

MD
102.730

Bánfi Szilvia–V.Ecsedy Judit

A MAGYARORSZÁGI NYOMDÁSZAT KÉPES KRÓNIKÁJA 1473–1700

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
BALASSI KIADÓ

Bánfi Szilvia–V. Ecsedy Judit

A MAGYARORSZÁGI NYOMDÁSZAT
KÉPES KRÓNIKÁJA

Bánfi Szilvia–V. Ecsedy Judit

A MAGYARORSZÁGI NYOMDÁSZAT
KÉPES KRÓNIKÁJA
1473–1700

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR–BALASSI KIADÓ
BUDAPEST

A kötet megírását a Nemzeti Kulturális Alapprogram 2012-ben alkotói ösztöndíjjal támogatta

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta

A borítón
színezett metszet a *Schedel-krónika*ból (Nürnberg, 1593)

© Bánfi Szilvia, V. Ecsedy Judit, 2014

ISBN 978-963-200-634-5

TARTALOM

BEKÖSZÖNTŐ	7
A KÖNYVNYOMTATÁS KÉZMŰIPARI KORSZAKA – HOGYAN KÉSZÜLTEK A KÖNYVEK?	9
LEGKORÁBBI NYOMDÁINK, AZ ŐSNYOMDÁK	19
A KÖNYVNYOMTATÁS ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON A 16–17. SZÁZADBAN – MAGYARORSZÁGI SAJÁTOSSÁGOK	33
A KÖNYVNYOMTATÁS SZÍNHELYEI MAGYARORSZÁGON – TÁJEGYSÉGENKÉNT	43
NYUGAT-MAGYARORSZÁG	49
A sárvár-újszigeti Sylvester-nyomda (1536–1541)	49
Huszár Gál és Dávid nyomdája (1558–1577)	53
A Bornemisza–Mantskovit-nyomda (1573–1599)	60
A Manlius-nyomda és a nyugat-dunántúli evangélikusok nyomdája (1582–1643)	63
A dunántúli reformátusok nyomdája (1617–1668?)	71
FELSŐ-MAGYARORSZÁG	76
Nagyszombati katolikus nyomdák	76
A Telegdi-nyomda és folytatása, a káptalani nyomda (1578–1609)	76
Az érseki nyomda Nagyszombatban (1619–1621)	81
A nagyszombati jezsuita akadémiai (egyetemi) nyomda (1648–1700–)	82
Pozsonyi nyomdák	87
Az érseki nyomda (1609–1617)	87
Pázmány Péter nyomdaalapítása: a jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652)	88
A pozsonyi Gründer-nyomda (1669–1673)	91
A pozsonyi Zerweg-nyomda (1675–1678)	92
Bártfai nyomdák	94
A Gutgesell-nyomda (1577–1599)	94
A Klöss-nyomda (1597–1614, 1616–1664)	97
Bártfa város nyomdája (1668–1714)	101
Kassai nyomdák	102
A Fischer–Fest-nyomda (1610–1622)	102
A Schultz-nyomda Kassán (1623–1640)	103
A kassai városi nyomda (1653–1694)	105
Lőcsei nyomdák	107

A Schultzyomda Lőcsén (1617–1622)	107
A Breweryomda (1625–1700–)	107
A cseh menekültek nyomdája (1636–1700–)	112
KELET-MAGYARORSZÁG	115
A debreceni városi nyomda (1561–1705)	115
Szenci Kertész Ábrahám és a váradi református egyház nyomdája (1640–1667)	127
A Rákócziak fejedelmi nyomdája Sárospatakon (1650–1671)	132
ERDÉLY	135
Szebeni nyomdák (1525–1700–)	135
Az első szebeni városi nyomda (1525–1530?)	135
A második szebeni városi nyomda (1575–1700–)	137
Brassói nyomdák	141
A Honterus-nyomda (1539–1594)	141
Brassói nyomdák a 17. században	144
A Hermann-nyomda (1636?–1692)	146
Pfannenschmied-nyomda (1672–1688)	147
Hoffhalter-nyomda (1565–1587)	148
Az erdélyi fejedelmi nyomda (1621–1667)	153
Kolozsvári nyomdák	157
A Heltai–Hoffgreff-nyomda (1550–1661)	157
A református egyház országos nyomdája Kolozsváron (1669–1700–)	162
A nyomda egy része Keresden (1684–1694?)	168
Tótfalusi Kis Miklós a református egyház országos nyomdájának élén Kolozsváron (1693–1702)	169
Az unitáriusok nyomdája Kolozsváron (1695?) (1697–1703)	174
A csíksomlyói ferences zárda nyomdája (1676–1700–)100	177
Cirill betűs nyomdák Erdélyben	185
RÖVID ÉLETŰ, ÉS KÉTSÉGES NYOMDÁK	185
Karádi Pál unitárius nyomdája (1569–1579?)	185
A besztercebányai Scholtz-nyomda (1578)	186
A vimpáci ferences nyomda (1593–1599)	187
A Walo-nyomda Pozsonyban? (?–1594)	189
A soproni városi nyomda (?–1622?)	190
Az eperjesi Schultzyomda (1656–1658)	191
A lorettomi nyomda (1670–1672)	192
A kassai jezsuita akadémiai nyomda (1670–1674)	194
5. DÍSZÍTETT KÖNYVEK – KÜLÖNLEGES NYOMTATVÁNYOK	197
6. KITEKINTÉS A 18. SZÁZADRA	203
FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK	209
BIBLIOGRÁFIAI ADATOK ÉS MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKHEZ	211
NÉV- ÉS HELYMUTATÓ	215

BEKÖSZÖNTŐ

Jelen kötet a magyarországi könyvnyomtatás első évszázadait mutatja be. Nem vállalkozik a korszak monografikus feldolgozására, sem az összes, ebben az időszakban nyomtatott könyv bemutatására, és nem célja a nyomdák teljes dísz- és betűanyagának áttekintése sem, minthogy ezekről már átfogó munkák jelentek meg. Célunk az, hogy a részletes források és kutatások ismeretében most más megközelítésben, népszerű formában, képek kíséretében mutassuk be az olvasóknak a hazai könyvnyomtatás történetének ezt a korai szakaszát.

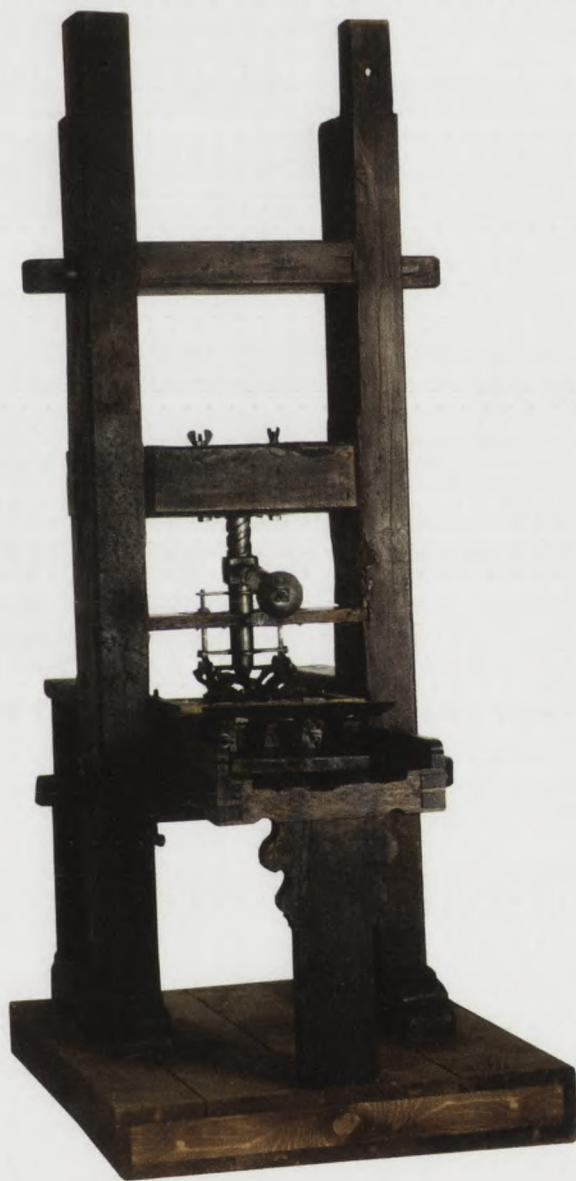
Kötetünk időhatára az első itthon nyomtatott könyv megjelenésétől, 1473-tól 1700-ig terjed, földrajzilag pedig a történeti Magyarországra terjed ki, Erdéllyel együtt. Ebben a majdnem 230 évben 29 nyomda működött hosszabb-rövidebb ideig ezen a területen.

Johannes Gutenberg zseniális felfedezésének összefoglalása után áttekintést adunk a legkorábbi nyomdákról, a könyvnyomtatás elterjedéséről és a hazai nyomdák sajátosságairól. Ezt követően tájegységenként sorra vesszük a korszak nyomdáit, szövegesen és képekkel mutatjuk be a munkásságukat, kiadványaikat, felszerelésüket, a nyomdászokat, a várost és a környezetet, ahol dolgoztak. A bemutatott könyvek és metszetek többsége az Országos Széchényi Könyvtár állományából való.

A régi magyarországi helynevek mai megfelelője a kötet végén található.

A KÖNYVNYOMTATÁS KÉZMŰIPARI KORSZAKA HOGYAN KÉSZÜLTEK A KÖNYVEK?

1. A csíksomlyói ferences zárda nyomdájának eredeti, 18. században felújított kézisajtója

...neq; inde huc transire. Et ait. Rogo
 ergo te pater: ut mittas eum in domum pa-
 tris mei. Habeo enim quique fratres: ut
 restituer illis ne et ipsi veniant in hunc locum
 tormentorum. Et ait illi abraham. Ha-
 bent moysen et prophetas: audiant illos.
 At ille dixit. Non pater abraham: sed
 si quis te mortuis ierit ad eos penite-
 ntiam agent. Ait autem illi. Si moysen et
 prophetas non audiunt: neque si quis
 te mortuis resurrexerit credent. Cap. xviij.
Et ad discipulos suos ait. Impos-
 sibile est ut non veniant scandala.
 Ve autem illi per quem veniunt. Valius est
 illi si lapis molaris imponatur super
 collum eius: et piciatur in mare: quam
 ut scandalizet unum de pusillis istis. At-
 tendite vobis. Si peccaverit in te fra-
 ter tuus: monea illum: et si penitentia e-
 gerit dimitte illi. Et si septies in die pec-
 caverit in te: et septies in die conversus

2. Johannes Gutenberg halála után, 1584-ben készült fametszetű fantázia-portréja
3. Gutenberg 42 soros Bibliájának pergamenre nyomtatott töredéke

A 13–14. században megindult polgárosodás hatására az értelmiségiek száma jelentősen gyarapodott. Megnőtt az írásbeliség és a könyvek iránti társadalmi igény, amelyet kézi másolással már nem lehetett kielégíteni. Gutenberg találmányával – a komoly gazdasági és társadalmi következmények mellett – az emberi művelődéstörténet új korszaka kezdődött a 15. század közepén. A fölfedezés lényege a betűk sorozatgyártása, az öntött, mozgatható betűkkel való sokszorosítás, amely által lehetővé vált írott szövegek kiszedése, majd a sajtó felhasználásával ezekről több, azonos példány készítése. Az igen költséges, egyedi, egy-két példányban készült, kézzel írott könyv (kódex) mellett így megjelent a nagy példányszámban nyomtatott könyv.

A patrícius családból származó Johannes Gutenberg [Johannes Gensfleisch zur Laden zum Gutenberg] (1398?–1468) ötvös a németországi Mainzban született. Találmányai a betűfém, a kézi öntőkészülék, a szedő-sorjázó (szedővas, winkel), a nyomdafesték, a festékező labda és a kézisajtó. Már az 1430-as évek végén kísérletezett könyvnyomtatással, de nyomtatványai csak az 1440-es évekből ismeretesek. Fő műve a napjainkban is az egyik legszebbként számon tartott nyomdai munka, az 1450 és 1456 között készült kézzel utólag gazdagon díszített 42 soros Biblia (egy oldalon 42 nyomtatott sor van).

Gutenberg találmánya rövid időn belül ismertté vált Európa számos országában. Mai ismereteink szerint 1500-ig 18 ország 260 városában 1125 nyomda működött. Becslések szerint az általuk megjelentetett művek száma 28 000 körülire tehető, amely körülbelül 400 000 példányt jelent.

A könyv előállításának munkafolyamatai a kézisajtó korában

Johannes Gutenberg a nyomtatás egyes fázisait sikeresen kikísérletező találmányainak összekapcsolásából hatékony rendszert alkotott, amelynek eredményeként a nyomtatott könyvek előállítása tömegessé vált. Találmányaiból a későbbiekben magas technikai tudást igénylő külön szakmák jöttek létre.

A betűöntő

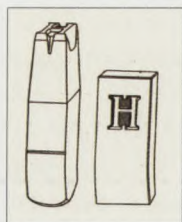
A kódexek betűi két rokon és szerkezetükben mégis különböző betűcsaládból álltak: a régi római feliratokból átvett kezdőbetűből (majuszkulából/nagybetűből) és a tollírásban kialakult szövegbetűből (minuszkulából/kisbetűből). A nyomdabetű rajzának előzménye a reneszánsz kézírásbetűben található.

A Gutenberg által kifejlesztett betűsokszorosítás alapja a kemény fémből vésett patrica, amely alapján fémötvözet betűnegatívot, azaz matricát készítettek. Ez utóbbinak segítségével nagyszámú ólombetűt önthettek. A könyvek nyomtatása ezekkel az ólombetűkkel történt. Kezdetben ötvösök, vésnökök és fémművesek vésték egyéni rajzú betűket, majd kivételes ügyességű betűmetszők végezték a művészi igényű munkát, a patrica készítését. A nyomdászok és betűöntők betűmintalapokon mutatták be betűtípus-

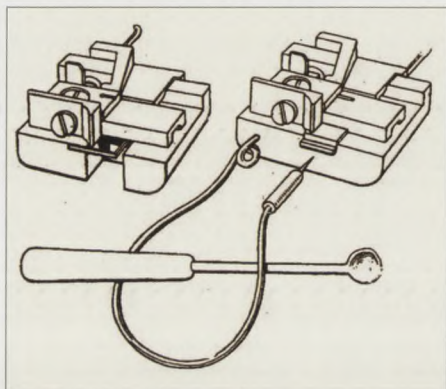

4. Jost Amman: A betűöntő

5. Bélyegzővas (azaz patrica) és matrica

6. Kézi öntőkészülék

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z	
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z	
A	2	3	4	5	6	7	8	9	0	J	U			Æ	E	W	V	J	U	S	#	+	=	g
ä	ë	ī	ō	ū	n̄	ε	ſ	ö	ü	h				á	é			â	ç	î	ô	ū	ÿ	œ
ä	ë	ī	ō	ū	n̄	ε	ſ	ö	ü	h				á	é			â	ç	î	ô	ū	ÿ	œ

Anna 1687 Dic. 16 The. A. iz by baschnak a Castair (pristina) staly. Rytynaj: Janus idyja

ts	ch	sh	sh	sh	sh																			x	x	
cc	x	A	sh	sh	sh																				?	!
z	l	ſ	l	k																					i	h
																									j	h
Radras.	Radras.																								j	h
																									j	h

A dobstvu castaknak u zagalaba

7. Miskolci Csulyak Ferenc 1697-ben naplójában örököltette meg a debreceni nyomda szedőszekrényeinek beosztását

választékukat. Míg a patrica egyedi darab volt, addig matrica segítségével korlátlan számú ólombetűt önthettek. Az eljárással biztosítható volt az öntött betűtípusok egyenletessége és azonossága. A mozgatható betűk előállításának háromlépcsős szintje alig változott.

Magyarországon legjelentősebb betűművésünk Tótfalusi Kis Miklós (1650–1702) volt. Az általa metszett barokk stílusú betűk némi módosítással a mai napig használatosak.

A kézisajtó és a nyomdász

Gutenberg a nyomtatóprés ötletét a mezőgazdasági munkafolyamatban használt szőlő- és olajpréselésből, illetve a papírmalmokban alkalmazott technikából és eszközökből vehette. A Gutenberg-féle fából készült sajtó két függőleges gerendából állt, amelyet egy vízszintes gerenda kötött össze. Ennek közepén volt a csavarmentes fordítórúd, amelynek aljához vaslemezt rögzített, a nyomótalpat (tégelyt). A szedést, vagyis az ólombetűkből összerakott szöveget a szintén vasból gyártott fenéklapra (fundamentum) helyezte, és ehhez illesztette a fakeret közé szorított, papírossal bevont, mozdíthatatlan rámat. Az ugyancsak fából készült sínszerkezeten a fundamentum ki- és betolható volt.

A kézi szedést a Gutenberg által kifejlesztett, vasból készített szedősorjázon végezték, amelybe egymás után rakták be az öntött betűket, ily módon kialakítva a megjelentetni kívánt szöveg szedéstük-rét. Ezt a feladatot a szedő végezte el. Munkájának megkönnyítése érdekében az egyes betűket és írás-jeleket egymástól elkülönítve, szedőszekrényekben tárolták, amelyből kiválogatták a kinyomtatni kívánt szöveg betűit.

A sajtóval egy helyiségben álltak a szedőállványok, vagyis az állványokra helyezett szedőszekrények (latin kifejezéssel *casták*). Szedőállványból, illetve szekrényből egyidejűleg több is kellett, sokszor húsz-harminc, minthogy a különböző, méretben és típusban eltérő betűk külön-külön szedőszekrényben voltak. Már a legkorábbi ábrázolásokon is látható, hogy a szedőszekrény egy faláda volt, amelyet számos kis rekeszre osztottak, és ezekben tartották a nagybetűket, kisbetűket, írásjeleket és számjegyeket.

A nyomtatás során a nyomóformát, azaz az összeállított betűket a Gutenberg által kikísérletezett festékező labdákkal, valamint az ugyancsak általa összeállított lámpakorom, kence és gyanta keveréből álló nyomdafestékkal kenték be. A nyomtató munkások mindig párosával dolgoztak: egyik volt a „labdák mestere”, a másik a „sajtómester”. Az első

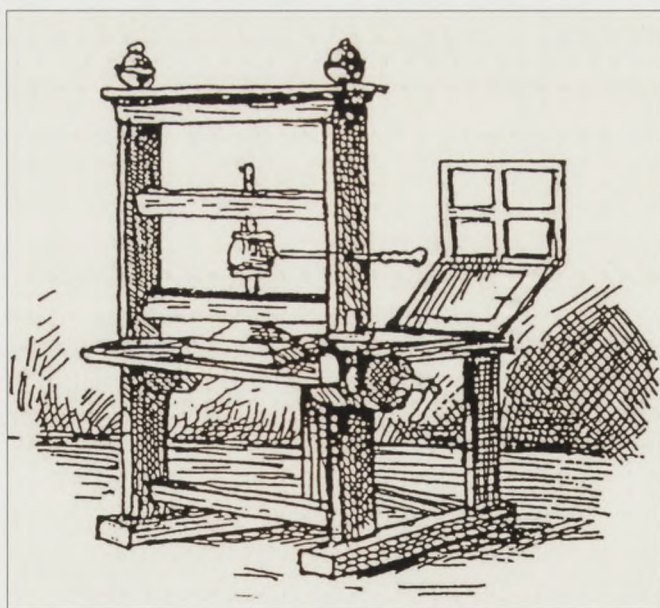
8. A betűszedő ábrázolása

9. A nyomdász ábrázolása

10. Festékező labda készítése lószőrből és bőrből

11. A kézműipari korszak sajtója

12–13. Jost Amman fametszetsorozata a nyomtatott könyv díszítésében közreműködő szakmák képviselőit, a rajzolókat és a fametszőket is megörökítette

feladata a forma festékezése volt. A sajtómester a befestékezett formára ráillesztette a papírt, leeresztette a rámat, a „deklit”, a taligát a tégely alá hajtotta, és a fordítókart kihúzva végezte a nyomtatás műveletét. Annyiszor kellett új papírt behelyezni a sajtóba, ahány példányt akartak kinyomtatni. A kar elfordításával a betűk festékezett felületét rányomták a papírra. Egy nyomással csak az ív egyik fele kapott festékezést, a másik felét egy újabb művelettel nyomták. A kézműipari korszakban a tényleges nyomdai munka irányítását általában a szakképzett nyomdai művezető (faktor) látta el a többnyire a munkában járatlan tulajdonos mellett. A Gutenberg által kidolgozott eljárás tökéletességét bizonyítja, hogy az általa kikísérletezett kézisajtó, kisebb változtatásokkal, a 19. század elejéig használatban volt.

A magyar nyomdászattörténet tárgyi emlékeinek nagy része viharos történelmünk miatt elpusztult. Jól példázza ezt az erdélyi humanista nyomdász,

Johannes Honterus sajtójának sorsa, amely a 20. század első felében még megvolt. Ma már, egyedülként, csak a Kájoni János alapította csíksomlyói ferences zárda nyomdájának eredeti könyvsajtója létezik. Ez az értékes tárgyi emlék jelenleg a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum épületében, a Mikóvár állandó nyomdászattörténeti kiállításán látható.

A könyv illusztrálása

A nyomtatott könyveket kezdetben a sokszorozott grafika legrégebbi technikai eljárásával, fametszetekkel illusztrálták. A kívánt képet csiszolt, többnyire vadkörtefa felületre rajzolták. A művészek által készített rajzok vonala mellől a fát kivették, így a rajz vonala emelkedett csak ki a fadúcból. A nagyobb nyomdák saját fametszőt foglalkoztattak. Nyomtatáskor a fadúc felületét, a rajz kiálló vonalát befestékeztek. Erre helyezték rá a papírt, amelyre a nyomóprésbe helyezve levonatot készítettek. Az elkészült nyomtatás a fadúcon látható ábra

14. Könyvillusztrációként alkalmazott első magyarországi rézmetszetek egyike: *Jónás és a cet* (1588)

tükörképe. Ezt a technikát a 15. századi német és itáliai művészek magas szintre emelték. Hatásuk a 16. század első felében készült magyarországi könyvillusztrációkon jól érzékelhető.

A 16. század közepétől a különösen igényes műveket rézmetszetekkel, rézkarcokkal díszítették. A legrégebbi mélynyomású grafikai eljárás a rézmetszés: a rajz vonalait a metsző véső segítségével mélyítette a rézlemezbe. Az illusztráció felvitele után a rézlemezt sűrű festékkel kente be, végül a felesleges festéket eltávolította. Így a festék csak a kimélyített vonalakban maradt meg. A rézlemezre helyezett kezelt, vizezett papírt a mélynyomó présbe tették. Préseléskor a papír magába szívta a mélyedésből a festéket. Az elkészült lenyomatot ugyancsak prés alatt szárították meg. A magasnyomású fametszethez hasonlóan a lenyomat itt is a rézlemezben lévő kép tükörképe.

A rézkarc technikája a mélynyomásos grafikai eljárás kifinomodottabb változata. Ebben az esetben is rézlemezt alkalmaztak, amelyet az eljárás során savnak ellenálló alapozóval – méhviasszal, gyantával stb. – egyenletesen bekentek. A rajzot erre a felületre karcolták rá különböző méretű acéltűvel. Az alkotás elkészültét követően a lemezt savas oldatba helyezték: vagyis a bekarcolt vonalak mélyítését a sav maró hatásával érték el. Ez az eljárás több lehetőséget biztosított a művészek számára. A rézkarcról a nyomdai levonatot a rézmetszethöz alkalmazott módszerrel megegyezően készítették.

A 16. században a magyarországi nyomdák a könyvek illusztrálására kezdetektől használtak fametszetet, ugyanakkor rézmetszetet először csak a század utolsó előtti évtizedétől. Az ezzel a technikával készült illusztrációk csak a 17. században váltak gyakoribbá a hazai nyomtatványokban.

15. Papírmerítés: így készül a papír

16. Az első ismert magyarországi vízjel a brassói papírmalom terméke 1546-ból

A papír készítése

A pergamennél olcsóbb előállítású, könyvnyomtatáshoz szükséges papír már létezett Európában Johannes Gutenberg találmányainak idején. A papírgyártás volt az egyetlen alkotóeleme a nyomtatott könyvek előállításának, amelyet a zseniális feltaláló készen kapott. De pergamenre is nyomtattak, különösen igényes, tartós használatra szánt kiadványok esetében. A kínaiak által az i. e. 2. században feltalált papír arab-muzulmán közvetítéssel került Európába: Egyiptomból Észak-Afrikába, onnan a normannok uralta Szicíliába, illetve az arab fennhatóság alatt lévő Spanyolországba. Az első papírmalmok a mór, majd a keresztény Spanyolországban, valamint Itáliában működtek.

A papír alapanyagául szolgáló rongyot péppé verték, azután vízjeles szitával „merítve”, utána esetleg enyvezve is, megszáritották, majd pedig préselték. Az új anyag, a papír, amelyet mindenekelőtt

írásra használtak, fokozatosan kiszorította a pergament az iratkészítésből, a levelezésből és az írott könyvek, a kódexek készítéséből. Bár a papír kevésbé volt ellenálló és nem lehetett újra felhasználni, előnye volt olcsósága és könnyű kezelhetősége, valamint azonos mérete. A papírgyártáshoz igen sok víz kellett. A vízre mint hajtóerőre is szükség volt a gyártási folyamatban, ezért a papírmalmokat gyors folyású patakok, folyók mellé telepítették.

Magyarországon a külföldről behozott papír használata az 1310-es évektől mutatható ki, de korabeli források szerint már 1515 előtt is működött nálunk papírmalom Lőcsén, amely azonban 1530-ban leégett. Az ott készült papír vízjelét nem ismerjük. Azoknak a településeknek, amelyek nem rendelkeztek jó vízi adottságokkal, például Debrecennek, messzebből, többnyire külföldről kellett a papírt beszerezniük.

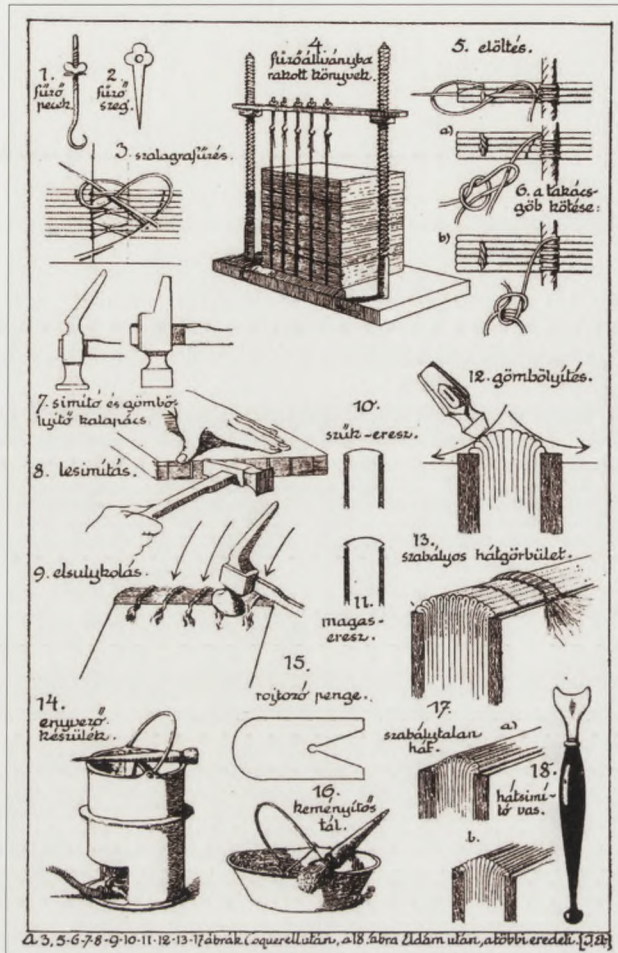

17. Jost Amman: A könyvkötő

A vízjel, amely a papír merítésekor került az ívre, a malom szimbóluma, esetleg a tulajdonos címere vagy a papír minőségét jelölő ábrázolás is lehetett. Kisebb papírmalmok gyakorlatában az is előfordult, hogy nem használtak vízjelet. A papírmalmok író- és nyomtatópapírt is készítettek, amelyeknek az összetétele eltért. A nyomtatópapírnak alkalmasnak kellett lennie arra, hogy az olajos alapú nyomófestéket felvegye.

A könyvkötés

A könyvnyomtatás elterjedésével párhuzamosan megnőtt a bekötött könyvek iránti kereslet, amely együtt járt a könyvkötéssel foglalkozó mesteremberek számának növekedésével. A könyvnyomtatás korára a bőrkötés vált általánossá. A kiszedett füzetek bekötése készülhetett a nyomdával közös műhelyben, de a munkafolyamatok elválásával már önállóan dolgozó könyvkötőmesterek végezték a kinyomtatott füzetívek bekötését. A könyvkötők gyakran könyvkereskedők is voltak, akik egyes távolabbi, nyomdával nem rendelkező településeket látogatva terjesztették a könyveket.

18. A könyvkötésnél ma is használatos eszközök

119. Könyvkötőműhely rajza Comenius Orbis pictusából (Lőcse, 1685)

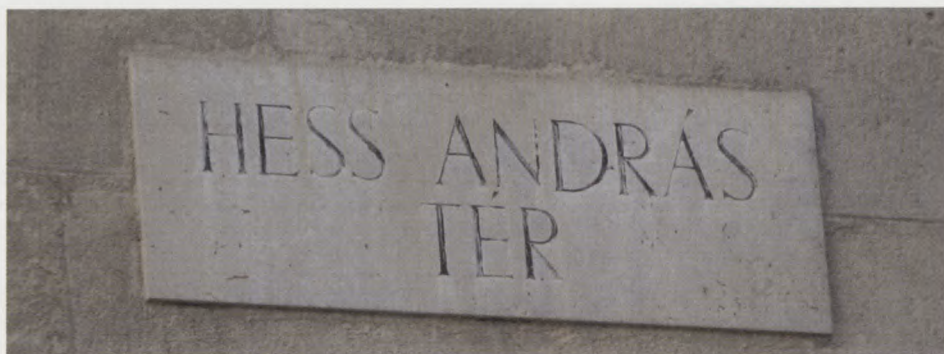
LEGKORÁBBI NYOMDÁINK, AZ ÓSNYOMDÁK

Ad uenerandum dñm Ladislaũ prepositũ ecclesie
buden: pthonotariũ apostolicũ: necnon uicecancellariũ
serenissimi regis Mathie i cronica hũgaroz
Andree prefatio.

Quoniam in superiori tempore uenerande dñe in latio uersarer:
uiderẽ quãto emolumento ac decori hoim generi bi uiri
forẽt: q magno pstantes ingẽio suã diuinã industriã compmẽ-
dis libris adhibebant: placuit mibi tam dignũ tamq excellens
studiũ mea pro uirili capeffere: ut siquid demũ assequi possem:
id non in meam dũtaxat: uerũ etiam pluriũ mortaliũ utilitatẽ
conuerterẽ. Vnde cũ dei benignitate p uoto meo aliquãtis per
profecissem: & ob id rei ad inclytum hungarie regnũ tua gratia
accerlitus uenirem: essemq nũ parum ociosus: sulcepti laborem
ingentem diezq plenũ: imprimendi uidelicet cronicũ pãnonie
opus: laborẽ in quã: quẽ omnibus hungaris gratũ atq iocundũ
fore putauĩ: quãdoquidem: ut quisq; natale solum unice diligit:
reliquisq; orbis terrarum partibus longe anteposit: ita & suorũ:
qualem uitam egerint: quicq; uernaticus scire plurimũ exoptat:
ut siqua preclara: memoratuq; digna cõspexerit: imitari debeat.
siqua uero minus feliciter gesta compererit doctus precauere
possit. Sed cum animaduernerem: & diu mecum ipse uoluntarẽ:
cui meam primam in hoc sedulitatẽ pluribus diebus lucubratã
dirigerẽ: te preter domine mi obseruandissime inuenio neminẽ.
Quippe & tu de me optie meritis es: & sine te susceptus labor
neq; iniri: neq; expleri potuisset. Accipe itaq; hoc munusculum
nostrum iure quodam tue excellentie dedicadũ: ut q uidelicet
potissima laboris causa extitisti: ipsius quoq; operis particeps
esse debeas. Et siqua indies maiora excudemus: tuo etiã illustri
nomini dedicanda putabimus.

Incipit prima pars cronice de origine hũgaroz:
de delcenlu de scitia in pãnoniam: de bellis cõtra
diuersas natiões habitis: ac de expulsiõne eorũde
& resitu in scitiam.

2–3. A Hess András tér a budai Várban és a 4. számú ház középkori maradványai
Valószínűleg ebben a házban működött az első hazai nyomda

A könyvnyomtatás feltalálását követően, európai elterjedéséhez viszonyítva, Magyarországon viszonylag gyorsan alkalmazták Johannes Gutenberg korszakos találmányát. Az első, Magyarországon nyomtatott könyv Andreas Hess budai műhelyében jelent meg 1473-ban. A 42-soros Gutenberg Biblia elkészülte után mintegy két évtizeddel a nyomdászat ilyen korai (bár nem hosszú életű) magyarországi megjelenése figyelemre méltó eseménynek számít. A „mesterséges írás” találmánya a német nyelvterület után előbb Itáliában (1465), majd Franciaországban (1470) honosodott meg. Magyarországgal egyidejűleg jelent meg az első nyomtatott könyv Németalföldön, megelőzve többek között Spanyolországot és Angliát.

Az első magyarországi ősnymoda: Andreas Hess budai műhelye (1472–1473)

Andreas Hess Vitéz János esztergomi prímás, királyi kancellár biztatására és Kárai László alkan-cellár közvetlen hívására érkezett Magyarországra. Vitéz János, a magyarországi humanizmus kiemelkedő alakja, már korábban értesült a szövegtöbbszörözés új lehetőségéről. A neve alapján német származású Hess Rómából, Georg Lauer műhelyéből nyomdászati ismereteket és öntött betűket hozott magával. A berendezést nyilván helyi iparosok segítségével állította össze és a szedést maga végezhette, sőt valószínűleg a nyomtatást is.

A Vitéz János és Mátyás király között kialakult konfliktus miatt azonban a Budára érkező nyomdász állandó mecénás nélkül maradt. Andreas Hess 1472 nyarán kezdhette meg a *Chronica Hungarorum*, azaz a *Budai Krónika* néven is ismert mű kinyomtatását. A munka tíz hónapig tartó elhúzódásának okai között minden bizonnyal szerepe lehetett a patrónus, Vitéz János támogatásának elmaradása. Az elkészült krónika ajánlása ezért nem a kegyvesztett és 1472-ben elhunyt Vitézhez, hanem Káraihoz szól, aki feltehetően a helyet adta a nyomda működéséhez a budai Várban.

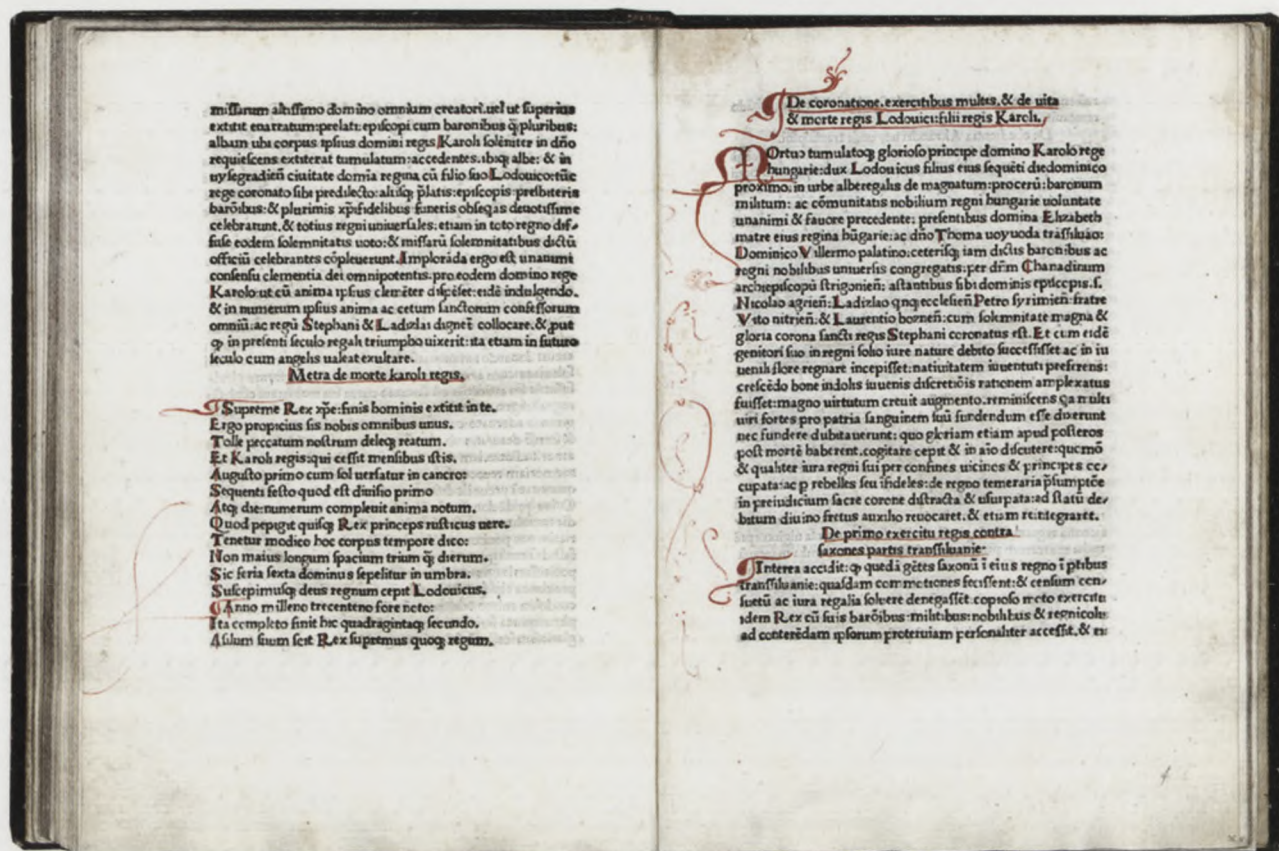
Az első magyarországi nyomda szempontjából különös fontosságú a *Chronica* ajánlása. Ennek az írásnak a jelentőségét nem csupán a hazai tipográfia, de a hazai kultúrtörténet egésze szempontjából is már viszonylag korán felismerték: ez az egyetlen írott forrás a magyarországi nyomdászat kezdetéről. A latin nyelvű *Chronica Hungarorum* egy többféle kézirat forrásból összekovácsolt mű a magyarok történetéről. Ezt is, mint az ősnymotványokat általában, címlap nélkül nyomtatták, a nyomtatás helyét,

befejezésének idejét és a nyomdász nevét viszont az utolsó lap záró sorai tartalmazzák. A kolofon szerint Hess a nyomtatást a pünkösdi előtti napon, azaz 1473. június 5-én fejezte be. Minden bizonnyal a pünkösdi budai országos vásáron kívánta forgalomba hozni munkáját. Hess az első magyarországi

4. Vitéz János feltételezett ábrázolása

5. A *Chronica* egy oldalpárja

Finita Bude Anno dñi. **M.CCCC.LXXIII.**
in uigilia penthecostes: per **Andreā Hess**

6. A *Chronica* kolofonja, amelyből megtudni a nyomtatás helyét, idejét és az első magyarországi nyomdász nevét

nyomtatványt egyetlen betűtípussal, a már említett, római eredetű reneszánsz antikva betűkkel nyomtatva, a címet és kezdőbetűket utólag pirossal díszítve. Egyéb dísz a 70 levélből (azaz 133 nyomtatott lapból) álló, kis folio alakú könyv nem tartalmaz.

A *Chronica* a kor szokása szerint 200–240 példányban készülhetett, amelyből mára tíz példány maradt fenn, közülük két példány az eredeti, budai könyvkötő-műhelyből származó díszes kötésben. A tíz példány közül kettő található Magyarországon: az egyik az Országos Széchényi Könyvtárban, a

másik a budapesti Egyetemi Könyvtárban. A további nyolc kötet nyolc különböző ország gyűjteményében lelhető fel. (A krónika értékét mutatja, hogy 1990-ben egy müncheni árverésen egy példánya 420 ezer márkáért kelt el: az volt akkor a legmagasabb összeg, amit Németországban valaha adtak nyomtatott könyvért.)

Andreas Hess – vagy inkább Vitéz János – jól választotta meg első kiadványként a *Chronicát*. A Mátyás király uralkodása alatt Magyarország iránti külföldi érdeklődés kielégítésére néhány esztendő-

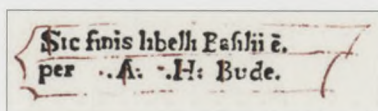

7–8. A *Chronica* Prágában őrzött példányának eredeti, a budai műhelyből származó kötése: az első és hátsó kötéstábla

vel később már nem is állt rendelkezésre példány, így kéziratok másolatai terjedtek el. Az érdeklődés még az 1480-as évek végén is tartott: a Thuróczy-féle nyomtatott krónika (1488), amely erősen támaszkodott a Hess-féle budai kiadásra, nagy könyvsiker lett; három hónap alatt két kiadása jelent meg Augsburgban és Brűnnben, vagyis újra kellett nyomni.

Az első magyarországi nyomda másik kiadványa két művet tartalmaz egy kötetbe nyomtatva: Basilius Magnus egyházatya *De legendis poetis* című művét latin nyelven és Xenophón *Apologia Socratis* című munkáját, vagyis Szókratész védőbeszédét, latinul. Ez a *Chronica*-nál terjedelmében és formátumában is jóval kisebb, 20 levélből álló negyedréti alakú könyv ugyancsak latin nyelvű és ugyanazzal a

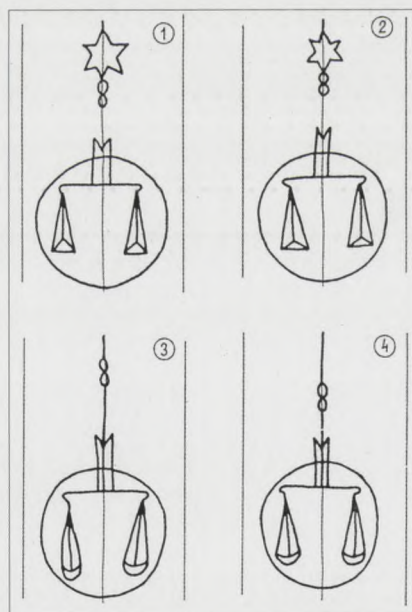
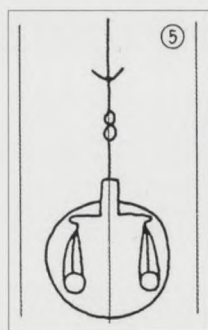

9. Csak a Basilius-mű végén, tehát a kötet közepén olvasható a nyomtatás helye és a nyomdász kezdőbetűi

10. Velence (részlet a *Schedel-krónika*ból)

11–12. A *Chronica* valószínűleg Velencéből származó papírjának vízjele és Hess másik nyomtatványának, a Basilius–Xenophón-kötetnek a vízjele

**Laudiuus Eques Hierosolimitanus ad Francinū beltrādū bachī
nonensez de uita beati Hieronimi**

Nam tuo sepe hortata francine hieronimi ui
am in lucem efflagitaris. Epi mecum prius
ipse mirari uehementer. hanc siue maiorum
negligencia. seu culpa temporum post habitam esse.
qui omnino studiorum in grati quantā semper in hiero
nimo. Licet pauci admodum obscure quedam nimis
ac se iune de eo scripta reliquere. At nisi suis ipse laudi
bus tota orbe clarus haberetur nol. ris adhuc ignorare
tur hieronimus. Quauis rei in dignitate per motus.
non passus sum diutius hunc in obscuro uersari. Nam
si plutarchus grecorum historias simul ac romanorum
oratione coplexus est. plinius summos ducere belli re
bus a se gestis illustras. eloquentia tñ ornauerit Quo
rum breuis inter mortales gloria censeatur quanto sa
ne rectis existimarim hieronimi laudes uitam. studia
ac morum sanctitatem per scribere. platonem enim et
aristotilem. quotidie legimus qui nil tantuz nisi huma
num aut ipsi didicerant aut alios insinuere. hieronimus
uero omnium de gencium. ac linguarum interpret. di
uina simul atq3 humana cōsecutus est studia. Antonis
quoq3. 7 Aristidis uirtutem 7 socratis continenciam
Idem incredibili studio suporauit. Iure ecia3 ppytago
re Appollonio. ceterisq3 sapientibus anteponendus
Quos nil nisi ad peruestigandis nature casus se certa
q3 renū in longinqua maris spacia 7 terrarum orbe

15. Laudiuus Szent Jeromos életéről szóló latin munkájának egyik szöveglapja

donosát vagy vezetőjét, sőt bizonyosan egykori helyét sem ismerjük. Egyik kiadványa alapján a hazai és nemzetközi szakirodalom a „Confessionale” nyomdájának nevezi. Antoninus Florentinus firenzei érseknek 1477-ben megjelent *Confessionálé*ján kívül – amely a nyomda névadója – ebben a műhelyben készült Laudiuus *De uita beati Hieronimi* című kis munkájának impressum nélküli kiadása, továbbá az 1480. május 11-én Johannes Han által Pozsonyban kiállított búcsúlevél, azaz nyomtatott

egyleveles bűnbocsánat. Laudiuus munkájának kiadási éve nem ismeretes, a nyomtatás helye és a nyomdász személye pedig egyik kiadványon sincs jelölve. Megjelenésének időpontja miatt talán ebben a műhelyben készülhetett az a mára már példány alapján sem ismert plakátszerű politikai röpirat is, amelyet Mátyás király 1477-ben Bécsben III. Frigyes császár ellen tett közzé.

Különösen az ősnymdászok működési helyének megállapításakor szokták érvként mérlegelni,

Johannes Canonicus et plebanus Ecclesie sancti Martini pozsoniensis Commissarius in sancto negotio Jubilei in eodemque loco deputatus per Reuerendissimum et Illustrissimum dominum don Johānem de Aragonia tituli sancti adriani Sacrosancte Romane Ecclesie primum Cardinalem apostolicum de latere legatum ad hungarie Bohemie et polonie Regna et Sanctissimo domino nro Sixto papa quarto destinatum fidem facimus per presentes quod quia honesta Agnes de posmo debitum fecit ponendo et contribuendo ad Cippum pro expeditione facienda contra impiissimos Turcos Christiani nominis atrocissimos hostes iuxta ordinacionem prefati domini legati Ideo declaramus quod possit ab Idoneo Confessore et se eligendo ab excois Sentenciis et pctis omnibus Contritis et confessis absolui et assequi sancti Jubilei omnium peccatorum remissionem in uita et mortis articulo plenariam Indulgentiam Datam ipsa Die Ascensionis dni Anno eiusdem Millesimo Quadringentesimo Octuagesimo

Forma Absoluciois

Misereatur tui omnipotens deus et cetera Dñs noster ihesus xpus te absoluat et Ego auctoritate beatorum petri et pauli apostolorum et Sancte Romane Ecclesie mihi in hac parte commissa et tibi concessa absoluo te ab omni uinculo Excommunicationis Suspensionis et Interdicti aliisque Sctis a Jure uel ab homine generaliter aut specialiter te prolati et restituo te Communioni fidelium et participacioni Ecclesiasticorum Sacramentorum Et eadem auctoritate ego absoluo te ab omnibus pctis tuis Contritis et Confessis etiam de obliis et concedo tibi omnium peccatorum tuorum plenariam remissionem et remitto tibi omnes penas in presenti seculo aut in purgatorio faciendas In nomine patris et filii et spiritus sancti Amen

Si hac via non mouere Papam potest

16. A Johannes Han által 1480. május 11-én Pozsonyban kiállított bűnbocsánati levél

hogy hol találhatók a fennmaradt példányunk. Esetünkben mindhárom mű összesen hét példánya a történelmi Magyarország területén maradt fenn, annak ellenére, hogy a 16–17. század folyamán a hazai könyvanyag tömegesen semmisült meg. Egyetlen példány sem ismeretes külföldről, pedig ott a megmaradás esélyei összehasonlíthatatlanul nagyobbak voltak. Kétségtelenül magyarországi nyomdahelyről van tehát szó.

Második ősnymdánk helyét kutatva a pozsonyi nyomdahely mellett szól a Han-féle búcsúlevél, amelyet pozsonyi személy számára a pozsonyi templom papja állított ki, és Pozsonyban maradt fenn. A bűnbocsánati levelet azonban nem feltétlenül a felhasználás helyén készítették, és meggyőző levéltári bizonyíték sincs az egykori nyomda ottani létezésére. A Vitéz János kezdeményezésére alapított egyetem, az Academia Istropolitana működésére vonatkozó utolsó adat évekkel korábban, 1474-ből való, vagyis a „Confessionale” nyomdája idején már aligha működött. A nyomda másik két kiadványa tartalmilag nem hozható kapcsolatba az egyetemmel. Több

tényező mutat arra, hogy inkább Buda jöhet számításba második ősnymdánk helyeként. Mátyás király felesége, Beatrix királyné 1476-ban érkezett Magyarországra, és a „Confessionale” nyomda első kiadványa a következő évből való. Az Aragon-ház kapcsolata a nápolyi nyomdászokkal és a második ősnymda betűinek kétségtelen rokonsága a nápolyi Moravus-betűkkel elég erős érvnek látszik ahhoz, hogy a nyomda itteni megtelepedését a királynéval és a budai királyi udvarral hozzuk összefüggésbe annak ellenére, hogy az első nyomdai vállalkozás, Andreas Hessé, nem bizonyult tartósnak. Ugyanakkor Antoninus Florentinus, a *Confessionale* szerzője, nagy tekintélyű dominikánus volt, Buda pedig akkoriban dominikánus központnak számított.

A fentebb már említett legfrissebb kutatások levéltári forrásokra hivatkozva Buda helyett pozsonyi nyomdahely mellett érvelnek, amikor Andreas Hessét azonosnak vélik a pozsonyi városi tanács előtt 1477-ben esküt tevő, festéssel és nyomtatással foglalkozó Andreasszal (*Andreas maler oder aufdrucker von Wienn*). Feltevésük szerint

17. Budát ábrázoló metszet (részlet a Schedel-krónikából)

18. Pozsony korabeli látképe

19. Az Academia Istropolitana, a Vitéz János által alapított egyetem épülete ma is áll Pozsonyban

20. Nápoly: a második hazai ősnymda betűi nápolyi eredetre vallanak

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V
 a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v
 o p p p p p q q r r s s s s
 t t u u x x y y z z

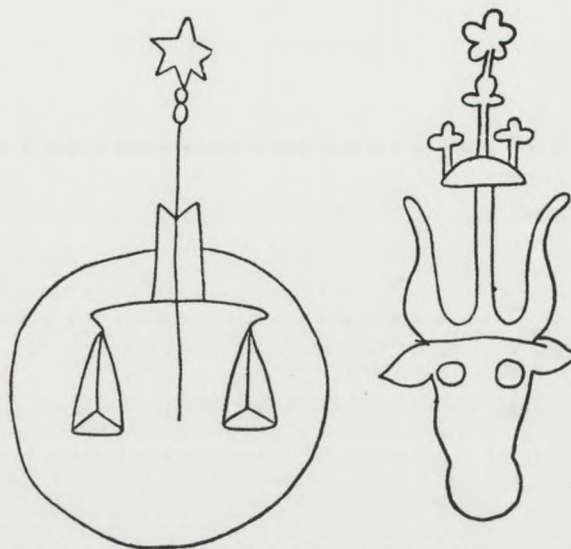
Capitulum Tercium

Q uia. Temporibus cum summa omnium pern-
 itie. Accepto sceleris neptarii. Ariana heresia
 nelud quodam cōi. italie incendio urbem romam in ua-
 serat. Et multi ex xpianis factionis ad uerse non solum
 ab orthocopia palam descenderet. sed quodam occi-
 dentis facto. imperium agitantis ecclesiam intestinis
 seditionibus conuelebat. quod maxime constantis ope-
 ra factum est. qui arionos armis protegebat. et pertinū-
 studia secutus. Orthodoxos inter uarios cruciatus. et
 tormenta supplicio affecerat. sed plusquam nostri pe-
 narum optarent. de dū ille hic igitur tam insigni omni-
 um periclitacione. Hieronimi fides. et auctoritas in defen-
 sione cbristiane. et pu. erga omnes. tūm maxime de

€
 d e n p s u

A B C D E F G H I J K L M N O P Q
 R S T U V X Y Z
 a b c c c c d d e e e e f f f f g g b i
 j j j l m m n n o o p p p q q q q r r r s s s s
 t t t u u u v v v z z z z z z z z z z

otuit. uel si potuit in indiscrete. et sine cā rōnabili
 raue. Si absoluit a sentēcijs a quibus nō potuit. ut
 tis. ut dū pēfauit in irregularitate de qua nō potuit
 is fuit in habitu nō precioso. uel pomposo suppel-
 argenteis. et curiosus in apparatu domus. et orna-
 i. in uictu sobrio nō cōuiuali nisi p paupibus. In
 estā. Interessēdo diuinis. et pēcipue in diebus festiuis.
 cere secūdū iura in solennitatibus precipuis cātā.
 icēdo officium deuote non cursim. ordinando q
 cclesia sua debite. frequētādo orationes priuatas
 di. di. xxxvj. p totū. p dīcādo si scit. si nescit. p dīcādo
 gregi

21–24. A *Confessionale* nyomda betűtípusai és vízjele

a *Confessionale* és a másik két ősnymotatván nyom-
 dásza is Hess volt. E feltételezés nem ad magyará-
 zatot arra, hogy ellentétben Andreas Hess budai
 műhelyével, amelynek csak egyetlen, reneszánsz
 antikva típusa volt, a „Confessionale” nyomdája
 négy különböző fokozatú, úgynevezett fraktúr
 betűvel állította elő fennmaradt nyomtatványait.
 A betűtípusok alapján arra következtethetünk,
 hogy az ismeretlen műhely készletét közvetve vagy
 közvetlenül Matthias Moravus nápolyi nyomdász-
 tól szerezték be öntött betűk formájában. Mint-
 hogy nápolyi nyomdásztársaihoz hasonlóan
 Moravus is több kiadványát ajánlotta a nápolyi kirá-
 lyi család tagjainak, köztük Beatrix magyar királyné-
 nak is, munkásságát Magyarországon szintén
 ismerhették Mátyás humanista körében. A „Con-
 fessionale” nyomda ismeretlen mestere így kapcsol-
 atban állhatott vele.

A „Confessionale” nyomda három ismert kiad-
 ványa kétféle vízjelű papírra készült: ökörfejes víz-
 jelű papírra és többféle változatú mérleges vízjelű-
 re. Az utóbbiak hasonlóak, de nem azonosak a Hess-
 féle műhelyben használt mérleges változatokkal.

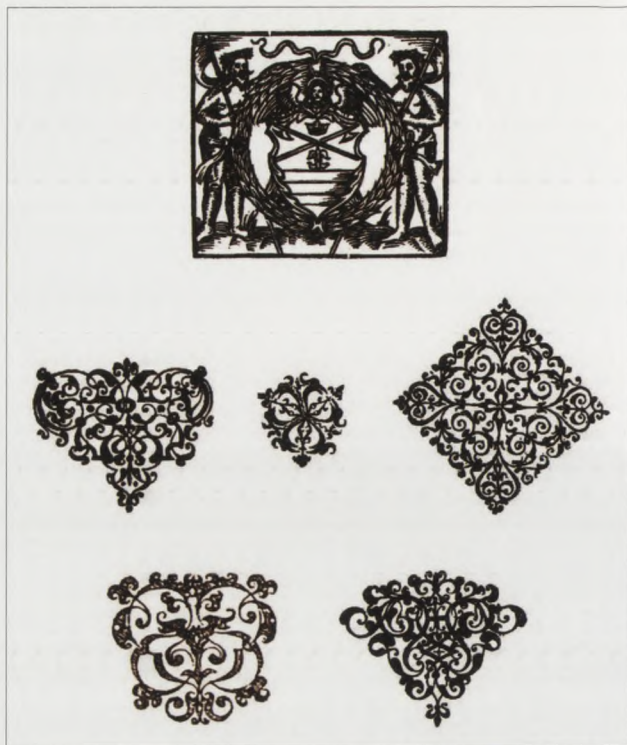

A KÖNYVNYOMTATÁS ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON A 16–17. SZÁZADBAN MAGYARORSZÁGI SAJÁTOSSÁGOK

1. Betűtartó szekrény (casta), amelynek eltérő méretű rekeszeiben tartották a különböző mennyiségben igényelt betűket

2. Válogatás a 17. százasi műhelyek díszreiből

A könyvnyomtatás feltalálásának századában, vagyis a 15. században készült nyomtatványok az ősnymtatványok, amelyek közül a magyarországiakat az előző fejezetben mutattuk be. A könyvnyomtatás feltalásától (1450 körül) 1800-ig terjedő időszakot a hazai és nemzetközi szakirodalom egységesen a könyvnyomtatás kézműipari korszakának, más szóval a kézisajtó korának nevezi. A korszak záró éveként az 1800-as évet szokás választani, minthogy a könyvkiadást és a könyv előállítását forradalmasító gépek és sokszorosítási eljárások ezekben az években jelentek meg: az első, papírt előállító gép (1799), az első betűöntő gép (1805) és az első gépi sajtó (1810) szinte pontosan ekkor kezdte meg működését. A későbbiekben a nyomdatermékek előbb gőzzel, majd villannyal meghajtott géppel készültek.

A kézisajtó korának 350 éve alatt nem sok változás történt a könyvek előállítása terén, az eszközök és a munka menete nagyjából megegyezett az ősnymtatványkorszakban rögződött renddel. Ugyanez vonatkozik a korai magyarországi könyvnyomtatásra is, amelynek most az 1700-ig terjedő majdnem 230 évével foglalkozunk, és a történelmi Magyarországot tekintjük át Erdéllyel együtt.

Sem a 15. század utolsó, sem a következő század első évtizedeiben nem működött nyomda Magyarországon. A külföldön készült nyomtatott könyvek hazai terjesztésével budai kiadók és könyvárusok foglalkoztak. A magyarországi könyvnyomtatás újraindulása a Mohács utáni időre, az ország három részre szakadása utáni időre esik. A 16. századi Magyarország mind a 29 nyomdahelye vagy a királyi Magyarországon, vagy az erdélyi fejedelemség

3. 16. századi nyomdahelyek

4–6. Néhány 16. századi nyomdahely:
Bártfa, Kassa, Brassó

területén volt. A legújabb kutatások ugyan valószínűsítik, hogy a középső, a törökök által megszállt területen is működött rövid ideig egy unitárius nyomda, hódoltsági területen megjelent könyvről azonban egyelőre nem tudunk.

A magyarországi nyomdászat sajátossága, hogy az ország három részre szakadásával a fővárossal, Budával együtt a királyi udvar is elveszett a magyar kultúra számára mint összefogó, irányító centrum. Ugyanakkor bizonyos főurak udvara átvette a kulturális központ szerepét: ezzel magyarázható, hogy a 16. századi nyomdák közül többet is főurak alapítottak birtokközpontjukon és mecénásként támogatták a tevékenységét. A könyvnyomtatóműhelyek másik része mezővárosokban vagy szabad királyi városokban telepedett meg, és a város, valamint az egyre erősödő protestáns egyházak támogatását élvezte.

Az említett 29 nyomdahelyen mindössze 18 műhely dolgozott, mert a 16. századi hazai nyomdák és nyomdászok közül többen öt-hat helységben is megfordultak. Ezek a műhelyek nem elszigetelten működtek, hanem sokkal több szállal kapcsolódtak egymáshoz, mint az korábban ismert vagy feltételezhető volt. Szinte nincs köztük olyan, amely ne lett volna összefüggésben valamelyik másik műhellyel. A legnagyobb hatása a hazai könyvnyomtatásra kétségtávol a bécsi eredetű Hoffhalter-műhelynek volt, amelynek tevékenysége Huszár Gál, a szepesi városi nyomda, a debreceni nyomda, sőt valószínűleg Johannes Manlius munkásságát is érintette.

Sajátságos, az európaiaktól eltérő volt a nyomdák felekezeti megoszlása is: az 1570-es évek végéig az országban csak protestáns nyomdák működtek; csak a század utolsó negyedében csatlakozott hozzájuk az egyetlen tartósan működő, nagyszombati katolikus nyomda és a század végén egy rövid életű ferences műhely.

Az európai gyakorlattól eltérően nálunk a 16–17. század folyamán legritkább esetben vált külön nyomdász és kiadó: nyomdatulajdonosainak szinte mindegyike nyomdász és kiadó volt egy személyben. Bizonyos könyvek költségeit maguk vállalták, másokhoz mecénás anyagi támogatását is igénybe vették. A 16. század hazai könyvtermését 1000 kiadványra becsülhetjük, amelyeknek azonban csak mintegy feléből maradt fenn példány.

7. 17. századi hazai nyomdahelyek

Magyarország 17. századi képét az országnak az előző században történt három részre szakadása határozta meg. A királyi Magyarország és az erdélyi fejedelemség között helyezkedett el a török hódoltság területe. A határok azonban nem voltak állandók, a század folyamán többször is változtak. Az erdélyi fejedelmek 17. század eleji hadjáratai eredményeképpen például Kassa az erdélyi fejedelemséghez került, 1660-tól viszont a törökök kezére jutott a Partium legjelentősebb városa, Várad. Az egyes vidékek gazdasági és kulturális életét alapvetően meghatározta politikai hovatartozásuk.

Ezt a területi felosztást pontosan követte a 17. század folyamán működő nyomdák helye. A királyi Magyarországhoz tartozó nyugat-dunántúli helységek közül kilencben, Felső-Magyarországon szintén kilenc helyen működött hosszabb-rövidebb ideig könyvnyomtatóműhely. Az erdélyi fejedelemséghez tartozó kelet-magyarországi helységek közül háromban, Erdélyben nyolc helyen tevékenykedett

nyomda (a század folyamán összesen 29 helységben, pontosan ugyanannyiban, mint az előző században, bár a helyek változtak). A hódoltsági területen nem működött sajtó, a legközelebbi nyomda a debreceni volt.

A 17. század derekáig az egész magyar területen mindössze hét olyan nyomda volt, amelynek eredete a 16. századba vezethető vissza: Szeben, Brassó, Kolozsvár, Debrecen, Bártfa, Sárvár, Nagyszombat nyomdája. A többi nyomdahelyen újonnan alapított tipográfiai kezdték meg működésüket.

Nem volt olyan év, hogy az országban legalább hat nyomda ne működött volna párhuzamosan, de voltak időszakok, amikor egyszerre tíz-tizenkettő is dolgozott. A század folyamán mintegy 4000 könyv jelent meg. A korábbi századhoz képest javult a máig fennmaradt könyvek száma: 54% vagy elveszett, csak említésből ismert, vagy véletlenszerűen, egyetlen példányban, esetleg töredékben maradt fenn (ez az arány az előző században még 61% volt).

8–9. Néhány 17. századi alapítású nyomdahely:
Lőcse, Eperjes

Bár könyvnyomtatóműhelyeink ugyanolyan elvek alapján működtek, és ugyanazt a gyakorlatot folytatták, mint máshol Európában, voltak bizonyos hazai sajátosságok. Ha a korai hazai sajtók számukban és teljesítőképességükben elmaradtak is a tőlünk nyugatabbra fekvő országokétól, a három részre szakadt ország nyelvi összetartozását nem utolsósorban ezek a néha nagyon szerény nyomdák valósították és őrizték meg.

A nyomdai felszerelés minden korban nagy értéket képviselt. A továbbvándorló készletek ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy a nyomdák nemcsak anyagi, hanem eszmei értéket is képviseltek. A kortársak számon tartották a műhelyeket és nemegyszer törekedtek gazdátlanra vált tipográfiák vagy felszerelések megszerzésére. Valószínűleg ilyen módon őrződött meg még évtizedekig a megszűnt sárvári-újszigeti nyomda egy-egy fametszete vagy a Vizsolyi Bibliában felhasznált némelyik könyvdísz is.

Nyomdáink többsége külföldön vásárolt, öntött betűkkel dolgozott. A legkorábbiak, az ősnymdák, itáliai eredetű betűkkel szerelték fel műhelyüket. Mátyás király korában a két ország között élénk kulturális kapcsolat élt, amelyet azonban a Délről terjeszkedő török hódítás később lehetetlenné tett. Így a 16. században a kereskedelmi kapcsolatok másfelé fordultak, ekkor a nyomdák beszerzési forrásai leginkább Bécs és a közeli lengyelországi városok voltak. Erdélyi nyomdáink többsége Krakkóból szerezte be felszerelését, ugyanakkor a kolozsvári Heltai-nyomda díszes kezdőbetűinek és címlapkereiteinek egy része német városokból származhatott. Észak-magyarországi nyomdáink egy része szintén a közeli Krakkóból vagy Sziléziából szerezte be nyomdafelszerelését, de némelyik nyomdatulajdonost régi családi kapcsolatok fűztek német városokhoz és beszerzési forrásokhoz is. Századokon át a legállandóbb kapcsolatnak Bécs bizonyult: a 16. századtól kezdve több katolikus, sőt protestáns nyomdánk eredete is bécsi műhelyekre nyúlik vissza.

Újabb, a 17. századra jellemző a hazai – főként erdélyi – nyomdák németalföldi összeköttetései. Megélénkült a kapcsolat az élenjáró, hírneves kiadóknak és nyomdáknak otthont adó németalföldi protestáns városokkal, és több nyomdánk esetében lehetséges, hogy onnan származtak újonnan megjelenő díszek és betűik.

A külföldről beszerzett nyomdafelszerelésekkel, betűkkel hazai nyomdászainknak azonban gyakran támadtak nehézségeik, mert bizonyos ékezetes betűk, amelyekre a magyar szövegek nyomtatásánál szükség lett volna, nem szerepeltek a vásárolt betűsorozatokban. A magyar szöveg és a magyar betű különleges problémája az ékezetben rejlik. Számítások szerint a magyar szövegszedésben átlá-

A Æ B C D E F G H I J K L M N O

P Q R S T U V X Y Z

A B C D E G H I K L M N O P R S T Y Z

á à ã æ b c d e é è f f f g h i j k l m n o ò ó p

q r s f f f f t u ú ú v x y z & . , ; ~ 1 2

4 5 6 7

KE G Y E L M E S A S Z S Z O N Y O M,
mivel ez Dávid Királynak idvef-
féggel tellyes Soltárát, Nagysá-
god méltóságos tekinteti előtt
kezdettem és végeztem vala el; itilém illen-
dónek, ha a' mit N A G Y S A G O D kegyes fű-
lekkal buzgófogóssan halgatott, kegyelmes
szemeivel nézvén buzgófogóssan kegyel-
séggel olvasgathatna-is. Im hol azért, K E G Y E L -

10. Antikva betűtípus

gosan minden hatodik magánhangzó ékezetes. Régi nyomdászainknak az ö és ü betű okozta a legtöbb gondot, és egyúttal ezek adtak alkalmat a legváltozatosabb megoldásokra.

A Magyarországon használt betűtípusokat áttekintve hazai nyomdáink betűkészletének méreteiről és jellegéről is pontos fogalmat alkothatunk. Keve-

set gondolunk rá, de érdekes, hogy Magyarországon, némi kezdeti ingadozás után, a magyar nyelvű szövegek nyomtatásánál az antikva betű vált általánossá, az, amit ma is használunk – tehát nem a német nyelvterületre, sőt korábban Cseh- és Lengyelországra is jellemző szögletes fraktúr betű. Ez a gyakorlat már az 1560-as évekre rögződött,

A A Æ B B C C D D E E F F G G H H H I
J K L M N N N N O P P Q R R R
S T V U Y Z
a á à â ã & as at b c eta d e é è ê es et f ff fi ffi fi fi
g h i î ÿ is j k ll m m n nt o ó ò ô õ ö œ p q
q r s ss st st ß t ta th u ú û us ü v x y z z
et € § . , ; : ? - (1 2 3 4 5 6 6 7 8 9

11. Kurzív betűtípus: jól látható, hogy e típusban sok összekötött betű (ligatúra) is található

nem utolsósorban a nagyon termékeny kolozsvári Heltai-nyomdának köszönhetően. Egy-egy betűtípus, amelyhez nagybetűk, számok és írásjelek is tartoztak, legalább száz írásjelből állt, sőt, kurzív (dőlt) betűknél ennél is többől, tekintve, hogy a régi nyomtatott szövegek sok összekötött betűt (ligatúrát) használtak.

A nyomdák felszerelésénél általában arra is tekintettel voltak, hogy milyen nyelvű könyveket fognak kiadni és milyen olvasóközönség számára. Ezért a felső-magyarországi, szepességi városok, Lőcse vagy Bártfa nyomdái, vagy az erdélyi szászok szebeni és brassói műhelyei bőségesen el voltak látva német nyelvű szöveg nyomtatására alkalmas betűfajtákkal is. A német nyelvet – még a 20. században is – hagyományosan fraktúr betűkkel nyomtatták. A két-három nyelvű szövegeknél a német részt fraktúrral, a magyar vagy latin részt antikvával, kurzívval nyomtatták. Más volt a helyzet azokban a városokban, ahol csak latin és magyar könyvek nyomtatására rendezkedtek be, mint pél-

dául Debrecenben. A debreceni nyomdának az egész 16. században nem volt fraktúr betűtípusa – annak ellenére, hogy egyik nyomdavezetője, Rafael Hoffhalter német nyelvterületről jött. Ugyanakkor a tudományos igényű könyveket is kiadó nyomdák nem nélkülözhatték a görög betűket, sőt, több hazai nyomdánknek héber betűi is voltak.

A korai hazai könyvnyomtatás egyik jellegzetesége, hogy alig van olyan nyomda – különösen a 16. században –, amely valamilyen módon ne kapcsolódott volna egy másikhoz. És nemcsak az egymáshoz földrajzilag közel fekvő nyomdák, hanem gyakran az ország másik végében működő műhelyek is, vagy a nyomdavezető személye, vagy felszerelése, beszerzési forrása révén. Ha megrajzolnánk egy-egy nyomda egy-egy díszes kezdőbetűjének útját, érdekes képet kapnánk. Egy-egy apró fadúc, amelyet a könyvek szövegének díszítésére használtak, gyakran több száz kilométert tett meg egyik nyomdából a másikba, egyik városból a másikba, és nemegyszer százötven évig is használatban volt.

az á Térd,
 Ezé á térdé.
 ennek á térdnek.
 ezt á térdet.
 ő térd.
 ettől á térdtől.

Pluraliter,

Ezek á Térdek.
 ezeké á térdeké.
 ezeknek á térdeknek.
 ezeket á térdeket.
 ő térdek.
 ezektől á térdektől.

Das Knye.
 deß Knyes.
 dem Knye.
 das Knye.
 O du Knye.
 von dem Knye.

Die Knye.
 deren Knyen.
 denen Knyen.
 die Knye.
 O ihr Knye.
 von denen Knyen.

12. A többnyelvű szövegekhez különféle betűtípust használtak a nyomdászok: magyar szöveghez antikva, illetve kurzív betűt, míg a német szöveghez fraktúr betűt

Hosszú története van annak a puttós I iniciálénak is, amely eredetileg a bécsi Singriener-nyomda felszereléséhez tartozott 1533-ban. A műhelynek teljes sorozata volt a sötét alapon puttókat ábrázoló iniciálékból, amelyek az 1550-es évek legvégén átkerültek a bécsi jezsuita nyomdába. Amikor Telegdi Miklós megvásárolta a már évek óta szünetelő bécsi jezsuita nyomda felszerelését, akkor ezek az iniciálék is Nagyszombatba kerültek. Onnan jutottak a Forgách Ferenc által alapított érseki nyomdába (amely előbb Pozsonyban, majd Nagyszombatban működött), és amelyet Bethlen Gábor hadjárata során magával vitt. A puttós I iniciálé ekkor már legalább százéves volt.

Magyarországon gyakori jelenség volt a betűkészletek vándorlása is: a megszűnő tipográfiák fel-

szerelése bekerült más nyomdákba, és ott még évtizedekig tovább használták. Térségünkben nem ritkák a kis változtatásokkal száz évnél is tovább használt felszerelések. Bár az egyes nyomdák betűkészlete igen eltérő volt, megállapítható, hogy 16. századi nyomdáink jelentős része változatos betűtípusokkal volt felszerelve, és az egyes betűfajtákból rendelkezésre álló betűmennyiség több mázsát tett ki. Csak a rövid életű abrudbányai nyomdának volt egyetlen betűtípusa, más hazai műhelyekben általában tíz-tizenkét fajta betűből állt a felszerelés, a következő században pedig inkább húsz-harmincféle betűből. Az egyes nyomdák felszerelése, betűinek választéka, könyvdíszei sajátosságosak és egyediek voltak, nem volt két egyforma felszerelésű műhely.

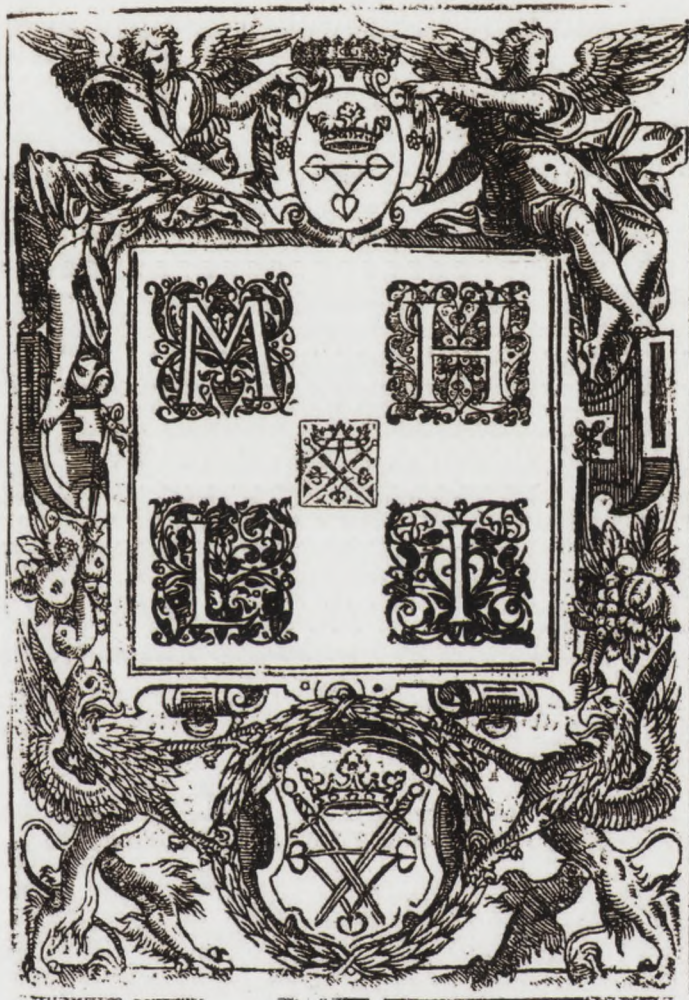
13. Az eredetileg a bécsi Singriener-nyomdából származó puttós I betűs iniciálé magyarországi útja Béctől Gyulafehérvárig Lőcsét és Kassát csak érintette

14. A Singriener-nyomda puttós I betűs iniciáléja

A KÖNYVNYOMTATÁS SZÍNHELYEI
MAGYARORSZÁGON
TÁJEGYSÉGENKÉNT

1. Összeállítás a szebeni nyomda díszéből

2. Az első teljes protestáns bibliafordítás, a Vizsolyi Biblia
(Vizsoly, 1590)

A 16–17. századi magyarországi nyomdászattörténet jellegzetessége a városi és a főúri fennhatóság alatt tevékenykedő nyomdák párhuzamos léte. A nyomdai vállalkozás létesítése és működtetése ebben a korszakban különösen költséges, sok bizonytalansággal és nehézséggel járó tevékenység volt. Ezért a 16–17. századi Magyarországon dolgozó tipográfusok vállalkozásaikat vagy biztonságot nyújtó, kiváltságokkal rendelkező szabad királyi városban, illetve bizonyos jogokat gyakorló mezővárosokban hozták létre, vagy főúri pat-

A főúri nyomdaalapítások azért jutottak olyan jelentős és gyakran meghatározó szerephez Magyarországon, mert a három részre szakadt országban (amelynek közepe, így Buda is, török hódoltsági területen volt) központi királyi, udvari nyomda nem jöhetett létre. A főúr védelmet és általában lakhelyet, megfelelő munkakörülményeket biztosított a leggyakrabban protestáns nyomdász számára, ugyanakkor a nyomdász a főúr számára is nyomtatott. A nyomdász – a nyomda tulajdonosa – részben saját hasznára, részben megrendelésre dolgozott a saját felszerelésével.

Externe nationis officiales amoveantur, & Vngari illis substituantur. Lutherani comburantur. A. R. T. 1111.
 CAETERVM Fukari, & omnes nationis externae, qui Thesaurus Regni patiam exhauiunt & educunt, de hoc Regno statim ablegentur & exmittantur, in eorumque locum Vngari constituantur. Nationes tamen externae, cuiuscunque linguae existant, si Maiestatis suis & huic Regno seruire voluerint, ad stipendia conuicta liberè veniant & conducantur: attamen in confinjs Regni, Vngarorum more, seruire militareque teneantur. Oratores quoque, Caesareus & Venetus, è Regno exmittantur. Lutherani etiam omnes de Regno expellantur, & ubicunque reperi fuerint, non solum per Ecclesiasticos, verumetiam per seculares perfonas liberè capiantur, & comburantur.

3. A hitújítás ellen Magyarországon elsőként, 1532-ban hozott törvéncikk olvasható a *Corpus Juris Hungarici* 1584-ben, Nagyszombatban kinyomtatott kötetében

rónus oltalma alatt, valamelyik várában vagy birtokközpontjában. Bár nyomdászokról beszélünk, valójában nyomdatulajdonosokról van szó, akik ismerték a könyvnyomtatás munkamenetét, de nem álltak a könyvsajtó mellett, hanem nyomdászlegények segítették munkájukat. A nyomdai műhely vezetője a faktor volt, aki szakképzettségét részben itthon, részben külföldi tipográfiákban szerezte.

Időrendben a magyar királyság területén felállított harmadik nyomda, egyúttal a 16. századi magyarországi könyvnyomtatás első tipográfiája, városi oltalom alatt, Erdélyben, a szászok kereskedelmi és kulturális központjában, Szebenben kezdett dolgozni (1525), de elsőik között létesült nyomda a másik jelentős erdélyi szász városban, Brassóban is. A könyvnyomtatás gyorsan meghonosodott Debrecenben és Kolozsvárott, a felső-magyarországi szabad királyi városok közül pedig Bátfán és Lőcsén. A város és a nyomdász viszonya sajátságos volt: a nyomdász (nyomdatulajdonos) számára a város letelepedést és megrendeléseket biztosított, a nyomdász viszont a város számára is nyomtatott, emellett a nyomda pusztaléte is emelte a város rangját.

BREVIS AC PIA
Institutio Christi-
STIANÆ RELIGIONIS,
ad dispersos in Hungaria Eccl-
iarum Christi Ministros &
alios Dei seruos scripta,
per Heinrichum Bul-
lingerum, Tiguri-
næ Ecclesiæ
Ministrū.

B. S. A. I. A. E. X. L. I. X.

Festinatūz edificatores tui: qui te euer-
tunt, & qui te vastant, à te exubunt.

OPARINI. M. D. L. I. X.

4. Huszár Gál Óváron jelentette meg Heinrich Bullinger vallási eligazítását a töröktől és az ellenreformációtól szorongatott magyarországi protestánsok részére

5. A református vallásnak elkötelezett I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és felesége, Lórántffy Zsuzsanna elképzelt portréja

6. Esterházy Miklós portréja, aki az ellenreformáció egyik legfőbb képviselőjeként elérte több nyugat-magyarországi főúr visszatérését a katolikus hitre

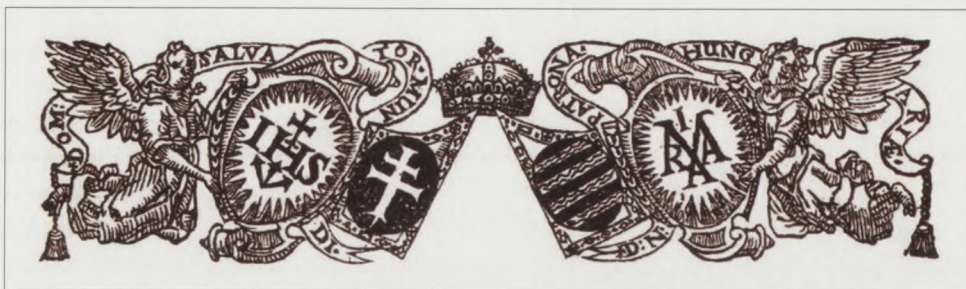
Az első főúri alapítású hazai nyomdánk rövid életűnek bizonyult. A Nádasdy Tamás országbíró által nyugat-magyarországi, sárvár-újszigeti birtok-központjában felállított műhely 1541-ig állt fenn. Megszűnése Buda törökök általi elfoglalásának évére esik. Jelentőségében mégis kiemelkedő, hiszen az évszázad leggazdagabban illusztrált könyvét, az első magyar Újtestamentumot itt nyomtatták ki.

A főúri alapítású tipográfiák, szemben a városi alapításúakkal, hosszú távon nem nyújtottak oltalmat, biztos megélhetést az ott dolgozó nyomdászoknak. Helyzetük ezért igen bizonytalan volt. Kényszerű helyzetváltoztatásuk nem indokolható a szakirodalomban korábban megrajzolt romantikus vándornomdász-képpel. Távozásuk okát vallási meggyőződésükhöz való ragaszkodásuk, patrónusuk vallásváltása vagy érdektelensége, valamint a császári hatalom, illetve a katolikus egyház erélyes fellépése magyarázza. A 17. században a török hatalom terjeszkedése kényszerítette felszerelésükkel együtt helyváltoztatásra az Erdélyben, illetve a Partiumban működő nyomdászokat. E tényekkel magyarázható, hogy mindkét évszázadban a nyomdahelyek száma jóval meghaladja az ismert önálló nyomtatóműhelyek számát.

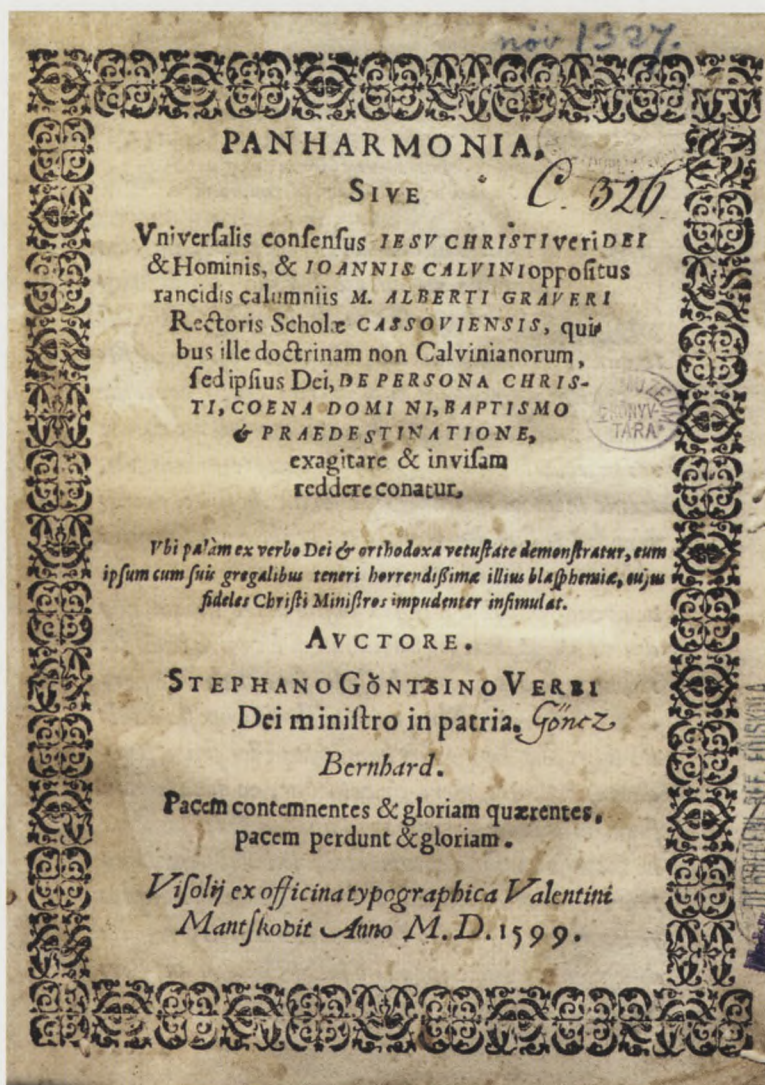
A 16. század közepére a reformáció elterjedésével a születendő új egyházak képviselői – együtt működve a városi tanácsokkal vagy földesuraikkal – jelentős szerepet játszottak a magyarországi nyomdák életében. A magyar királyságban a reformáció már a mohácsi vészt megelőzően jelen volt.

Bár törvény rendelkezett a lutheránus hitet valókkal szemben, az 1526-i tragikus mohácsi csata-vesztés következményeként az ország három részre szakadása hozzájárult a reformáció általános elterjedéséhez. A meggyengült katolikus egyház számos képviselője lett a későbbiekben a reformáció első generációjának jeles tagja. A lutheránus nézetek leginkább a német alapítású városok polgárai, illetve a menekült cseh menekültek körében terjedtek el. Jelentősebb számban vertek gyökeret Kálvin tanai a mezővárosi magyar polgárság és a végvári vitézek körében. A még radikálisabb felfogást képviselő unitáriusok (egyistenhívők, antitrinitáriusok) a század második felében, Európában egyedülállóan Erdélyben szereztek nagy számban híveket, és itt építették ki egyházukat is.

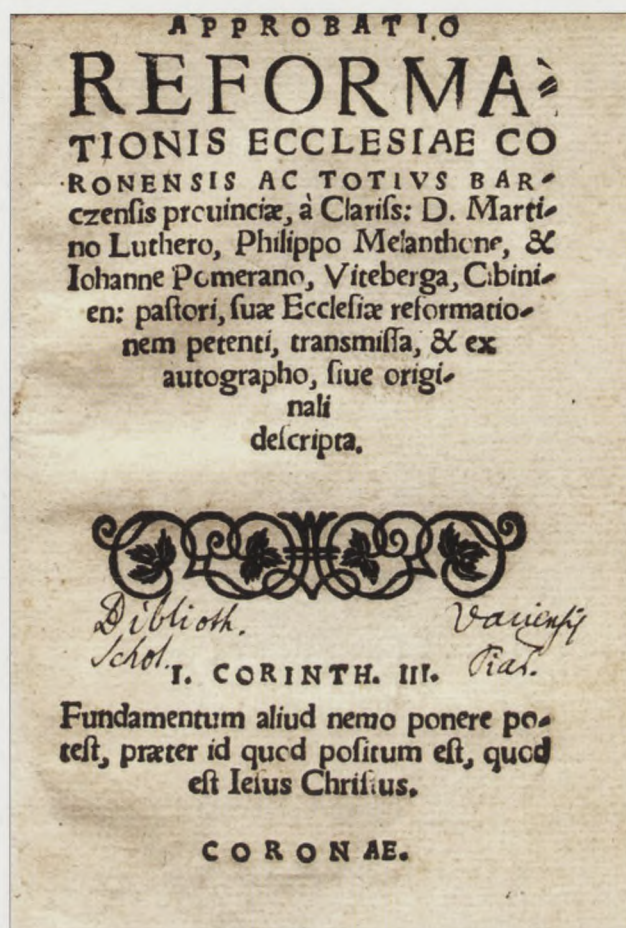

7. Jézus és Mária sugarakkal körülvett névbetűit angyalok tartják, a szent korona alatt a magyar címer részei, katolikus könyvek díszítésére szolgáló fejléc

8. Református vitairat Kálvin tanításáról: Vízszolyban nyomtatta Mantskovit Bálint

9. Luther, Melancthon és Bugenhagen levele a brassói reformációról a Honterus-nyomdában jelent meg

Luther 1517-es föllépését követően a reformáció hívei a katolikus egyház elleni harcukban saját nézeteik terjesztésére nagyhatású fegyvereként használták a könyvnyomtatást. Ugyanez volt a helyet itthon is: 1525-től kezdve első nyomdáink és első nyomdászaink lutheránusok és kálvinisták voltak, és a sajtóik alól kikerülő könyvek is ezeket a hit-tételeket hirdették, gyakran harcos formában. Minthogy a katolikus egyház csak később nyúlt a könyvnyomtatáshoz mint a vallási vita és meggyőzés eszközhöz, a királyi Magyarországon és Erdélyben olyan helyzet alakult ki, hogy mindaddig, amíg 1578-ban létre nem jött az első katolikus nyomda (Nagyszombatban), csak protestáns műhelyek dolgoztak a nyugati határ közelében lévő Németújvártól az erdélyi Brassóig.

A katolikus és protestáns nyomdák aránya még a nagyszombati katolikus nyomda alapításával, majd a rövid életű vimpáci ferences nyomdával, vagy a 17. századi pozsonyi és csíksomlyói nyomdával sem változott, tekintve, hogy nemcsak Erdélyben és a Partiumban, de Felső-Magyarországon is, a szepességi városokban, mind protestáns felekezetű nyomdák dolgoztak.

A következőkben a hazai nyomdászat 16–17. századi történetét tájegységenként mutatjuk be, Nyugat-Magyarországgal kezdve és így haladva Észak és Kelet felé. A megszokottól eltérően nem időrendben, hanem összefüggéseiben mutatjuk be a hazai nyomdákat, bár a tájegységeken belül az időrendet követtük. Míg a nyugat-dunántúli nyomdák szinte kivétel nélkül főúri támogatással működő protestáns műhelyek, addig a felső-magyarországiak között túlsúlyban városi műhelyeket vagy felekezeti nyomdákat találunk. A kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák között fejedelmi alapítású nyomdák és városi műhelyek is vannak. Végül külön fejezet tárgyalja az ország különböző helyein, de rövid ideig, egy-két évig működő nyomdákat.

NYUGAT-MAGYARORSZÁG

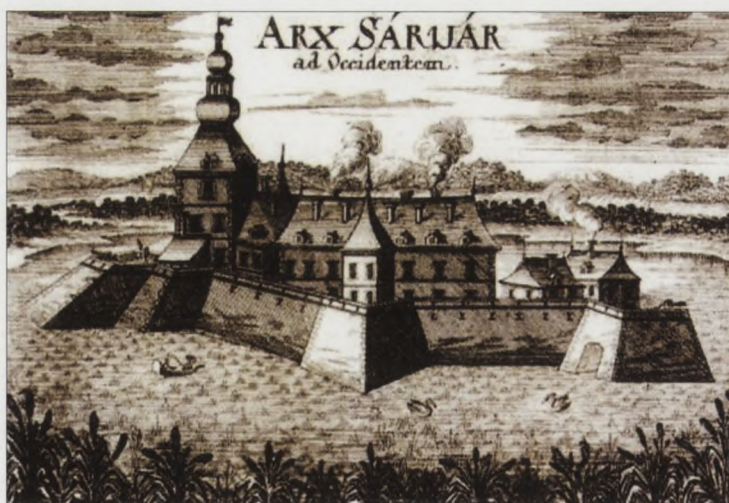
A SÁRVÁR-ÚJSZIGETI SYLVESTER-NYOMDA (1536–1541)

A sárvár-újszigeti nyomda a 16. század első felének legelső és egyetlen magyar nyelven nyomtatóműhelye. A Nádasdy Tamás országbíró által nyugat-magyarországi, sárvár-újszigeti birtokközpontján létesített tipográfia egyúttal az első főúri nyomdaalapítás. A nyomdát minden bizonnyal elsősorban azzal a szándékkal létesítették, hogy Sylvester János magyar nyelvű Új Testamentum-fordítását kinyomtassák, éppen ezért e nyomdát Sylvester-nyomdának is nevezik. Bár a neves humanista nyelvész sem tulajdonosa, sem nyomdásza nem volt a műhelynek, ő volt szellemi vezetője és a nyomtatási munkák eszmei irányítója.

A királyi udvar Erasmus szellemét követő humanista légkörében élő főurak közül Nádasdy Tamás

az 1530-as években lett az ország egyik leghatalmasabb nagybirtokosa. A római egyházzal ugyan sohasem szakított, de a vallási reformeszméktől sem idegenkedett. Udvarában otthont adott a magyar irodalmi műveltség néhány neves személyiségének: Sylvester Jánosnak, Abádi Benedeknek, Tinódi Sebestyénnek, Dévai Biró Mátyásnak. Ezzel, és az általa létesített nyomdával, amely a legelső itthon nyomtatott magyar nyelvű könyvet adta ki, nagy szolgálatot tett a magyar kultúrának.

A században Sylvester Új Testamentuma előtt nyomtatásban mintegy 10–11 magyar nyelven írott könyv jelent meg, valamennyi külföldön: Bécsben vagy Krakkóban (a korabeli brassói és szebeni nyomdában csak latin és német könyveket nyomtattak ekkor). Teljes magyar Újszövetség-fordítás sem készült korábban, csak részletek jelentek meg Bécsben és Krakkóban. Sylvester Jánosnak a krakkói magyar nyelvű – vagy részben magyar nyelvű –

1. Sárvár-Újsziget ábrázolása korabeli térképen
2. Sárvár 17. századi metszeten

3. A nyomdaalapító Nádasdy Tamás
(ismeretlen festő, 17. századi olajkép)

4. Krakkó címere

5. Az Új Testamentum címlapja, piros-fekete nyomású szöveggel. Nemcsak a cím nagybetűi, hanem a címsorok és a fejezetcímek is mind egyedi metszéssel fából készültek

6. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya egyesített címere az *Új Testamentumból*

8. Különálló fametszetű lécekből állították össze az *Új Testamentum* címlapkeretét

7. Az Ádámot és Évát ábrázoló díszléc túlélte a sárvár-újszигeti nyomdát és 1562-ben Debrecenben, 1578-ig Semtpén használták

9. Sárvár-újszigeti iniciálék angyalalakokkal

10. Evangéliumi sorozat darabjai

könyvek fordításában is része volt. Sylvester a krakkói és wittenbergi egyetemen tanult, utóbbin Philipp Melanchthon tanítványaként.

Mielőtt az Újszövetség nyomtatására sor került volna, Sárvár-Újszigeten már megjelent Sylvester *Grammaticája*, amely mintegy a bibliafordítás melléktermékeként született. Ajánlását a szerző 1536. október 15-ről keltezte, amikor már túl volt a Biblia fordításának háromnegyed részén. A latin nyelven

írt grammatika az első magyar nyelvten. Nádasdy Tamás, a külföldi egyetemeken tanult, széles látókörű főúr bőkezűen fedezte a nyomdaállítás költségeit. A sajtó vezetésére 1536-ban – feltehetően Bécsben – egy Johannes Strutius nevű nyomdász-mestert szerződtetett. Strutius azonban nem felelt meg a várakozásnak, Sylvester is elégedetlenséggel figyelte tevékenységét. Strutius az *Új Testamentum* kinyomtatása közben kivált a vállalkozásból, és

Ingolstadtba távozott. A sárvár-újszigeti sajtó élére ekkor a korábban Krakkóban dolgozó, és nyomdászként elődjénél jóval képzetten Abádi Benedek került, akit Sylvester feltehetően még Krakkóból ismert. Lengyelországban a nyomdász a Vietor-műhelyben dolgozott akkor, amikor ott több magyar nyelvű könyv is készült.

Az *Új Testamentum* 1541-ben készült el. A Buda elestét követő nehéz időkben a nagy költséggel berendezett, magyar, latin és görög betűkészlettel felszerelt műhely néhány – példányból ma nem ismert – kisebb nyomtatvány közreadása után megszűnt. Nyomtatványaiból csupán a *Grammatica* és az *Új Testamentum* maradt fenn. A *Grammatica* díszítési módja korabeli tudományos kiadványokhoz hasonló, címét fametszetes keret fogja közre. Az *Új Testamentum* sokkal díszesebb kiállítású: a terjedelmes műben fametszetes címlapkeret, piros-fekete nyomású cím, Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsay Orsolya egyesített címere, lapnagyságú Kálvária-kép, számos iniciálé és száznál több fametszet található. A legszebben illusztrált 16. századi nyomtatott könyvünk. A fametszetek többsége a bécsi fametszéssel mutat kapcsolatot, és valószínűleg Bécsből szereztek be a jellegzetes, keskeny, úgynevezett bastard betűtípust is, amellyel az *Új Testamentumot* nyomtatták.

Bár Johannes Strutius nyomdászként nem vált be, a fametszetes illusztrációk egy része feltehetően az ő keze munkája, az ő mesterjegye lehetett a néhány képen látható I. S. betű.

A sárvár-újszigeti nyomda ellátásához szükséges papírt kereskedőktől vásárolták, erre mutat a fennmaradt nyomtatványok sokféle vízjelű, tehát sokféle eredetű papírja. A vízjelek nagyobb részükben délnémet, kisebb részükben itáliai eredetre vallanak.

Az Újszövetség elkészülte után nem sokkal megszűnt a Nádasdy Tamás által alapított nyomda. A nyomdász, Abádi Benedek 1543-ban beiratkozott a wittenbergi egyetemre, Sylvester János pedig 1544-ben a bécsi egyetemre került a héber nyelv tanárának. A nyomda nagy része elkallódott, betűi nyomtalanul eltűntek, bizonyos fametszetei azonban valamilyen módon Huszár Gálhoz, majd Bornemisza Péter műhelyébe kerültek. Sárváron legközelebb 1600-ban működött nyomda: Joannes Manlius sajtója dolgozott itt átmenetileg.

HUSZÁR GÁL ÉS DÁVID NYOMDÁJA (1558–1577)

ÓVÁR–KASSA–DEBRECEN–(KOMÁROM–
NAGYSZOMBAT)–KOMJÁTI–PÁPA

Luther 1517-es föllépését követően a reformáció hívei a katolikus egyház elleni harcukban saját nézeteik terjesztésére nagyhatású fegyverként használták a könyvnyomtatást. Magyarországon a reformáció kezdeti szakaszának tekintélyes alakja, Huszár Gál első között sajátította el és alkalmazta hittérítő, pasztorációs, valamint oktatói tevékenysége mellett a nyomdászmesterséget.

Huszár Gál (1512?–1575), a reformáció első generációjának képviselője, a római katolikus egyház presbiteréből vált református prédikátorrá. Származásáról, születésének időpontjáról, iskoláiról pontos adatokkal nem rendelkezünk. Minden bizonnyal a krakkói egyetemen sajátította el azt a tudást, amely alapján későbbi patrónusa, Forgách Imre mint „nagyképzetséggű teológust” említette naplójában. Anyanyelvén kívül tudott görögül, latinul, héberül és németül. Tanulmányai során zenei műveltséget is szerzett, amelyet később kottákkal illusztrált énekeskönyveiben hasznosított.

Az első írásos emlék az akkor még a katolikus egyház tagjaként említett Huszár Gállal kapcsolatban 1553. augusztus 4-i exkommunikációja. Mint Vízkelet lelkipásztorát, „Gallus Anaxius presbiter”-t a reformáció terjesztéséért Újlaki Ferenc győri püs-

1. A reformáció tanaival rokonszenvező
Miksa főherceg. Az ő óvári birtokán állította föl
nyomdáját Huszár Gál

2. Óvár

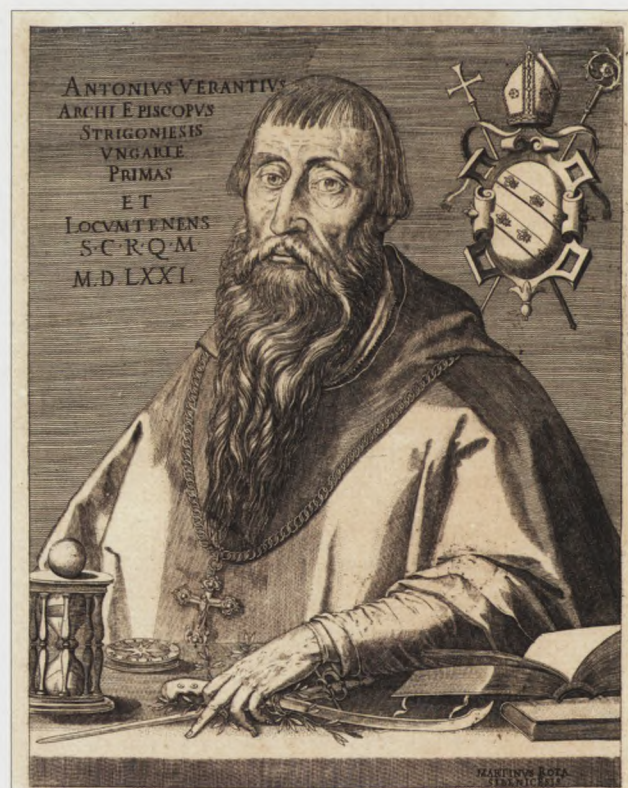
3. Kassa

pök ekkor közösi tette ki másodszor. Huszár a Thurzó Elek birtokához tartozó Vízkelet plébánosaként feltehetően 1551–1552-től működött a mátyusföldi településen, ahol a papi teendők mellett az iskola irányítását is ellátta. A korán a reformáció hívévé vált Thurzó Elek, valamint leányai, Anna és Erzsébet által a későbbiekben is támogatott lelkész a győri püspök kiközösítése elől a lutheri reformációval szimpatizáló Habsburg Mária, utóbb unokaöccse, Miksa birtokán talált oltalmat.

Óvár Moson megye székhelye volt. A főispáni tiszte t mindenkor egy idegen származású óvári kapitány töltötte be, Huszár érkezésekor Zacharias Wohniczky. Az országos és egyházi méltóságok rendelkezéseitől függetlenített kapitány hathatós védelmet nyújthatott a protestáns nézetei miatt kiközösített Huszár Gálnak.

A lutheri tanok Óváron és környékén korán gyökeret vertek. Az ideérkező Huszár nagy energiával fogott hozzá a hitújítás tételeinek terjesztésé-

hez, egyházának a római katolikusokkal szembeni megerősítéséhez és kiépítéséhez. A paphiány enyhítésére saját költségén iskolát állított föl. Tanítványait Sztárai Mihály, a Duna–Dráva közének egyházszervező reformátora szentelte föl. Reformatori programja megvalósításának céljával és hívei számának növelésére párfogóitól kapott kölcsönön nyomdát állított. Betűtípusait, díszeknek egyes darabjait és öntött, mozgatható hangjegykészletét a császári privilégiummal rendelkező nyomdásztól, Bécs egyik legjelentősebb tipográfusától, Raphael Hoffhaltertől szerezte be. Könyvei illusztrálásához az ekkor már megszűnt sárvár-újszigeti nyomda néhány díszét is fölhasználta, amelyekhez pontosan még nem tisztázott körülmények között jutott. A korábbi felvételek szerint a sárvár-újszigeti könyvdíszeknek ez a része Bornemisza Péter közvetítésével, újabb vélekedés szerint pedig közvetlenül Nádasdy Tamástól jutott Huszár Gál birtokába. Raphael Hoffhalter, Bornemisza Péter és Huszár Gál sorsa a későbbiekben

4. Verancsics Antal (1504–1573) egri érsek

A Keresztyéni Gyülekezetben VALO ISTENIDI- CHERETEC.

PSALMO CXLIX.

Dicheretet mondgyatoc az Istennec
a Szenteknec Gyülekezetiben.

M. D. LX.

A Keresztyeni GYŰLEKEZETBEN VA- LO REGVELI ENEKLE- sec, melyeket Primaknac hijnac, az Kal- manczei Marton Mestertől Ma- gyarrá fordítatot Psalmusoc- kal egyetembe.

Hymnus Iam lucis orto etc.

5-6. A debreceni énekeskönyv címlapja és Kálmáncsehi Sánta Márton függeléként hozzacsatolt
Reggeli éneklések című énekgyűjteményének címlapja

is összefonódott, amikor egymást segítették az üldöztetésük idején, illetve nyomdai vállalkozásaikban.

Huszár tipográfiája elsőként az 1558. április 1-jén óvári pártfogójának, Miksa főhercegnek és cseh királynak ajánlott három magyar nyelvű prédikációját adta ki. Prédikációinak nyomtatásban történő megjelentetésével megeremtette a vallásos értekező próza új műfaját, a térítés új irodalmi eszközét. Huszár Gált a műve kinyomtatását követő napokban a győri szentszék elé idézték, majd mivel ismétlen nem jelent meg, harmadszor is kiközösítették. 1558. november 1-én I. Ferdinánd parancsára, Oláh Miklós ellenjegyzésével, eltiltották a könyvnyomtatástól. A tiltásnak ekkor még nem volt fogantatja, Huszár nyomdája ugyanis 1559-ben újabb

műveket jelentetett meg: Sztárai Mihálynak a római katolikus egyház papi intézményét gúnyoló, satirikus, hitvitázó színművét és Heinrich Bullingernek a magyar protestánsokhoz írt hitvalló levelét. Az I. Ferdinánd tiltó rendeletét kieroszakoló győri káptalan folyamatos ellenségeskedése miatt Huszár számára kapóra jött, hogy Kassa város tanácsa meghívta magyar lelkésznek.

A mohácsi csatavesztést követően Kassa I. Ferdinándot támogatta. A többségében ekkor még német nemzetiségű kassai polgárok hűségéért cserébe a császár és király minden szabadalmukat megerősítette. Később a várost sikerült Szapolyai Jánosnak megszereznie. Ettől fogva tervszerűen folyt a déli területekről menekülő magyar lakosság betelepítése. Ennek eredményeként a német etni-

7. Komárom korabeli, színezett metszeten

kumú Kassa az 1550-es évekre magyar többségűvé vált. 1552-től ismét I. Ferdinánd birtokolta a várost, aki visszaadta a német polgároknak elkobzott javait és régi hatalmukat. Az ellentétek kiújultak a Habsburg-párti németek és a János Zsigmondot támogató magyarok között.

Kassán nemzetiségi különbség nélkül hamar megfogantak a protestáns eszmék. Az észak-magyarországi város is csatlakozott az úgynevezett ötvárosi hitvalláshoz (*Confessio Pentapolitana*), amelyet protestáns vallásuk szabad gyakorlása védelmében Eperjessel, Lőcsével, Bártfával és Kisszebennel együtt hívtak életre.

Huszár Gált 1560. március 20-án iktatták be kassai állásába. Lelkészi szolgálata mellett nyomdász

tevékenységét is fölajánlotta gyülekezetének. Az általa még Óváron kinyomtatott Bullinger-mű négy példányát megküldte számukra, és ígéretet tett több hasonló írás megjelentetésére. A szakirodalom szerint a kassai officína megjelentethetett olyan kisebb terjedelmű kiadványt, amely kiválthatta I. Ferdinánd személyes haragját. Napjainkban azonban Huszár Gál kassai működését igazoló, a város nevét megjelölő nyomtatvány nem ismeretes. Kassai tipográfiájának működését bizonyítja évszázadokig lappangó, egy példányban fennmaradt énekeskönyve, amelynek egyedi példánya a hetvenes évek közepén Stuttgartban került elő. A szakirodalom által régóta számon tartott, ajánlása szerint Óváron megkezdett énekeskönyvének nyomtatását Huszár ugyanis

Kassán folytatta tovább. A mű nyomdai munkálatainak befejezését akadályozta meg az I. Ferdinánd parancsára foganatosított letartóztatása október első napjaiban. Kassa polgársága és magyar katonasága mindent megtett lelkésze kiszabadításáért. A karácsonyi ünnepeket kihasználó, jól megtervezett szöktetési akció – amelyet nagy valószínűséggel Bornemisza Péter szervezett – szerencsésen végződött. Huszár Gál nem került Verancsics Antal egri érsek fogságába. Eredményes kiszabadításán kívül családját, nyomdáját és félbemaradt énekeskönyvét ugyancsak sikerült Debrecenbe menekíteni.

Debrecenben a református vallás Melius Juhász Péter működése alatt (1558–1572) vált uralkodóvá. Melius, aki tevékenysége kezdetétől éles harcot folytatott mind a katolikusokkal, mind az unitáriusokkal, református egyháza védelmében fölismerte a nyomdászat jelentőségét. Számára a legjobb pillanatban, 1561 elején érkezett Debrecenbe a nyomdászat mesterségében is járatos Huszár Gál.

A pártfogást és oltalmat nyert Huszár nyomdájának szolgálatát ajánlotta Debrecen református püspökének, Melius Juhász Péternek. Tipográfájának első terméke, a „számkivetett” prédikátornak még Óváron megkezdett és éppen Meliusnak ajánlott, Kassán tovább folytatott, de ottani letartóztatása miatt abbamaradt debreceni énekeskönyve volt, *A kersztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretek*. Ez az első magyar nyelvű egyházi énekgyűjtemény napjainkig forrása mind az evangélikus, mind a református énekeskönyveknek. Ezt követően Huszár debreceni nyomdája mindenekelőtt Melius Juhász Péternek a helvét (kálvini) hitvallást magyarázó, az unitárius tanokat cáfoló írásait, valamint biblíamagyarázó műveit jelentette meg. 1562 elején még Huszár kezdte meg, de már nem ő fejezte be az egységes helvét irányú hitvallásnak szánt, egyben a protestáns nézeteikhez ragaszkodó egri vitézek védelmére kiadott *Egervölgyi hitvallás* címen ismert mű kinyomtatását. Az „elűzött” kassai prédikátor 1562 májusa körül elhagyta Debrecen, és rövid nagyszombati tartózkodást követően a magyar nemzetiségű dunai naszádosok papjaként fő hivatásának, gyülekezeti lelkipásztori munkájának élve, Komáromban terjesztette a reformációt.

Huszár Debrecenben kiadott nyomtatványait a sárvár-újszigeti nyomdából származó díszek, a re-

ményt ótestamentumi szimbólumként ábrázoló, genfi hatást mutató nyomdászjelvénye, valamint a bécsi Singriener-nyomda hatását tükröző zárólecek színesítették.

Komárom és Nagyszombát is hozzátartozik Huszár Gál életének színhelyeihez, jóllehet egyik helyen sem állított fel nyomdát, hanem mint prédikátor működött. Komáromban a reformációt I. Ferdinánd által 1527-ben betelepített német származású katonák honosították meg. A lutheri tanokat valló zsoldosok állandóan tartottak protestáns prédikátorokat, és nekik köszönhetően a városban is hamart ért nyertek az új hit eszméi. A magyar nemzetiségű dunai naszádosok szintén igényelték, hogy saját anyanyelvükön prédikáló papjuk legyen. Ezért nagy lelkesedéssel fogadták az odaérkező Huszár Gált. Komáromi térítő tevékenységéről Oláh Miklós érsek 1562. október 31-én panaszos levélben számolt be az uralkodónak. I. Ferdinánd 1563. február 7-i parancsát követően Huszárnak ismételt menekülnie kellett. Rövid komáromi tartózkodása alatt nyomdai tevékenységének semmilyen emléke sem maradt fenn. 1564. augusztus 23-án már Nagyszombatban lehetett, mert ekkor Oláh Miklós tiltakozó levelet küldött a nagyszombati tanácsnak eretnek papok – Huszár Gál és Bornemisza Péter – működése miatt. Nagyszombati térítő tevékenységük kiváltotta az érsek föllépését, majd ennek hatására II. Miksának az eretnek „Gallus” elűzésére a városi tanácsot felszólító parancsát (1565. január 28.) és Bornemiszának a

8. Pápa korabeli, színezett metszeten

9. Könyvdíszek, köztük Huszár Gál
nyomdászjelvénye

király elé idézését. Ismételt együttműködésük már ekkor fölvehette kettőjük között egy új, nagyobb terjedelmű művek kiadására alkalmas nyomda fölállításának tervét, amely csak később, az 1572/1573-as év fordulóján a komjáti-semptei műhely létrejöttével valósult meg.

Huszár Gál Debrecenből távozva tehát egy évtizedig nem állított föl nyomdát, amelynek oka egyfelől lelkészi elhivatottsága, másfelől a magával hozott nyomdai készlet elégtelensége lehetett. Oltalmat és anyagi támogatást nyújtó patrónus hiányában saját erőből ekkor még nem volt képes bővíteni officínájának felszerelését. Erre csak Komjátiban került sor. Komjáti, az Érsekújvár közelében fekvő kis Nyitra megyei mezőváros, 1750-ig a Forgách bárók birtoka volt. Itt talált védelemre Huszár Gál mint Forgách Imre udvari papja és Komjáti polgárainak lelkésze. A Forgáchok korán a reformáció híveivé váltak. Forgách Imre művelt főúr volt, aki Huszár Gált „második atyja”-ként tisztelte. Nem ismerjük pontos időpontját Huszár Komjátiba érkezésének. Feltehetően 1568-ban Csallóköz-Mátyusföld püspöke-

ként már Komjátiban tartózkodott és végezte lelki gondozói munkáját a Forgách család körében, valamint a komjáti polgárok között.

Bornemisza Péter 1572 januárjában Julius Salm és felesége, Thurzó Erzsébet pártfogásával lett semptei lelkipásztor. A két előzőtt prédikátor ismét gyakrabban találkozott, és régóta tervezett nyomdaállítási szándékuk is időszerű lett. A Huszár által Debrecenből elhozott betűtípusok azonban csak kisebb terjedelmű művek megjelentetését tették lehetővé, az 1569-től tervezett és ehhez a nagyszombati tanácstól anyagi támogatást igénylő, illetve a pozsonyi országgyűlésen előfizetőket toborzó Bornemisza Péter hatalmas, többkötetes prédikációinak megjelentetéséhez nem volt elegendő. A készletet bővíteni kellett. A fiatalabb és energikusabb Bornemisza a pártfogóktól összegyűjtött pénzen Bécsben, Kaspar Stainhofertől, esetleg az ő közvetítésével, új betűsorozatokat és díszeket vásárolt. Ez alatt, 1572 végén vagy 1573 elején, Huszár Komjátiban hozzákezdett a Debrecenből magával hozott kicsiny készlettel Bornemisza postillái első kötetének kinyomtatásához, amelyet az új betűsorozatokkal és díszekkel Bornemisza októberben fejezett be Semptén. A két barát ezt követően, 1573 közepén elosztotta a tulajdonukban meglévő betűtípusokat és díszeket. Huszár a Debrecenből hozott illusztrációkat és iniciáلسorozatát átengedte Bornemiszának, aki viszont az új beszerzésű betűtípusokból és díszekből adott neki.

A nyomdai anyag megosztása után immár mindketten rendelkeztek olyan megfelelő tipográfiai felszereléssel, amely biztosította saját könyvkiadói programjuk megvalósítását. Ennek eredményeképpen Huszár 1574-ben, már önállóan jelentette meg nyomdásztevékenységének leggazdagabban díszített és legnagyobb terjedelmű munkáját, *A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretok és imádságok* című komjáti énekeskönyvét. Huszár Gál 1575-ben Pápára költözött. Október 23-án itt lett a nagy pestisjárvány áldozata.

A Nagyszombatban magániskolát fenntartó legidősebb Huszár fiú, Dávid 1573-ban Verancsics érsek üldözése elől menekült Pápára, ahol még ugyanabban az esztendőben az iskola rektora lett. A rektorsága mellett lelkipásztori teendőket is ellátó

10. Fejlécek a Huszár-nyomdából

Huszár Dávid édesapja halála után örökölte annak tipográfiai készletét. Az általa vezetett sajtó termékei közül csupán azt a három nyomtatványt ismerjük, amelyet 1577-ben jelentetett meg: az 1576. augusztus 16–17. között, a Baranya megyei Hercegszöllősen

tartott református zsinaton elfogadott rendtartás latin és magyar nyelvű artikulusait, továbbá a saját fordításában Magyarországon elsőnek kiadott Heidelbergi Kátét. A Huszár-nyomda sorsának további alakulásáról semmit sem tudunk.

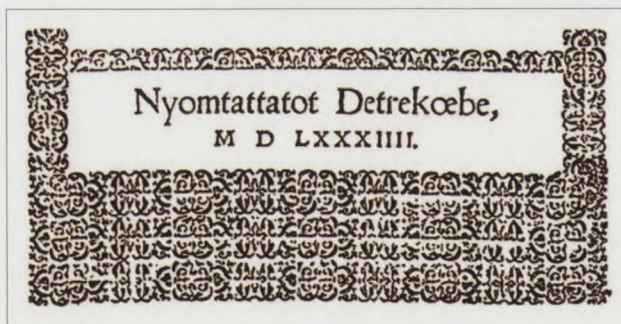
A BORNEMISZA–MANTSKOVIT-NYOMDA
(1573–1599)
SEMPTE–DETREKŐ–GALGÓC–VIZSOLY

A 16. század két legnagyobb nyomdászati teljesítményeként a hazai nyomdatörténet Bornemisza Péter *Foliopostilláját* és Károlyi Gáspár bibliafordítását, a Vizsolyi Bibliát tartja számon. Az első, amelyet a Bornemisza többi prédikációs kötetétől eltérő nagyobb, folio mérete miatt neveznek Foliopostillának, Bornemisza saját műhelyében, Detrekőn készült. A Szent Bibliát, amelyet nyomtatási helye után nevezünk Vizsolyi Bibliának, Bornemisza utóda, Mantskovit Bálint nyomtatta. Ez a helyét többször változtatott műhely adta ki Bornemisza Péter szinte teljes irodalmi munkásságát, emellett az első teljes magyar protestáns bibliafordítást és még vagy huszonöt egyéb munkát.

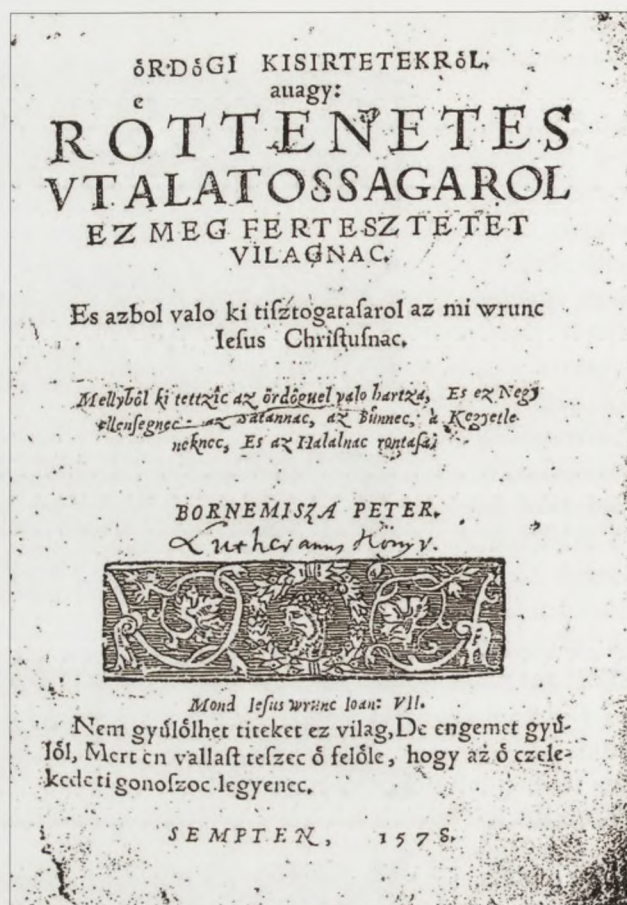
Bornemisza azok közé az író-prédikátorok közé tartozott, akik felismerték a nyomtatott szó hatását, akárcsak lelkész társa és barátja Huszár Gál. Bár Bornemisza már 1569-ben foglalkozott azzal a gon-

1. A 16. századi Bécset ábrázoló fametszet (részlet)

2. A *Foliopostilla* impresszuma

3. Az *Ördögi kísértetek* címlapja

dolattal, hogy prédikációit nyomtatásban megjelen-
teti, ez a terve csak 1573-ban vált valóra. Huszár
Gállal valószínűleg korábban, bécsi tartózkodása
idején ismerkedett meg, itt ébredt fel mindkettőjük
érdeklődése a könyvnyomtatás iránt. Bornemisza
első nyomtatásban megjelent munkáját, az *Elektrát*
még Bécsben nyomtatta. Bornemiszát lelkészi hiva-
tala Észak-Magyarországhoz kötötte (előbb Balassa
Jánosnak, Felső-Magyarország egyik legtekintélye-
sebb urának volt lelkésze és fiának, Balassi Bálint-
nak nevelője), majd Julius Salm gróf és felesége,
Thurzó Erzsébet semptei birtokközpontjára költö-
zött. Ugyanakkor Huszár Gál a Forgách család bi-
zalmát élvezte, és birtokukon, a csallóközi Komjá-
tiban működött protestáns lelkészként. Huszár Gál
és Bornemisza közös nyomdaalapítása itt történt.
Huszár Gál korábbiról meglévő nyomdafelszerelé-
sét (már egyszer alapított nyomdát 1558-ban Óvá-

ron, amelyet később Kassára, majd Debrecenbe költöztetett), valószínűleg Bornemisza egészítette ki új betűkkel, a bécsi Stainhofer-műhelyből.

A két prédikátor közös nyomdai vállalkozásának egyetlen ma ismert terméke Bornemisza ötkötetes prédikációinak első darabja. Ezt követően a felszerelést megosztották egymás között; Huszár Gál külön folytatta a könyvnyomtatást Komjátiban, és Bornemisza is önállóan, nyomdászlegényekkel dolgozott.

Bornemisza tíz éven át szinte kizárólag saját műveinek megjelentetésével foglalkozott. *Postillái*-nak negyedik részéhez csatolta az *Ördögi kísérteteket*, amellyel kihívta a katolikus papság, sőt patrónusa, Julius Salm haragját is. A gróf kiutasította Semp-téről a prédikátort, aki 1578 decemberében kényszerült távozni. A következő évben már Detrekőn telepedett le, ahol Balassa István, a vár ura támogatta. Detrekőn új, Bécsben vásárolt betűk tűntek fel. Lehet, hogy már Semptén is, de Detrekőn minden bizonnyal vele dolgozott Mantskovit Bálint, Bornemisza feltehetően lengyel származású nyomdásza, aki magát latinosan Valentinus Farinolának is nevezte.

Bornemisza prédikációs kötetei (postillái) hatalmas terjedelmét tekintve megállapítható, hogy az ilyen mértékű nyomtató tevékenység egyedülálló volt abban az időben Magyarországon. Detrekői éveinek legjelentősebb teljesítménye a *Foliopostilla* megírása és kibocsátása volt. Igényes tipográfiájával, mértéktartó díszítésével az egyik legszebb 16. századi magyar könyv. Megjelenése után nem sok-

kal, 1584-ben meghalt Bornemisza. Ezután készült el Balassi Bálint fordításában a *Vigasztaló könyvecske*, amelyet már Mantskovit, Bornemisza korábbi munkatársa nyomtatott. Mantskovit 1585-ben Galgócra költözött, és tovább folytatta nyomtató tevékenységét. Valószínűleg társas viszony lehetett kettejük között, és így jutott Bornemisza nyomdájának birtokába.

A Mantskovit-nyomda Galgócon jelentős mértékben gyarapodott. Már itt megjelentek azok a díszes kezdőbetűk és betűtípusok, amelyekkel később a Vizsolyi Bibliát nyomtatták. Több jel mutat arra, hogy Mantskovitot már jóval 1588 előtt megkeresték Galgócon a Biblia kinyomtatásának ügyében, és a nyomdai előkészületek egy része is már itt történt.

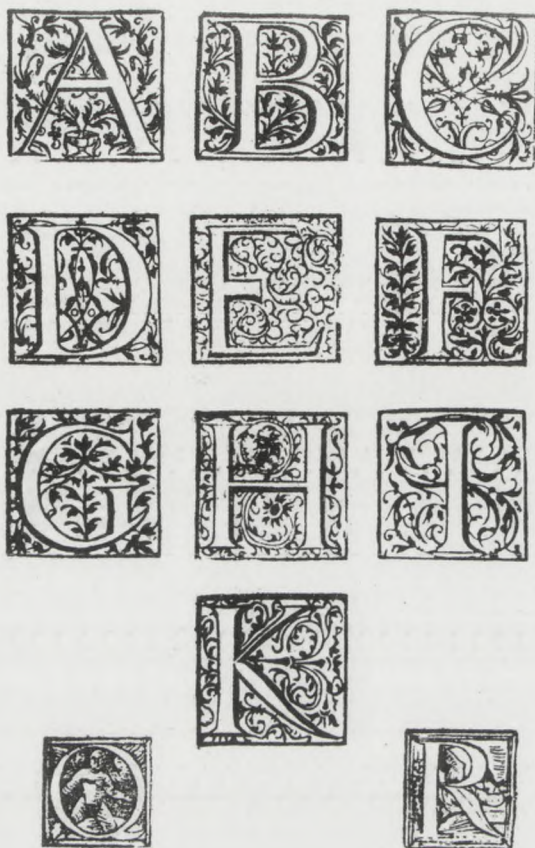
Vizsoly több szempontból megfelelőbb volt a református magyar Biblia nyomtatására: nemcsak távolabb esett Bécstől, de közelebb esett Gönc-höz, az Abaúj vármegyei mezővároshoz, ahol a bibliafordító Károli Gáspár lelkész-ként szolgált. A nyomdát valószínűleg a Rákócziak és a Mágócsyak kastélyához tartozó valamelyik melléképületben helyezték el. A helység földbirtokosai pártolták a Biblia kinyomtatását, amelyhez – ahogy az a Biblia végén olvasható – 1589. február 18-án kezdtek hozzá, és 1590. július 20-án fejezték be; vagyis a munka másfél évet vett igénybe (a címlapon 1590. január 10. áll). A Vizsolyi Biblia példányszámát 700–800-ra lehet becsülni, 603 ívből áll a folio nagyságú kötet, és ez a 16. század legnagyobb hazai nyomdai teljesítménye. A munkához ilyen példány-

4. Mantskovit Bálint, azaz Valentinus Farinola legkorábbi nyomdászjelvénye: horgony és kígyó

5. Agnus Dei – könyvön fekvő zászlós bárány reneszánsz fülkében – Mantskovit másik nyomdászjelvénye

6. Iniciálék a nyomdából

7. A Vizsolyi Biblia eredeti kötésű példánya

számmal és ilyen rövid idő alatt feltehetően négy sajtóra volt szükség, amellyel az összes hazai műhely közül messze kiemelkedett. Vizsolyban nemcsak a Biblia, hanem más kiadványok is készültek, köztük a Balassi Bálint és fivére halálára írt *Epicedion*: mindketten a török elleni harcban estek el. A nyomda 1599-ben még dolgozott, majd megszűnt. Még Vizsolyban is a nyomda birtokában voltak a Bornemisztól, sőt Huszár Gáltól származó iniciálék és díszek.

A Bornemisza–Mantskovit-nyomda felszerelése 24 betűtípusból, 24 könyvdíszből, kalendáriumi ábrázolásokból, különféle iniciálékból, magyar címerből és Mantskovit négyféle nyomdászjelvényéből áll. Ez utóbbiak közül a horgonyra tekeredő kígyót csak Mantskovit használta, míg a reneszánsz fülkében könyvön fekvő zászlós bárány továbbélt a bártfai városi nyomdában a 17. században is, akár csak a griffmadarak közé helyezett koronás magyar címer.

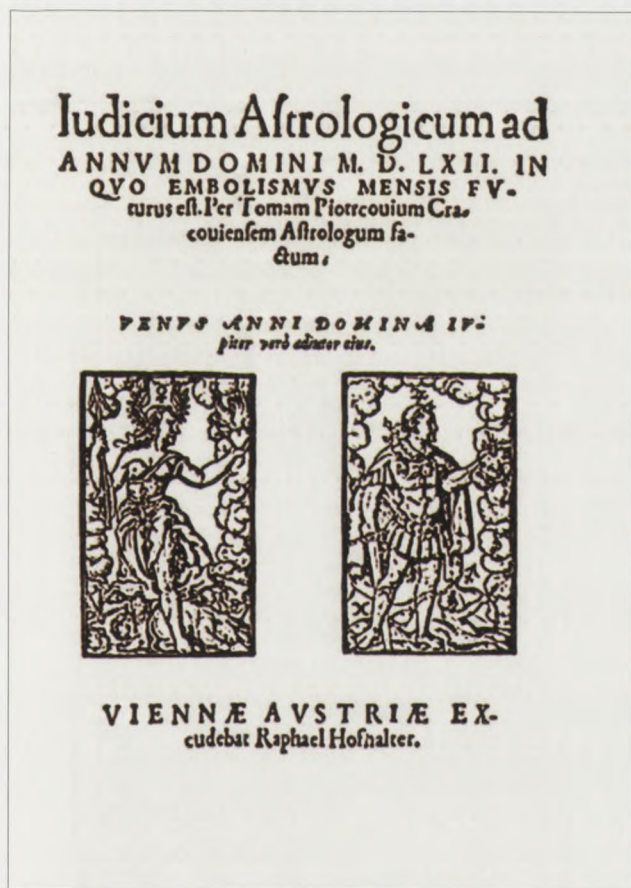
A nyomda legrégebbi darabja az az Ádámot és Évát ábrázoló dísz, amely eredetileg a sárvár-újszigeti nyomdából származik, és először 1539-ben díszítette a *Grammatica* címlapját. Ismeretlen úton került Huszár Gálhoz, aki Debrecenben használta (1562), majd tőle a Bornemisza-nyomdához. A hazai nyomdászattörténet által számon tartott könyvdíszek közül valószínűleg leghosszabb ideig az a keretezett, virágos hátterű iniciálesorozat követhető nyomon, amelyet Huszár Gál Óváron használt 1558-ban, majd a Bornemisza–Mantskovit-nyomda után előbb Bártfára, végül Kassára került, és ott még 1729-ben is használták. Ez a fadúc, amelyet korai nyomdászaink kézzel kézre adtak, akkor már legalább száznyolcvan éves lehetett.

Lehetséges, hogy Jakob Klöss, a későbbi második bártfai nyomdász Vizsolyban dolgozott Mantskovit mellett. Az a feltevés azonban nem állja meg a helyét, hogy a vizsolyi felszerelésből alapította volna bártfai nyomdáját. Klössnek a vizsolyitól és a másik bártfai műhelytől, Gutgesellétől is jól megkülönböztethető, önálló műhelye volt. A Vizsolyi Bibliából ismert díszek egy része a 17. század folyamán a bártfai városi nyomdában, sőt a 18. században a bártfai műhelyt megvásárló kassai műhelyben is fellelhetők.

A MANLIUS-NYOMDA
ÉS A NYUGAT-DUNÁNTÚLI
EVANGÉLIKUSOK NYOMDÁJA (1582–1643)
NÉMETÚJVÁR–VARASD–
MONYORÓKERÉK–NÉMETLÖVŐ–
SOPRONKERESZTÚR–SÁRVÁR–CSEPREG

Johannes Manlius születésének sem helyére, sem idejére vonatkozó hiteles adat nem maradt fenn. A fellelhető kevés forrás alapján nagy valószínűséggel krajnai vagy isztriai születésű lehetett. Biztonsággal az sem dönthető el, hogy a wittenbergi egyetemet megjárta, majd irodalmi tevékenységet is folytató azonos nevű Melanchthon-tanítvány, Johannes Manlius, valamint a 16. század utolsó harmadában és a 17. század elején Nyugat-Magyar-

1. A bécsi Hoffhalter-készletből származó Jupiter és Venus-metszetet Johannes Manlius 1588-ban egyik monyorókeréki nyomtatványában használta

2. Németújvár korabeli ábrázolása

országon több mint húsz esztendőig tevékenykedő nyomdász Manlius azonos-e.

Az első mű, amelynek impresszumában nyomdászként Johannes Manlius neve szerepelt, 1575-ben jelent meg az akkori Krajna tartomány fővárosában, Laibachban. Laibach város és a protestáns rendek támogatásával működő Manlius-nyomda a szlovén nemzeti ügygel összefonódó reformáció szolgálatában állt. Officinája a krajnai protestáns rendek támogatásával, latin betűvel szedett szlovén nyelvű, lutheránus rész-bibliafordítást adott ki. Manlius könyvkiadói programjának megvalósítása mellett könyvkereskedést nyitott, valamint könyvkötéssel is foglalkozott. A reformáció eszméit terjesztő, a szlovén anyanyelvű irodalom ügyét szolgáló nyomda tevékenységét 1580-ban betiltották. Pártfogói, a város és a tartományi gyűlés ugyan közben jártak érdekében, de nem tudták megakadályozni, hogy ne kényszerüljön elhagyni Laibachot, amelyre 1582 tavaszán került sor.

Az 1575-től nyomtató Johannes Manlius laibachi kiadványaiban előforduló, Raphael Hoffhalter bécsi műhelyéből származó könyvdíszek és betűsorozatok igazolják, hogy Manlius és az Alsólendván, majd Nedelicen tevékenykedő Hoffhalter Rudolf személyesen ismerhették egymást. Nem zárható ki az sem, hogy Manlius már ekkor kapcsolatba kerülhetett olyan személyekkel (majdani támogatóival a Nedelicet birtokló Zrínyi Györggyel és sógorával, Batthyány Boldizsárral), akik meghatározó szerepet

3. A Zrínyi család címere

játszottak abban, hogy tipográfiáját élete hátralévő részében döntően Magyarországon működtette. A Zrínyi és Batthyány családokkal rokonságban álló alsólendvai Bánffyak udvarával kapcsolatba hozható, a nyugat-dunántúli lutheránusokkal összeköttetést tartó Beythe Istvánnak, Batthyány Boldizsár későbbi udvari lelkészének is lehetett személyes köze ahhoz, hogy 1582-ben Johannes Manlius kapott meghívást nyomda felállítására a nagyhatalmú főúr németújvári birtokán.

Németújvár első említése Kiscen néven II. Géza 1157-es oklevelében történt. Az uralkodó ebben engedélyezte a bencés rend számára kolostor építését, amelynek helyén III. Béla építtetett kővárat. A települést ettől fogva „novum castrum” (új vár) néven említették a források. II. Lajos 1524-ben Batthyány Ferencnek adományozta a várat, amely hosszú évszázadokon át a törökellenes küzdelmekben hírnevet szerzett Batthyány család tulajdona maradt.

A Batthyány család jelentős szerepet töltött be a magyar kultúra ápolásában. A nyugati műveltségű, a bécsi humanistákkal kapcsolatot tartó Batthyány Boldizsár könyvgyűjtő, mecénás, a magyar refor-

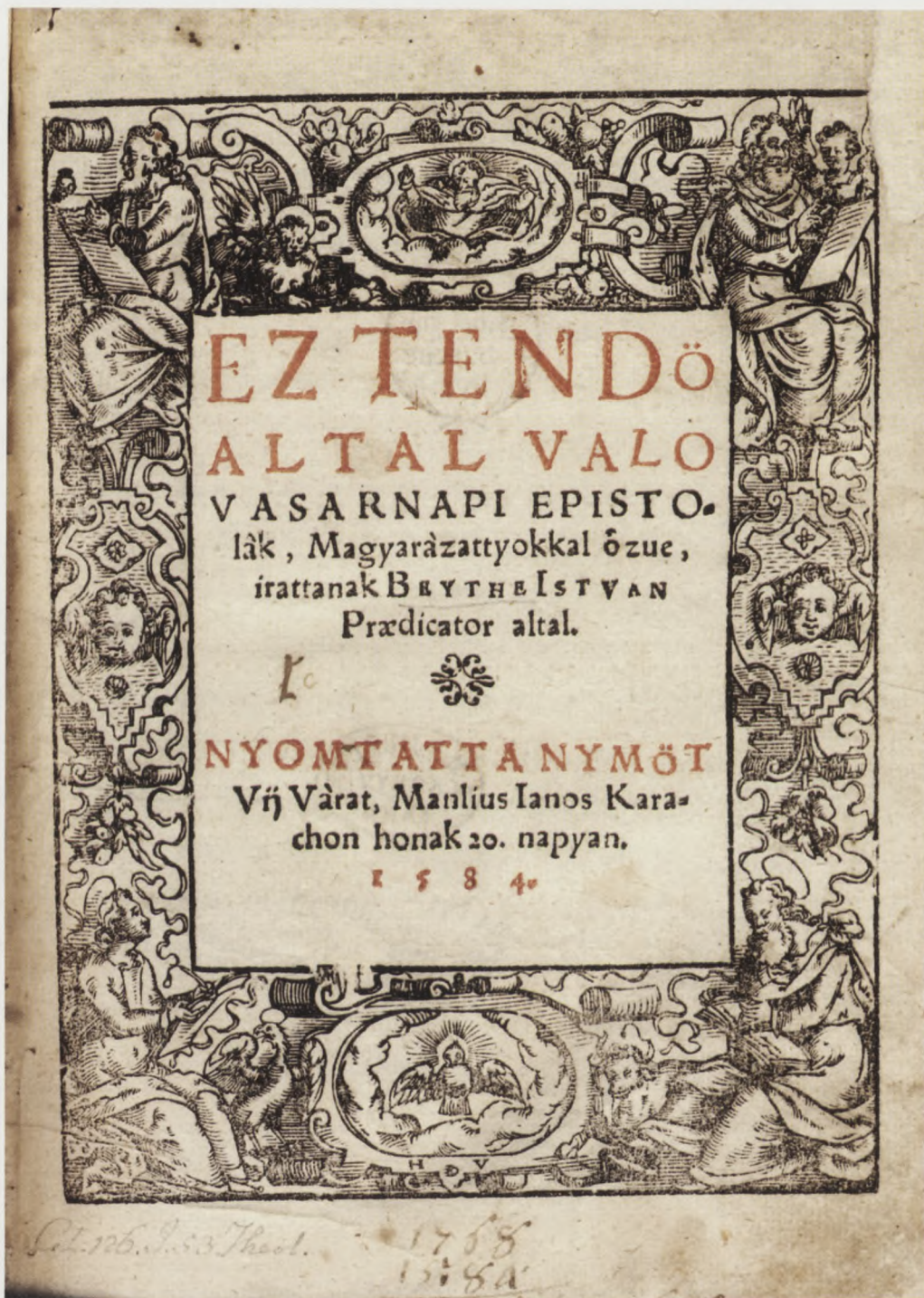
máció jelentős pártfogója volt. A támogatásával fölállított Manlius-nyomda Németújváron három év alatt tizenhét könyvet jelentetett meg. Közülük öt magyar, a többi latin, illetve német nyelvű volt. Elsőként Beythe István *Körösztényi tudománnak rövid summája...* című művét adta ki. Ugyancsak nyomdájában látott napvilágot a főúr udvarában élő, híres tudós, Carolus Clusius tollából a magyarországi növények latin–magyar szakszótára. A szerző az előszóban méltatta Beythe Istvánt, akitől közös növénygyűjtéseik idején a növények magyar neveit megtanulta. A hazai orvostörténeti írás első magyar nyelvű nyomtatott munkája – egyben az első rézmetszetekkel díszített magyarországi könyv – a soproni orvos, Frankovics Gergely *Hasznos és felelősséges könyve*, szintén Németújváron, Manlius tipográfiájából került ki. Az új naptárreform bevezetésével egy időben pedig 1583-ra ó- és új naptárat is megjelentetett.

Johannes Manlius 1586 és 1587 között a horvátországi reformáció egyik legjelentősebb központjában,

4. Betegszobát ábrázoló rézmetszet Manlius egyik nyomtatványában (1588)

5. Beythe István: *Az evangéliumok magyarázatai* (Németújvár, 1584)

6. A Zrínyi család címere

7. Angyalfejes dísz a Manlius-nyomdából

8–9. Sopronkeresztúr és Sárvár korabeli metszeten

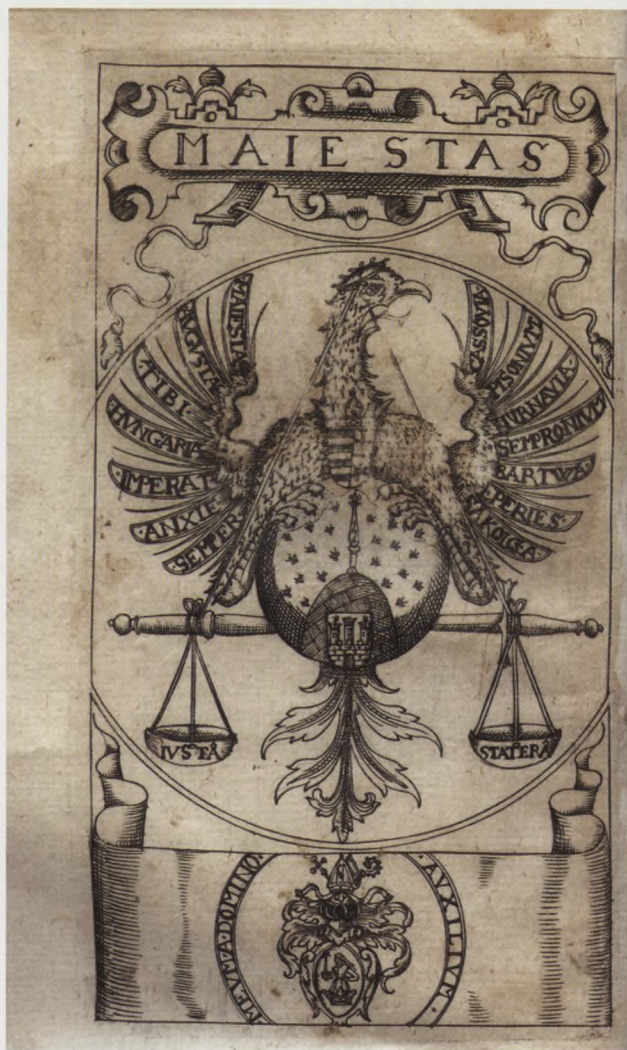

10. A Singriener-nyomda egykori L iniciáléját
a nyugat-dunántúli evangélikus nyomda
1604-ben, Johannes Manlius
időszakában még használta

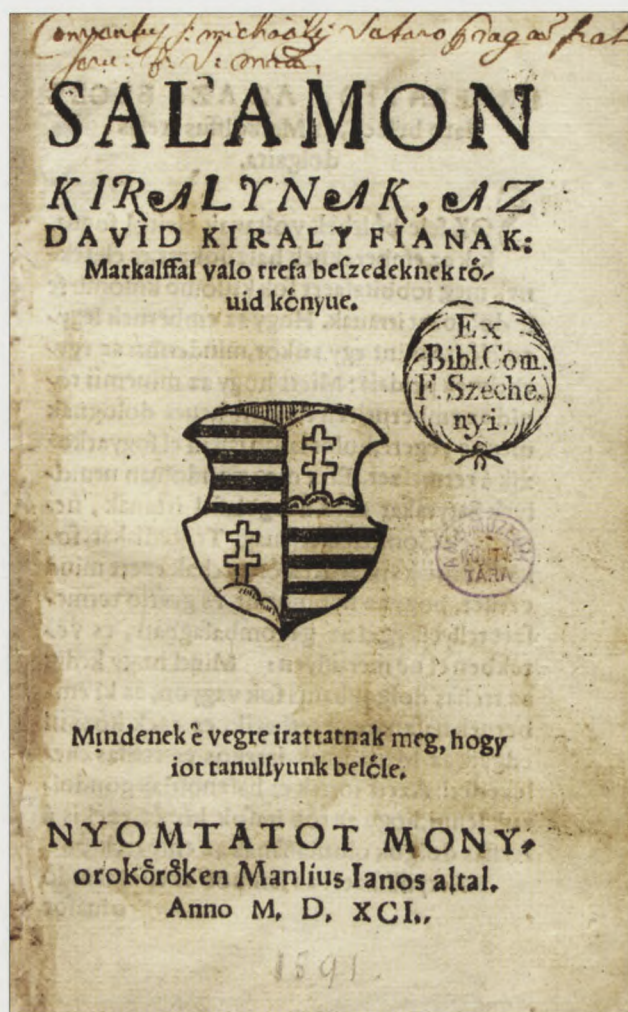

10. Kalligrafikus dísz a Manlius-nyomdából

11–12. Farkas Imre nyomdájában is készültek rézmetszettel díszített könyvek, Lackner Kristóf két könyvét a szerző saját rézmetszetei díszítik (1617)

13. Népszerű históriák is megjelentek Manlius nyomdájában (Monyorókerék, 1591)

Varasdon tartózkodott. Távozásának oka nem ismeretes. Hoffhalter Rudolf nedelici távozását követően a horvát reformáció képviselői, Ivanuš Pergošić varasdi jegyző és társai tipográfia hiányában műveiket nem tudták megjelentetni. A reformációt pártoló Zrínyi (IV.) György feltételezett támogatását is élvező Manlius nyomdája számára itt bőven adódhatott munka. Ottani tartózkodása alatt a helyi szerzők horvát és latin nyelvű műveit – például Anton Vramec *Postilla* és Ivanuš Pergošić *Praefationes et Epistolae* című művét – nyomtatta ki. Figyelmet érdemlő, hogy varasdi kiadványaiban Hoffhalter Rudolf egykori készletének néhány illusztrációja mellett az alsólendvai és nedelici

nyomtatványokban előforduló betűsorozatok közül is felbukkan egy-kettő. Megjegyzendő azonban, hogy ezek a Hoffhalter-féle betűtípusok a korabeli bécsi nyomdászok használatában is megvoltak.

Johannes Manlius 1587-től visszatért Magyarországra, és az ugyancsak Zrínyi György birtokához tartozó Monyorókeréken működtette tovább officináját 1592-ig. Monyorókerék a 14. században került az Ellerbach család birtokába, akik a következő század elején erős védelmi rendszerrel körülbástyázott vízivárat építtettek birtokukon. Uradalmukat Bakócz Tamás szerezte meg, aki az Erdődy nevet felvevő unokaöcsére, a gazdag és nagyhírű Erdődy család megalapítójára hagyta. Az Erdődyektől horvátországi birtokaik cseréje útján került az uradalom a Zrínyiek birtokába 1557-ben.

1587 őszén Manlius itt adta ki német nyelven Zrínyi György titkárának, Erhard Pöckhlnek haditudósítását a keresztény seregeknek a szigetvári pasa fosztogató csapatai ellen augusztus 9-én vívott győztes csatájáról, Beythe István kotta nélküli,

14. Nádasdy Ferenc országbíró nyomtatott ex librise

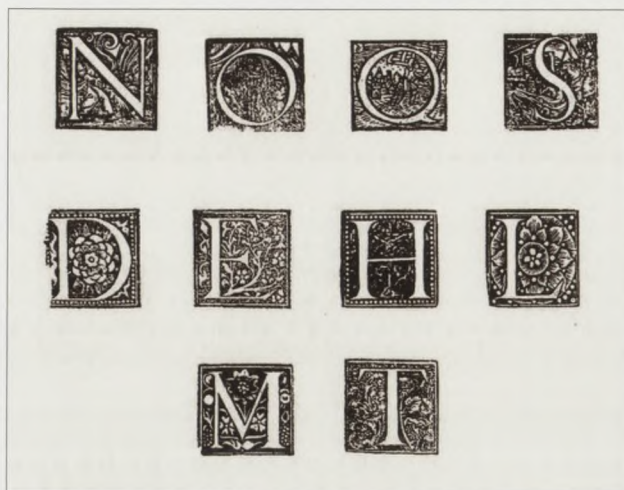

haránt alakú énekeskönyvét, valamint Frankovics rézmetszetekkel illusztrált orvosi könyvének második kiadását. A monyorókeréki tevékenysége alatt nyomdájából kikerült művek között feltűnően sok az általa, illetve a mások (debreceni és kolozsvári nyomtatványok) által megjelentetett írások újbóli kiadása. 1592-ben Manlius átköltöztette műhelyét a Vas megyei Németlövőre, korábbi nevén Sitzre.

Németlövő, az egykori Sitz, határőr-település volt. Manlius itteni tevékenysége alatt főként népszerű művek újbóli kiadására szorítkozott. Ennek oka a lutheránus és kálvinista felekezetek közötti tovább élesedő ellentét lehetett. 1593-ban a Manlius által megjelentetett teológiai nyomtatványok között föltűnt Pathai Istvánnak a már határozottan kálvinista irányba mutató munkája. Ennek magyarázata patrónusának, Zrínyi Györgynek kálvinista irányultsága lehetett. 1594-ből nem maradt fenn Manlius-nyomtatvány, így nem tudhatjuk pontosan, hogy mikor hagyta el az őt támogató Zrínyi Györgyöt és tért vissza Németújvárra a Batthyányiak védelme alá, ahol 1595 és 1597 között ismét nyomtatott. Ennek a korszaknak említésre érdemes kiadványa Beythe István fiának, Andrásnak az összeállításában megjelentetett orvosi füveskönyv. Ezt követően Johannes Manlius könyvnyomtatóműhelyét a Nádasdy család védelme alatt (Sopron-) Keresztúron és Sárváron működtette.

A 16. század legvégén, 1598 és 1605 között Johannes Manlius az evangélikus főúr, Nádasdy Ferenc birtokain, Keresztúron és Sárváron folytatta tovább nyomtatótevékenységét. 1598–1599 között Keresztúron nyomtatott, ahova még kétszer visszatért a 17. század elején, 1605-ben bekövetkezett halála előtt. Sárváron 1600-ban, majd 1602-ben működtette tipográfiáját. Ennek az időszaknak legjelentősebb kiadványa a Keresztúron 1598-ben megjelentetett „Egység könyvének” is nevezett evangélikus hitvallása, amely *Summája az articulusoknak* címen a lutheri tanítást szigorú formában foglalta össze.

Tevékenysége utolsó szakaszában is bővült Manlius nyomdai készlete. 1598-tól a nyomtatványokban föltűnnek olyan sérült iniciálék, amelyek korábban a nagyszombati Telegdi-, illetve a káptalani nyomda használatában voltak. Az eredetileg a bécsi Singriener- és jezsuita nyomda tulajdonából

15. Iniciálék a Manlius-nyomdából

16. A Telegdi-nyomdából származó sérült
M iniciálé 1598–1600 között díszítette
a Manlius-nyomtatványokat

származó iniciálésorozatok beszerzésének módját még nem sikerült tisztázni. További kutatás feladata lehet kideríteni, hogy milyen úton-módon kerülhettek az evangélikus Manlius tulajdonába az első magyarországi katolikus nyomda készletéből ezek az iniciálék.

Johannes Manlius közel húszévi magyarországi – leszámítva a Varasdon eltöltött esztendőket – tevékenysége alatt nyomdájával a nyugat-dunántúli protestánsokat szolgálta. Ténykedése a szlovén és horvát nyomdászattörténet szempontjából is fontos, hiszen a szlovén és horvát protestánsok számára is nyomtatott, és olyan területeken működtette officináját, ahol a lakosság egy része is e nyelveken beszélt. Működése során kis változtatásokkal és gyarapodással, mindig ugyanazzal a felszereléssel

17. Könyvdíszek a Manlius-nyomdából

jelentette meg nyomtatványait. Magyarországra érkezésekor használt betűtípusain már láthatók voltak a használat és a kopás jelei. Némi gyarapodás a betűtípusokban németújvári korszakában mutatkozott. Halálát követően, 1605-től nyomdáját Farkas Imre használta a 17. század első évtizedeiben.

A 17. század első felében két protestáns nyomda működött Magyarország nyugat-dunántúli területén. A reformátusok szolgálatában állt a Batthyány Ferenc által alapított (1617) tipográfia, az evangélikus felekezet számára pedig Johannes Manlius, illetve az őt követő Farkas Imre nyomtatóműhelye dolgozott.

A Nádasdy Ferenc, a fekete bég oltalma alatt birtokain, Sárváron és Sopronkeresztúron működte-tett sajtó Manlius halála után, 1605-től feltehetően

a rendezetlen tulajdonviszonyok miatt három évig szünetelt. Nincs biztos adat arról, hogy az őt követő Farkas Imre korábban már dolgozott volna nála, miként nincs bizonyítéka annak sem, hogy Manlius özvegye, esetleg leánya révén jutott volna az utód a nyomdai készlethez.

A Manlius-officína betűivel és díszkészletével nyomtató Farkas Imre neve először 1608-ban szerepelt Keresztúron megjelent kiadványon. Tipográfiaját 1620-ig működtette itt, majd átköltözött az ugyancsak a Nádasdyak birtokához tartozó Csepregre, ahol 1625-től kezdődően működött a nyomda 1643. évi megszűnéséig.

A nyomtatóműhely betűanyaga igen elkopott, ezért még Keresztúron, 1616–1617 között, Nádasdy Pál saját költségén a birtokán tevékenykedő betűön-

tővel megújította Manlius „elvasott typusát”. Farkas Imre műhelyének betűkészlete így kicserélődött.

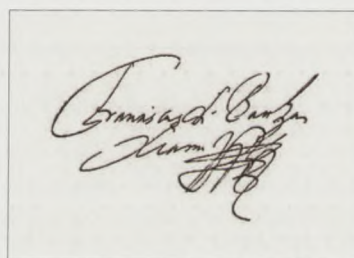
Csepreg 1535-től lett a Nádasdyak birtoka. Tekintélyes számú lakossága miatt Magyarország legnagyobb mezővárosai közé tartozott. Lakossága a 16. században protestáns vallású lett. 1591 júniusában a csepregi zsinaton döntött el a két nyugat-magyarországi protestáns egyház, a református és az evangélikus szétválása. A 17. század első felében Kőszeg és Sopron mellett a térség legjelentősebb településévé fejlődött. A harmincéves háború során, 1621-ben a Bethlen Gábor pártján álló települést az Esterházyak feldúlták. Talán ez az esemény ad magyarázatot arra, hogy 1621–1624 között miért nincs nyoma a tipográfia működésének. Napjainkban az 1625-től 1643-ig tevékenykedő Farkas-féle csepregi nyomdának harminchét kiadványát tartjuk számon.

Farkas Imre, miként Manlius, aki Monyorókeréken az első magyarországi rézmetszeteket kinyomtatta (1588), ugyancsak szerepeltetett kiadványaiban rézmetszetes illusztrációt. Még Keresztúron jelentette meg Sopron polgármesterének, az ötvösmesterséget is kitanuló, utóbb jogi képzettséget szerző Lackner Kristófnak két művét: emblémaszótárát és hieroglifikus címermagyarázatát. Lackner Kristófot mint az egyik legkorábbi hazai rézmetszőt tartjuk számon: mindkét kötetéhez maga készítette a rézmetszeteket. A hazai nyomdászat történetében ritka, hogy korai nyomdáinknak egy-egy tárgyi emléke is megmaradjon, Lackner rézlemezei azonban máig megőrződtek.

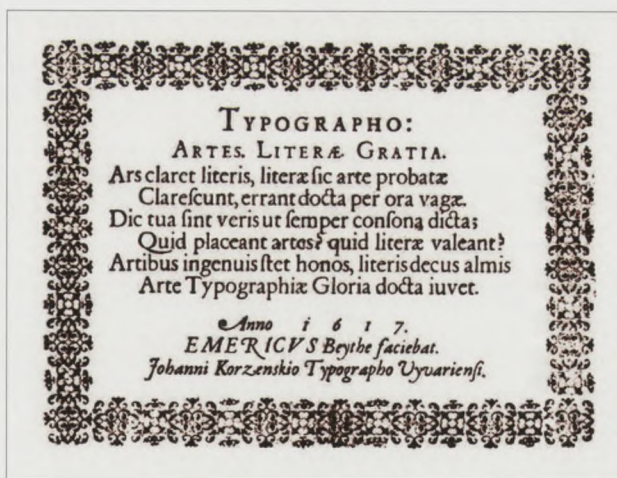
Farkas Imre nyomtatványait többnyire patrónusainak, a Nádasdy család tagjainak: Nádasdy Pálnak, majd Nádasdy Ferenc országbírónak, a Wesselényi-összeesküvésben később kivégzett főúrnak ajánlotta. Farkas Imre 1643-ban saját költségén még kinyomtatta az úrvacsoráról szóló református állásponttal vitatkozó evangélikus nézeteket, Zvonarics Mihály és Letenyey István egy kötetben kiadott tanításait. Ezt követően a nyomda tevékenysége megszakadt, ami összefüggött azzal, hogy még ugyanabban az esztendőben Nádasdy Ferenc rekatolizált. Az evangélikus hitében megmaradt Farkas Imre többet nem nyomtathatott. A nyugat-dunántúli evangélikusok ettől kezdve nyomda nélkül maradtak.

A DUNÁNTÚLI REFORMÁTUSOK NYOMDÁJA (1617–1668?) NÉMETÚJVÁR–PÁPA–TEJFALU–SOMORJA– KŐSZEG

Batthyány Ferenc Kanizsai Pálfi János pápai lelkész javaslatára állított fel nyomdát birtokközpontjában, amikor 1615-ben megvette a bécsi Johann Fidler-nyomda készletét. A betűtípusokból hiányzó és szükséges ékezetes magyar betűket Linzből rendelte hozzá. Ezzel a vásárlással a 16. században tevékenykedő Johannes Manlius után második alkalommal lett nyomdahely a Batthyányak birtokközpontja, Németújvár. Batthyány Ferenc nyomdavásárlását örömmel fogadták a nyugat-dunántúli református egyház vezetői, akik már régóta szükségesnek tartották egy nyomda létesítését írásaik terjesztésére.

1. Batthyány Ferenc aláírása

2. Az újonnan alapított németújvári nyomda első kiadványa, amely megőrizte nyomtatójának nevét

3. Németújvár 19. századi romantikus festményen

4. Latin–magyar ábécéskönyv (Pápa, 1630)

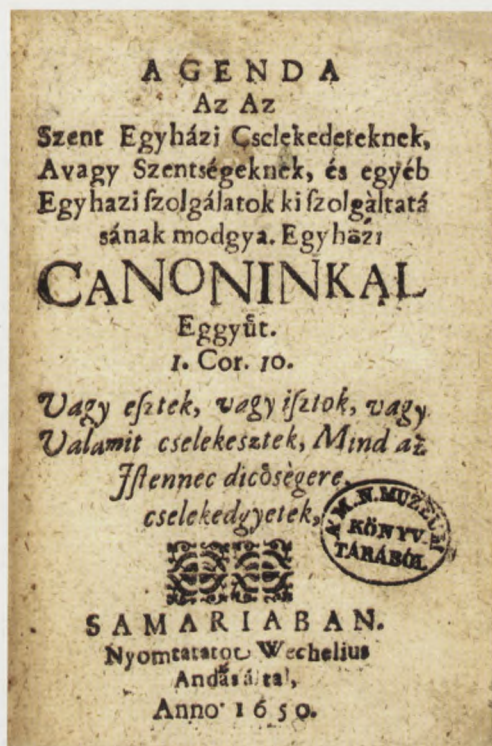

A németújvári officína tipográfus hiányában azonban csak 1617-ben kezdett el dolgozni. A közműltban előkerült egyedülálló próbanyomat és egyben hirdetés örökítette meg a műhely első nyomdászának, Johannes Korzenskinek a nevét, aki feltehetően Batthyány Ferenc feleségének, Lobkowitz-Poppel Évának kapcsolata révén kerülhetett Németújvárra. Mai tudásunk szerint három nyomtatványt jelentetett meg Németújváron. Beythe Imre, Batthyány Ferenc udvari papja, aki felügyelte a nyomdai munkálatokat, nem volt megelégedve Johannes Korzenski tevékenységével. És miután „a beteges könyvnyomtató az szekerekkel elment”, Beythe javasolta urának, hogy a tipográfia élére hívja meg Szepesváraljai Bernhard Mátét, aki éppen akkor vált meg a Nádasdy család keresztúri tipográfijától. Ezzel párhuzamosan Szepesváraljai Bernhard idejében történt a nyomdafelszerelés kibővítése és a betűk újraöntése. Érdekes, hogy szinte ezzel egy időben ugyanaz az (ismeretlen) betűöntő dolgozott az evangélikus Nádasdyak által pártfogolt keresztúri nyomdában és a Batthyányak számára Németújvárott: a két nyomtatóműhelyben alkalmazott felújított betűtípusok ugyanis megegyeznek. Ennek magyarázata lehet, hogy az 1617-ben Keresztúrról távozó Szepesváraljai Bernhard Máté továbbra is személyes kapcsolatban lehetett a Nádasdyak németújvári birtokán tevékenykedő, név szerint nem ismeretes betűöntővel.

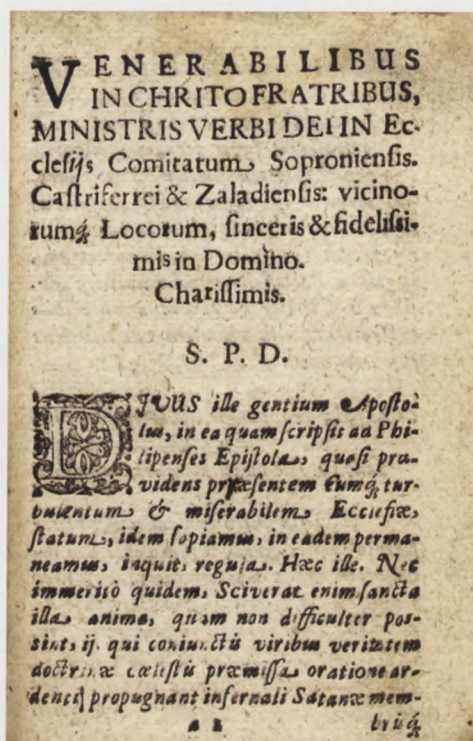
Sajnos a tipográfia németújvári működésének időszakából (1615–1619) kevés nyomdatermék maradt ránk. Az itt készült kiadványok többségének csak emléke őrződött meg. Sőt az 1620 és 1623 közötti időszakból egyetlen munkát sem ismerünk, amely e műhelyben készült. A szüneteltetés oka lehetett, hogy Bethlen Gábor hadjárata alatt Szepesváraljai Bernhard Máté átmenetileg Érsekújváron tartózkodott. Ugyanakkor nincs jele annak, hogy ott nyomtatott volna.

1624-ben Szepesváraljai Bernhard Máté neve újból feltűnik a nyomtatványokon, de már pápai impresszummal. Bár neve mindvégig szerepelt a kiadványokon, az officína tényleges tulajdonosa a Batthyány család volt. A pápai évek alatt a nyomda használatát Batthyány Ferenc özvegye, Lobkowitz-Poppel Éva szerződéssel Johann Sigismund Wechelnek adta át. A feltételek között szerepelt,

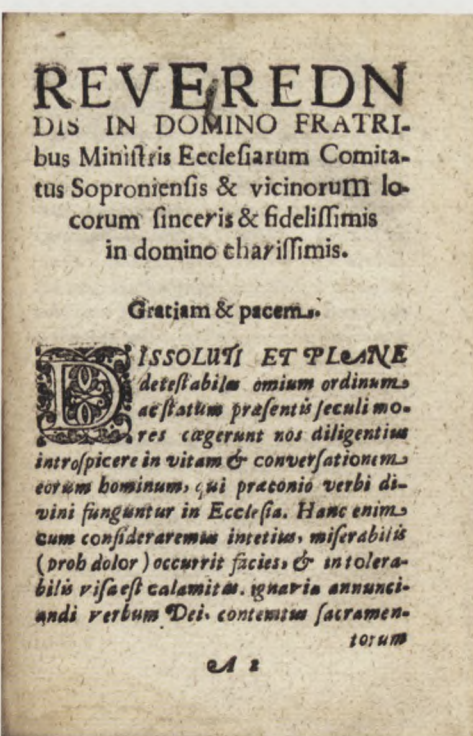
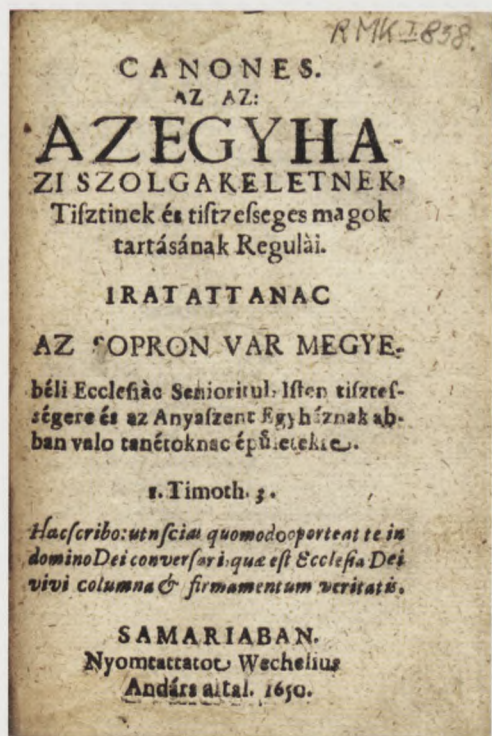

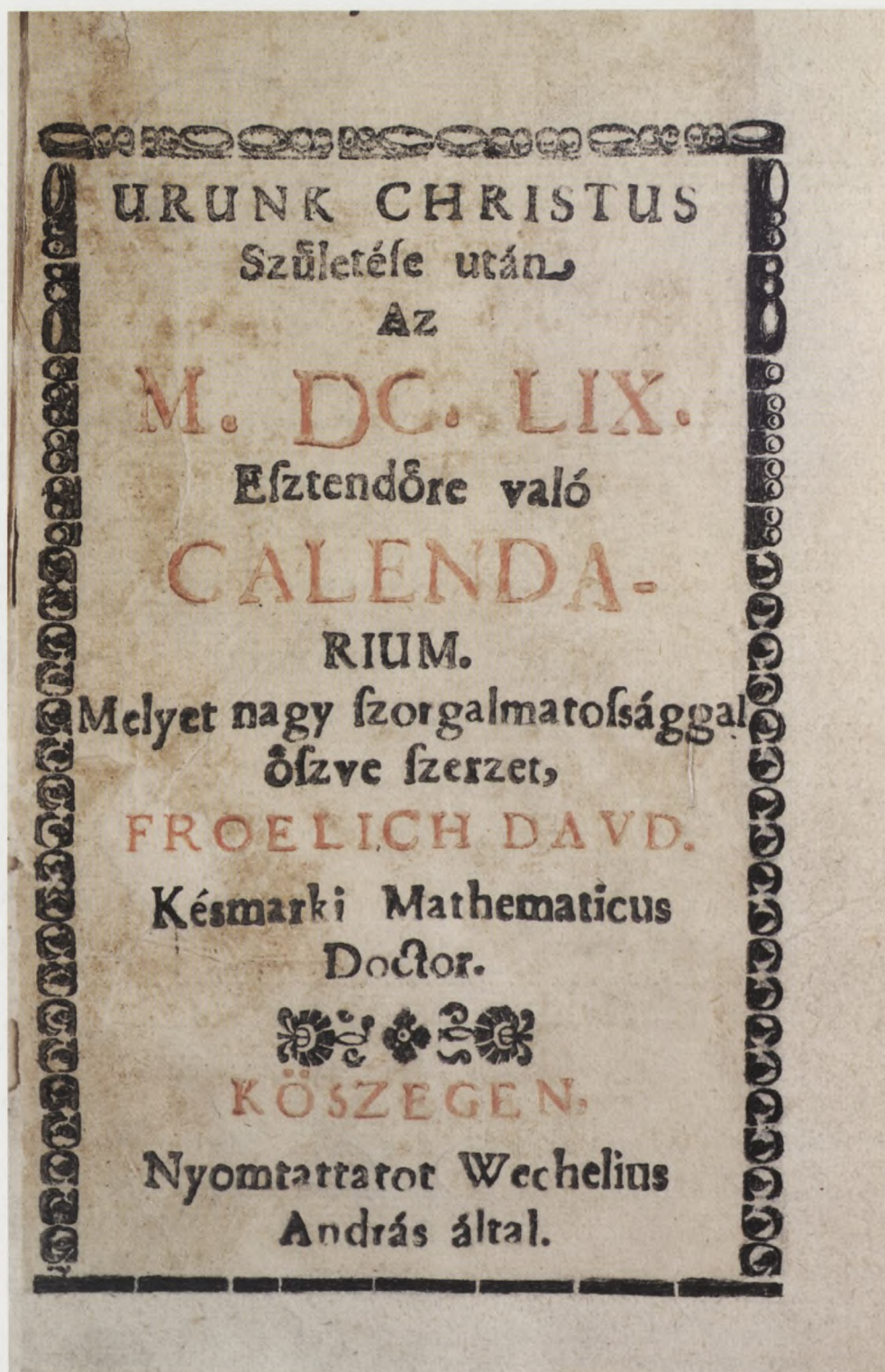
5-6. Református egyházi rendtartás címlapja és első lapja (Somorja, 1650)

7-8. Református egyházi kánonok címlapja és első lapja (Somorja, 1650)

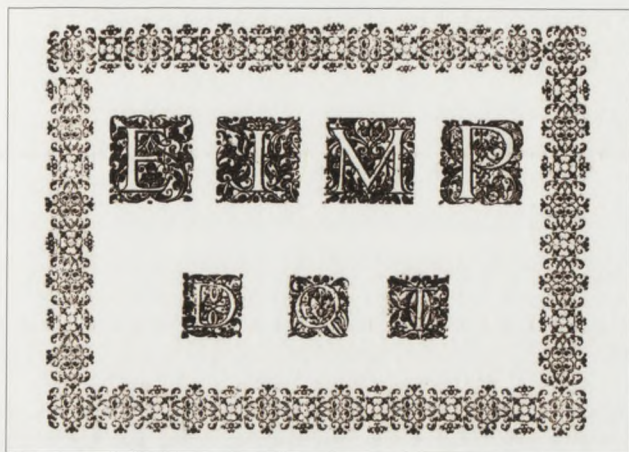

9. Kőszegen nyomtatott kalendárium címlapja

10. Díszes keret és inícialek a dunántúli reformátusok nyomdájából →

hogy a tipográfiát újra Németújváron állítsák fel, de végül erre nem került sor. A nyomtatási munkát – bár Wechel maga is nyomdász volt, hiszen egy évtizeddel később saját nevén is jelentek meg nyomtatványok – továbbra is Szepesváraljai Bernhard Máté végezte. Kérdéses kettőjük viszonya: legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Wechel a nyomtatóműhely bérlője, Szepesváraljai Bernhard Máté pedig a faktora lehetett. A francia eredetű Wechel nyomdászcsalád a hugenottaüldözés miatt hagyta el hazáját, és telepedett le előbb Frankfurtban, majd Hanauban. Bécsben kiadói lerakatot és könyvkereskedést tartottak fenn. Batthyány Boldizsár és Szenci Molnár Albert személyében magyarországi kapcsolatuk is volt. Ennek köszönhetően kerülhetett a Batthyányak védőszárnya alá Johann Sigismund Wechel, aki talán azonos Andreas Wechel bécsi könyvkereskedő János öcsével.

A dunántúli református nyomtatóműhely pápai működése során tizenöt nyomtatványról van tudomásunk. Minden évben megjelentettek magyar kalendáriumot, továbbá református vitairatokat, tanításokat. Emellett egy latin–magyar nyelvű ábécéskönyv töredéke ismeretes a nyomtatóműhelynek ebből az időszakából. A pápai nyomda 1632 után megszűnt, és évekig használatlanul hevert a németújvári Batthyány-várban. Ezzel azonban a dunántúli reformátusok nyomdájának története nem ért véget, mert 1637-ben a csallóközi Tejfalu községben tűnt fel ugyanez a nyomdafelszerelés, amellyel már az említett Johann Sigismund Wechel dolgozott. Az évekig tartó szüneteltetés nem tett jót a betűtípusoknak. A betűk vonalai elmosódtak, eltö-

módtek. Jelen ismereteink alapján nem tudjuk megválaszolni, hogy a Tejfalun használt nyomdai készlet Németújvárról került-e a nyugat-dunántúli reformátusok kezébe, vagy az egykori nyomdai anyag Pápán hátra maradt részével van dolgunk? Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy Batthyány Ádám, aki ekkor már katolizált, átengedte volna a tipográfiai anyagot a reformátusoknak.

Somorja, ahol ez a sokat költöző nyomda legközelebb megtelepedett, akkoriban református egyházmegyei központ volt. A feltehetően a Magyar Ágh Jakabnak, a felső-dunamelléki református egyházkerület püspökének támogatását élvező nyomtatóműhely 1650-ben két fontos egyházkormányzati munkát jelentetett meg. E munkák nyomdásza Andreas Wechel, Johann Sigismund fia volt, aki 1652-ben Kőszegre tette át működésének székhelyét.

A nyomda felszerelésében lényeges változás itt sem történt. Felszerelése még mindig szegényesnek volt mondható. A két iniciálésorozaton és néhány nyomdai cifrán kívül könyvdísszel nem rendelkezett. Az új helyszín megválasztása hosszú távon kifizetődő volt, mivel a sopron-vasvármegyei evangélikus egyházkerületnek lett hivatalos, konzisztoriális nyomtatója. Ez azonban azzal járt, hogy a határozottan református érdekltségű műhely ettől fogva lutheránus irányzatúvá vált. 1659-ben az igen leromlott állapotú nyomda készletének felújítását az evangélikus egyház anyagilag segítette, és 1664-re a tipográfia korábbi betűkészlete teljesen lecserélődött. Az 1615-ben, a bécsi Fidlertől vásárolt eredeti betűk az 1659. évre szóló kalendáriumban fordultak elő utoljára.

1665-ben Andreas Wechel már nem volt az élők sorában, ezért új nyomdászt kerestek, aki csak 1668-ban állt munkába. Személyéről nem tudunk szinte semmit, nevét sem ismerjük. Nem tudjuk azt sem, hogy miképpen került kapcsolatba Zrínyi Miklós titkárával, Vitnyédi Istvánnal, aki 1668. augusztus elején elkészítette az új nyomdász promócióját. A nyomda céljára kiutalt tekintélyes összeget már az ismeretlen nevű kőszegi tipográfus kapta. Működésének azonban a katolikus visszahatás hamarosan véget vetett. 1670 táján ez a nyomtatóműhely végleg megszűnt, ezzel a nyugat-dunántúli protestáns egyházak hosszú időre elvesztették könyvkiadási lehetőségeiket.

NAGYSZOMBATI KATOLIKUS NYOMDÁK

A TELEGDI-NYOMDA ÉS FOLYTATÁSA, A KÁPTALANI NYOMDA (1578–1607)

A tridenti zsinat lezárását követően (1562/1563) a római katolikus egyház elvesztett vallási és kulturális vezető szerepének visszaszerzése érdekében, korábbi védekező magatartását föladvá, immár harcosan lépett föl. Oláh Miklós esztergomi érsek már 1561-ben Nagyszombatba hívta a jezsuitákat. A megfogyatkozott katolikus papság utánpótlása érdekében egyetem alapítását tervezte. Fölismerve a nyomtatott könyv hatását, a protestánsok sikeres térítő módszerét követve, katolikus sajtót szándékozott állíttatni Magyarországon. A katolikusok hitvédő műveiket addig ugyanis csak külföldön, elsősorban Bécsben tudták megjelentetni, mivel a magyarországi nyomdák mindegyike az új hit szolgálatában állt. Oláh tervét Telegdi Miklós, az esztergomi egyházmegye nagyprépostja valósította meg 1578-ban, amikor Nagyszombatban megalapította az ország

1. Nagyszombat korabeli metszeten

2. A nagyszombati katolikus nyomda első kiadványa

első katolikus nyomdáját. A Pozsonytól 45 kilométerre északkeleti irányban, fontos kereskedelmi utak mentén fekvő Nagyszombat 1543-tól adott otthont, közel háromszáz esztendőn át, a török hódítók elől védelmet kereső esztergomi érsekségnek és káptalannak.

A Bihar megyei jobbágycsaládból származó Telegdi Miklós (1535–1586) egyetemi tanulmányait a krakkói egyetemen fejezte be. Ezt követően a nagyszombati káptalani iskola tanára lett. Egyházi előmenetele gyorsan haladt. Az esztergomi érsek-ség adminisztrátoraként (1582–1586) jelentős szerepe volt a meggyengült katolikus egyház újjászervezésében. Az iskola fejlesztése, a papi utánpótlást biztosító papképzés megindítása és a nyomda megalapítása mellett a katolicizmusnak irodalmi munkásságával is maradandó szolgálatot tett.

Telegdi nyomdaalapítási szándékához, az 1565-től hosszabb ideje nem működő bécsi jezsuita nyomda megvételéhez az uralkodótól, Rudolf császártól kért anyagi segítséget. A katolikus egyház érdekét szolgáló tipográfia készletének megvásárlásához a császár 1000, az esztergomi káptalan pedig 500 forintot adományozott. Az adásvétel 1577. november 20-án valósult meg. A nyomdát Telegdi saját nagyszombati házában helyezte el, amely halálát követően is ott maradhatott. Igazolja ezt az 1607. évre szóló kalendárium címlapján olvasható megjelölés: *Telegdi János házában*, amely minden valószínűség szerint a házat öröklő unokaöcsére, Jánosra vonatkozott. Az officína által megjelentetett kiadványok címlapján kezdettől fogva a *felsőleges római császár engedelmével* megjelölés olvasható. Az 1584. augusztus 14-én utólag kiadott császári és az első nyomdai privilégium megtiltotta a nagyszombati nyomda kiadványainak engedély nélküli vagy külföldi utánnyomását, így védelmezve Telegdi szerzői jogát. A rendelkezés végrehajtása érdekében három-három példányt kellett a tipográfia kiadványaiból felterjeszteni a magyar királyi udvari kancelláriába. Magyarországon ez volt az első köteles példányra vonatkozó törvényi rendelkezés.

Az 1578-tól tevékenykedő nyomda első kiadványa a jezsuiták bécsi tartományfőnökének, Lorenzo Magiónak munkája volt, akinek feltételezhetően szerepe volt abban, hogy Telegdi Miklós megvásárolhatta a használaton kívüli bécsi tipográfiát. Telegdi az újonnan létesített nyomdában jelentette meg saját írásait: többek között háromkötetes prédikációinak második és harmadik kötetét, Bornemisza Péter evangélikus prédikátorral és nyomdással folytatott vitáit.

3. Pécsi Lukács családi címere

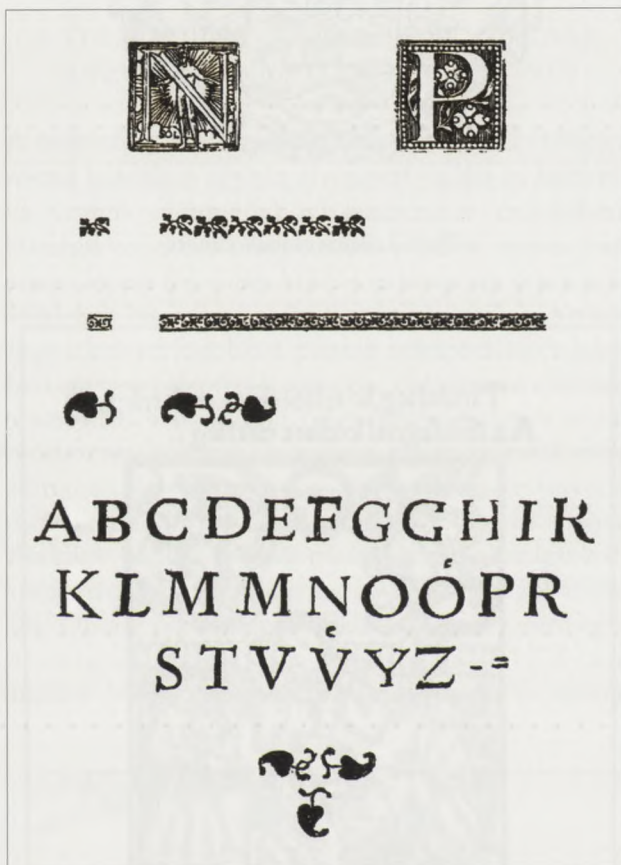

4. Pécsi Lukács családját ábrázoló fametszet

5. Nagyszombatban használt bécsi eredetű
Singriener-féle fejléc

7. A bécsi Singriener-nyomda planétás
iniciálsorozatának N betűje és a jezsuiták készletéből
származó P betűs iniciálé a 17. század elején
a nagyszombati káptalani nyomda
tulajdonában volt

6. Kerti virágokat ábrázoló fametszetek
(Nagyszombat, 1591)

8. Könyvdíszek a nagyszombati nyomdából

Pécsi Lukács (1548 előtt – 1604 után) káptalani jogász kezdetektől a nyomdában, Telegdi mellett dolgozott. A szlavóniai eredetű Pécsi család a 16. század elején a török elől talált menedéket Felső-Magyarországon, Kisszeben környékén telepedtek le. I. Ferdinánd 1555-ben adományozott nemességet és wyfalyi (újfalui) birtokot a családnak. Pécsi Lukács a krakkói egyetemen jogot tanult, és egyetemi tanulmányai alatt sajátíthatta el a nyomdászat mesterségét. 1577-ben már Nagyszombatban tartózkodott. 1579-től volt az esztergomi káptalan jegyzője. Költőként, naptárfordítóként, szerkesztőként, korrektorként és feltehetően fametszőként vett részt a nyomdai munkákban. Nyomtatványaiiban számos fametszetet jelentetett meg, így családjának (feleségének, Mártának, fiainak, Lászlónak és Imrének) portréját, illetve fűszer- és dísnövények illusztrációit. A család címerét 1591-ben *Az keresztényen szűzeknek...* címen kiadott művében közölte először. Ez a nyomtatvány a leggazdagabban díszített 16. századi nagyszombati kötet, amelynek egyedi fametszetei Magyarországon készülhettek, feltehetően a Lucas Martini 1581. évi prágai kiadású művében szereplő növény-illusztrációk után.

A tipográfiának 1583-ban az egykor az augsburgi nyomdászcéhbe tartozó Otmár Bálint volt a faktora, amit tanúsít az 1584-re szóló, 1583-ban nyomtatott új naptár. Ez a kalendárium az egyetlen nagyszombati nyomtatvány, amelyen a nyomdász neve is olvasható. Az officína legimpozánsabb kiadványa az 1584-ben Telegdi Miklós és Mossóczi Zakariás szerkesztésében, *Corpus juris Hungarici* címen megjelentetett magyarországi joggyűjtemény volt. Otmár nagyszombati tevékenységével hozhatók összefüggésbe a törvénykönyvben előforduló, az előző esztendőben följújtott betűtípusok, valamint újabb betűsorozatok. Nem tudni, hogy Otmár szaktudásával pontosan meddig segítette a nagyszombati nyomtatóműhelyt, de 1603-ban már Prágában dolgozott.

1586-ban elhunyt a nyomda alapítója, Telegdi Miklós. Végrendeletében nem rendelkezett a nyomda további tulajdoni viszonyáról. Ezt a tényt kihasználva, a bécsi jezsuiták elérkezettnek látták az időt egykori nyomdájuk visszaszerzésére. Szándékuk véghezviteléhez Rudolf császártól kértek segítséget. Az uralkodó a követelést véleményezésre a magyar

9. Kalendáriumi képek, könyvdíszek és magyar címer

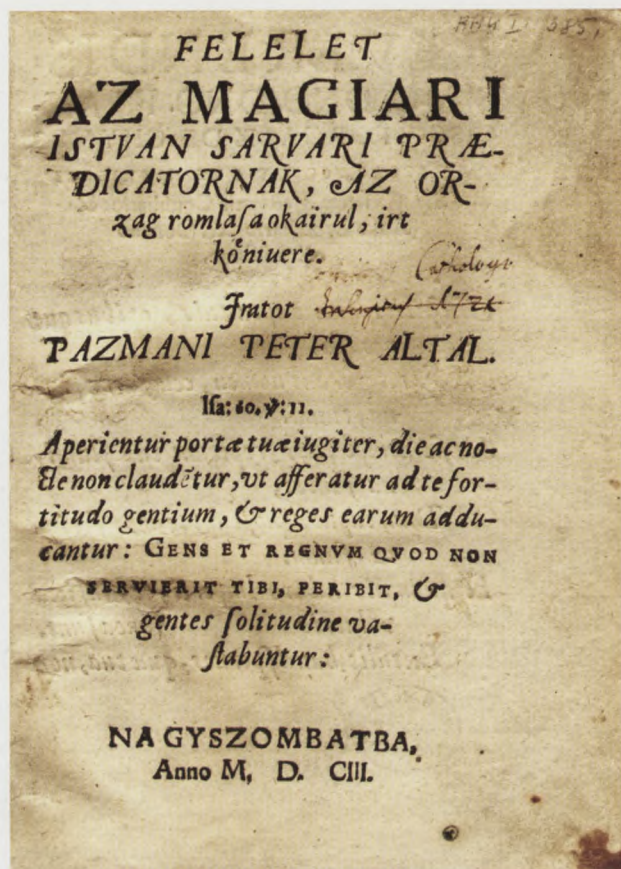
királyi udvari kamarának továbbította, amely határozottan ellenezte az átadást, és igényt tartott az esztergomi káptalannak a nyomda megvételére adott 500 forintnyi költsége visszafizetésére. Rudolf ezek után 1587. április 30-i leiratában már úgy rendelkezett, hogy a tipográfia az esztergomi káptalan őrizetében és használatában maradjon.

A tulajdonviszonyok rendeződését követően a nyomda eszmei irányítója a káptalani iskola humanista műveltségű tanára, Monoszló András (1552?–1601) pozsonyi prépost, későbbi veszprémi püspök lett, maga is a katolikus egyház védelmében fellépő vitairatok termékeny szerzője. A gyakorlati teendőket a 17. század elejéig továbbra is Pécsi Lukács látta el.

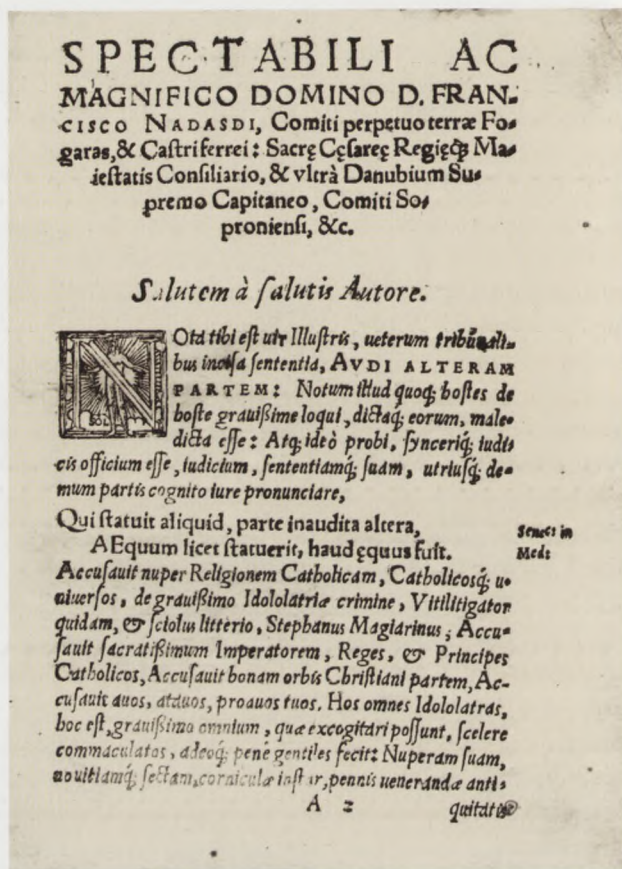
Pázmány Péter első vitairatai 1603 és 1609 között a káptalani nyomdában jelentek meg, de működésének utolsó évében, 1609-ben, Pázmány művei közül csak egyet nyomtattak itt. A másodikat Grazban, a harmadikat a Forgách Ferenc által alapított pozsonyi érseki nyomdában.

A tipográfia a 17. században veszített korábbi jelentőségéből. Telegdi Miklós hiányát nem tudták

10. Pázmány Péter első vitairata a protestáns vallás ellen *Felelet* címmel a káptalani nyomda kiadásában jelent meg (Nagyszombat, 1603)

11. A *Felelet* első lapja

pótolni. Megfogyatkozott a kinyomtatott könyvek száma, és külsejük sem tükrözte az egykori igen bőséges nyomdai anyagot. A betűtípusok megkoptak, elhasználódtak.

A legújabb tipográfiai vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a Telegdi által megvásárolt, több mint tíz éve használaton kívül álló bécsi jezsuita tipográfia anyagával Nagyszombatba került a bécsi Singriener-nyomda készletének több darabja: betűtípusok, könyvdíszek és iniciáلسorozatok. A bécsi jezsuita nyomda megkopott betűkészletét nemcsak frissíteni kellett, hanem a magyar nyelvnek megfelelő átalakítására is szükség volt. Utóbb a műhely új betűtípusokkal bővült részben Otmár Bálint, részben Pécsi Lukács jóvoltából.

Az egykori Telegdi-nyomda felszerelésének (dúcainak) szétszóródása már az 1590-es években megkezdődött. A Nyugat-Dunántúlon működő Johannes Manlius sárvári korszakában (1598) tűntek fel azok a sérült iniciálék, amelyek nagyszombati nyomtatványokon szerepeltek. Minthogy a két nyomda között – már felekezeti különbözőségük miatt sem – találni kapcsolatot, e díszek sárvári jelenlétére egyelőre nincs magyarázat. A káptalani nyomda felszerelésének más részei máshol tűntek fel: a bécsi eredetű Singriener-féle evangéliumi képsorozat, amelyet a Telegdi-nyomda 1583-ban használt, 1609 után a bártfai Klöss-nyomtatványokat díszítette. Ugyanígy a káptalani nyomda néhány bécsi eredetű dísz az 1609-ben, Pozsonyban

Forgách Ferenc által alapított, majd 1619-ben Nagyszombatba átköltöző érseki nyomda felszerelésébe is bekerült. Bethlen Gábor, amikor elfoglalta az érseki székhelyet, magával vitte ezt a tipográfiai anyagot Kassára, majd a fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvárra. Ezért szerepelnek a fejedelmi nyomda kiadványaiban az egykori káptalani nyomdából származó díszek és iniciálék. Ez azt bizonyítja, hogy a káptalani nyomda maradéka 1619-ben még Nagyszombatban volt, talán együtt tartották az odaköltöztetett érseki nyomdával. Így kerülhetett néhány korábbi dísz az erdélyi fejedelmi nyomda birtokába. A megszűnt káptalani nyomda egynehány díszé ugyanakkor a Pázmány Péter által 1623-ban létesített, majd a jezsuitáknak átadott pozsonyi nyomda készletében is feltűnt.

1609 után a káptalani nyomda működésének nincs nyoma. Teljes felszerelése sorsának további alakulásáról a könyvdíszek vándorlásán kívül semmit sem tudunk. Nem ismerjük megszűnésének okát sem, de nagy valószínűséggel összefüggésben lehetett az ugyancsak katolikus pozsonyi érseki nyomda 1609-es alapításával.

Az első 16. századi magyarországi katolikus tipográfia közel harminc éve alatt mintegy hetven művet jelentetett meg.

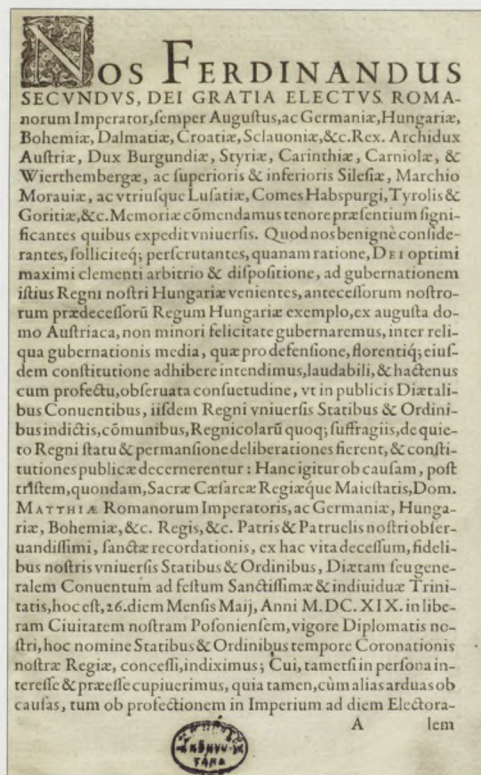
AZ ÉRSEKI NYOMDA NAGYSZOMBATBAN (1619–1621)

A nagyszombati nyomdászat a 17. század folyamán nem volt folyamatos és nem is egyetlen műhelyhez kapcsolódott. Tízévi szünet után 1619-ben dolgozott újra tipográfia a városban, amely azonban felszerelésében semmi rokonságot sem mutatott a korábbi, Telegdi- (káptalani) műhellyel. A Forgách Ferenc érsek által Pozsonyban alapított nyomda nagy valószínűséggel 1618-ban, a Bethlen Gábor hadjárataival kapcsolatos hadi események miatt került át az érseki székhelyre, Nagyszombatba.

A tipográfia felszerelése ebben a periódusban már nem gyarapodott. Összesen három kiadványát ismerjük: az egyetlen idehaza nyomtatott, a magyar királyi országgyűlés által 1619. május és augusztus hónapokban hozott törvénycikkeket, a Kitonich János által összeállított magyarországi perrendtartás

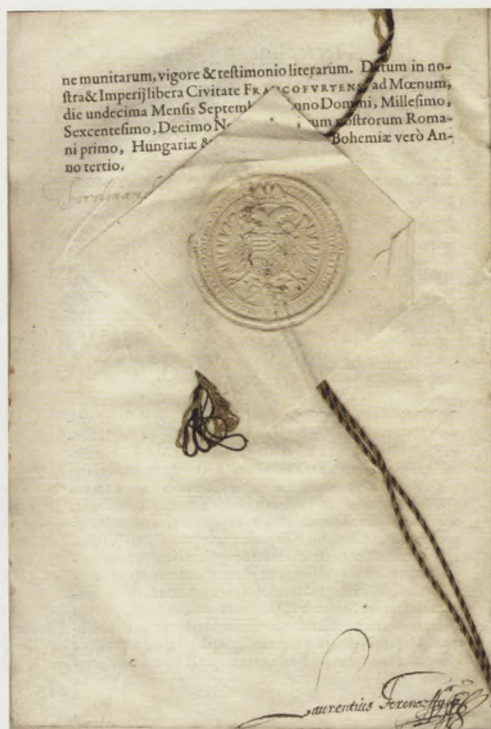

1. Forgách Ferenc (1560–1615) esztergomi érsek
Jeremias Gottlob Rugendas (1710–1772)
által készített portréja

2. Az 1619-es országgyűlés végzései
(Nagyszombat, 1619)

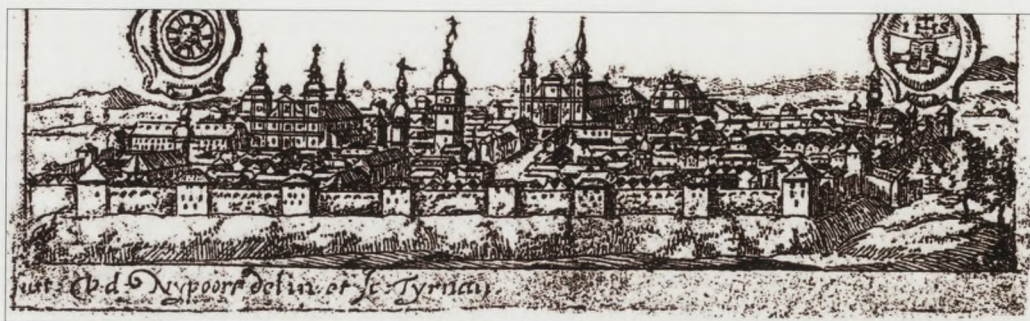

Centuria és *Methodus* című latin kézikönyvét, Heinrich Ullrichnak a szerzőt ábrázoló rézmetszeteivel, valamint az 1621-re szóló magyar nyelvű kalendáriumot, amely fametszetes hónapképek nélkül jelent meg. Ennek címlapján szerepelt először Nicolaus Mollerusnak, a nyomda vezetőjének neve. Az officína ebben az időszakban a városi tanács fennhatósága alá tartozott, ugyanis Mollerus a naptárat Nagyszombat főbírájának és a városi tanácsnak ajánlotta. Bethlen Gábor azonban már ekkor követelte, hogy a nyomda egyaránt dolgozzon a katolikusok és más vallásúak számára is. Ezért 1621 elején a tipográfiát és a tipográfus Nicolaus Mollerust is előbb Kassára, majd fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvárra rendelte. Nagyszombat – sőt az egész hazai katolikus egyház – Pázmány Péter 1623-as nyomdaalapításáig újfent nyomda nélkül maradt.

A 17. század folyamán két hosszabb időszak is volt, amikor nem folyt könyvnyomtatás Nagyszombatban: előbb 1610 és 1618, majd 1621 és 1647 között. A nyomda kérdése akkor vált sürgetővé, amikor Pázmány Péter megalapította az egyetemet. A primás felismerte a katolikus nyomda hiányát, és már korábban, 1623-tól Pozsonyban nyomdát alapított, amely egyszerre szolgált érseki és jezsuita kollégiumi tipográfiaiaként. Ez a helyzet azonban már 1631-ben vitára adott alkalmat. A nagyszombati jezsuiták kifejezték, hogy a nyomdára igényt tartanak, és a pozsonyiaknak az adandó legelső alkalommal át kell adniuk azt a jelentősebb szerepre szánt és időközben egyetemi rangú akadémiát kifejlesztő nagyszombati kollégiumnak.

1. Nagyszombat korabeli látképe – részlet az 1683. esztendőre szóló nagyszombati kalendárium címlapjából

2. A nagyszombati jezsuita templom és az egyetem épülete

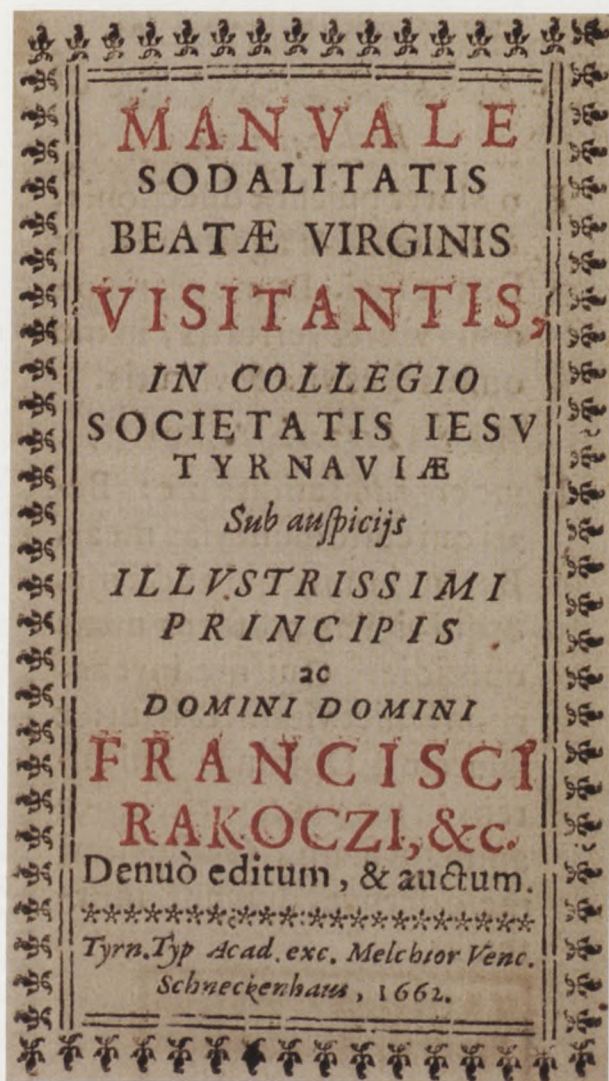
3–4. Rézmetszetekkel díszített sorozatok díszítették a szentek életéről szóló műveket Páduai Szent Antal és a jezsuita rendet alapító Szent Ignác életéből vett egy-egy jelenet

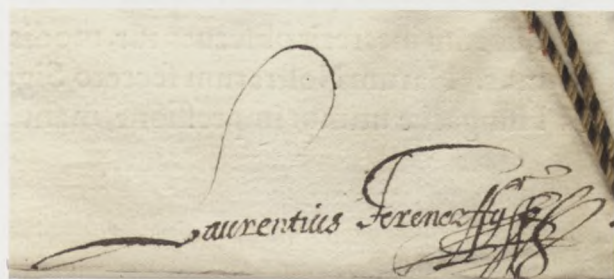

5. Nagyszombati kalendárium 1669-re, címlapján a magyar címerrel, amelyet angyalok tartanak
6. Nagyszombati kalendárium 1671-re, címlapján díszes virágos keretben I. Lipót császárt, magyar királyt ábrázoló fametszet

7. A katolikus vallási társulat kézikönyve
I. Rákóczi Ferencnek ajánlva

9. Ferenczffy Lőrinc aláírása. Bécsi magánnyomdája
végül Nagyszombatba került

8. Iniciálék és könyvdísz a nagyszombati jezsuita
akadémiai nyomdából

10. Keretdísz és jellegzetes jezsuita jelvények
a nagyszombati jezsuita nyomdából

vált, hogy egészen 1648-ig még az egyetem működésével kapcsolatos legapróbb kiadványokat is kénytelenek voltak Pozsonyban nyomtatni.

Amikor a nagyszombati jezsuita egyetemi nyomda 1648-ban dolgozni kezdett, még viszonylag csekély felszerelés birtokában volt. Később azonban Pozsonyból fokozatosan a teljes ottani felszerelést átszállították. 1652 után már ott volt a Ferenczffy-féle gazdag betűanyag, amelyhez nagy értékű matricák is tartoztak, és amely Lippay György adományaként jutott korábban a pozsonyi jezsuiták birtokába. Ugyancsak a nagyszombati egyetemi nyomda használatába (bár nem tulajdonába) jutott az az új nyomdafelszerelés, amelyet Némethi Jakab jezsuita, a tipográfia akkori felügyelője szerzett be a pozsonyi kollégium céljaira.

Fennmaradt az a feltehetően 1647-ben készült szerződés, amelyet a nagyszombati kollégium vezetője Philipp Jakob Mayrral, a nagyszombati egyetemi nyomda első faktorával kötött. Ebben Mayr engedélyt nyert arra, hogy segédeket tarthasson és

a nyomdászat művészetére inasokat oktathasson. A nagyszombati kollégium részéről tehát elsőként Mayrt bízták meg a műhely vezetésével, de a nyomdai felügyeleti teendőket a továbbiakban is mindig a jezsuita kollégium páterei végezték. A rendi feljegyzéseknek köszönhetően figyelemmel kísérhető, hogy a nagyszombati rendházban először 1649-ben említenek ilyen funkciót. Az első prefektus Bornemisza András volt, majd őt Pálfi Ferdinánd, Tattay István, Palkovich Márton és Gabriel Ivul követte. A faktorok neve ugyancsak ismeretes. Az első nyomdavezető, Mayr 1653-ig állt az akadémiai nyomda szolgálatában, utána 1654-ben Matthias Willmann, 1655-től pedig Venceslaus Melchior Schneckenhaus dolgozott a műhelyben. 1664 és 1674 között Matthias Byller vezette a nyomdát. Közben 1660-ban egy másik nyomdásznak, a magyar származású Molnár Mihálynak a nevével is találkozni egy nyomtatványon.

Az első negyedszázad a szervezés időszaka volt. Ennek során a nyomdafelszerelés – elsősorban a betűk – szinte mind kicserélődtek, a díszek azonban folyamatosan használatban maradtak, némelyikük több mint száz évig. 1674-ben Szentiványi Márton jezsuita lett a nyomda prefektusa. Erre az időre esik a felszerelés újabb bővítése, és a század végére sikerült a nyomdát a legnagyobb magyarországi könyvnyomtatóműhellyé fejleszteni. Az 1674 és 1685 közötti évtizedben tíz év alatt annyi nyomtatvány jelent meg, mint előzőleg negyed század során.

Nagyszombatban különös gonddal készültek az egyetem működésével kapcsolatos munkák. Minden bizonnyal a vizsgatézisek a korai korszak legszebb nagyszombati nyomtatványai. Nem egyszer nagyméretű rézmetszettel díszítve jelentek meg, sőt selyemre nyomtatott tézisek is fennmaradtak. A több száz kiadvány között látott napvilágot az esztergomi szertartáskönyv első nagyszombati kiadása (1656), Beniczky Péter *Magyar ritmusai* és Lippai János magyar kertkultúráról szóló könyve 1664-ben.

Híresek voltak a nagyszombati kalendáriumok is. A 17. század végén megjelent Szentiványi Mártonnak a korabeli ismerteket összegző hatalmas lexikona, amely a hazai nyomdászat szinte egyetlen „exportcikke” volt a 18. századot megelőzően.

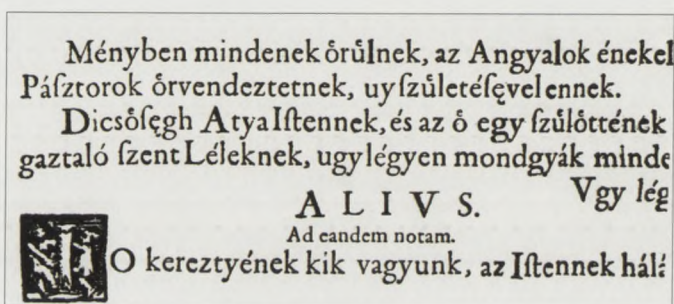
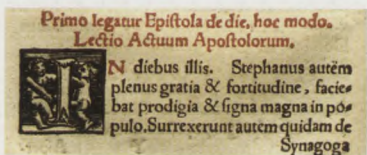
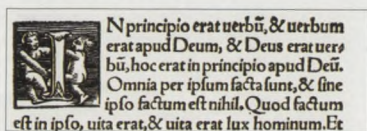
ÉRSEKI NYOMDA (1609–1617)

A török hódítás következtében három részre szakadt királyi Magyarország új fővárosa 1526 után évszázadokig Pozsony lett, itt koronázták a magyar királyokat és ez a város adott helyszínt a magyar országgyűlésnek is.

Pozsonyban az első katolikus nyomdaalapítás Forgách Ferenc érsek nevéhez fűződik, aki 1609-ben létesített könyvnyomtatóműhelyt a városban.

Bár éppen ez az esztendő a Telegdi-féle nagyszombati (káptalani) nyomda működésének utolsó éve, a két tipográfia felszerelése között semmi azonosság nem található.

Az érseki nyomda anyaga új, gazdagon felszerelt, európai színvonalú volt, valószínűleg Bécsből származott. Egyik betűtípusa és két iniciálésorozata megegyezik a bécsi Formika-nyomda betűjével és iniciálésorozataival. Az új beszerzésű betűk között német típus nincs, ami arra utal, hogy már az alapí-

1–3. A Singriener-nyomda ismert iniciáléja a bécsi jezsuiták készletéből átkerült a nagyszombati Telegdi–Káptalani-nyomdába, majd a Forgách-féle nyomdakészlettel együtt a gyulafehérvári fejedelmi nyomda felszerelésének része lett

4–5. Díszek, iniciálék és nyomdai cifrák

1. A 17. századi Pozsonyt ábrázoló metszet

táskor is csak latin és magyar nyelvű kiadványok nyomtatását tervezték.

Az érseki nyomda 1617-ig működött Pozsonyban. Ez idő alatt itt jelentek meg Pázmány Péter, Balásfi Tamás és Veresmarti Mihály hitvitázó iratai magyarul és latinul. Legnagyobb teljesítménye Pázmány Péter *Kalanxának* első kiadása 1613-ból, amely folio méretével és csaknem ezer lap terjedelmével kiemelkedő nyomdai teljesítmény volt. Ehhez készült a 17. századi magyarországi könyvkiadás első rézmetszettel díszített címlapja.

A nyomda termékeny pozsonyi korszakának a háború vetett véget: 1618-ban a tipográfiát Nagyszombatba költöztették, ahonnan az akkor már feltehetően az ottani városi tanács felügyelete alatt álló nyomdának még három kiadványa ismeretes. Az érseki műhelyt Nagyszombatban Bethlen Gábor lefoglalta, és magával vitte előbb Kassára, majd Erdélybe.

PÁZMÁNY PÉTER NYOMDAALAPÍTÁSA: A JEZSUITA KOLLÉGIUMI NYOMDA (1623–1652)

Pázmány Péter 1623-ban, felismerve a katolikus nyomda hiányát, és tudatában lévén szerepével az ellenreformáció sikere érdekében, újabb tipográfiát alapított Pozsonyban. Ebben elődjének, Forgách Ferenc érseknek a példáját követte. Amikor a Pázmány által létrehozott nyomda működni kezdett, akkor már öt éve nem volt nyomda Pozsonyban és két éve Nagyszombatban sem. Pázmány nyomdaalapításához Bethlen Gábor Erdélybe való visszatérése, illetve a háborús állapot megszűnése kínálta az alkalmat.

Az 1623-ban Pozsonyban meginduló nyomdát a korabeli források „érseki nyomdának” nevezték, bár vezetése és felügyelete az alapítást követően hamarosan a pozsonyi jezsuita kollégium kezébe került. Az alapítás után három évvel, 1626-ban

2. Itt készült Pázmány Péter *Kalauzának* 2. kiadása

3. A *Képes Katekizmus* fametszetes címlapkerete

4. Mária- és IHS-jelvények a nyomda felszereléséből

5. Pirossal nyomott IHS-jelvény

5. Pázmány Péter rézmetszetű portréja *Kalauzának* egy kései kiadásán (Nagyszombat, 1766)

6. A Pázmány által alapított jezsuita kollégium bejárata az érsek címerével Pozsonyban, napjainkban. Itt működött a nyomda is

Pázmány létrehozta Pozsonyban a jezsuita kollégiumot is, majd 1628-ra elkészült az új épület is, amelyben a nyomda is helyet kapott.

Pozsonyban a Pázmány alapította nyomda csaknem harminc évig, 1623–1652-ig működött. Az irányítással kapcsolatos feladatokat kizárólag a pozsonyi jezsuiták („praefectus typographiae”) látták el, külső, világi segítőtársak közreműködésével. A nyomtatóműhely szervezése, műszaki, gyakorlati irányítása haláláig a jezsuita Némethi Jakab prefektus kezében volt. 1639-ből és 1644-ből ismert egy-egy világi nyomdász neve: Zavari György, majd Beretzki György. 1647 és 1649 között a pozsonyi műhely faktora Zacharias Dominik Aksamítek cseh nyomdász volt, aki Pozsonyból távozva, néhány év múlva, 1657-től a római Propaganda Fidei nyomdáját vezette.

A kor legszebb kiállítású könyvei közül néhány ebben a műhelyben készült. Már az alapítás évében, 1623-ban megjelent Pázmány *Kalauzának* második kiadása, rézmetszetes díszcímlappal, folio alakban. A rézmetszet alkotója Tobias Bidenharter volt. A nyomda egész működésére jellemző, hogy a kötetek szép, gondos kiállításúak. A műhely nemcsak könyvdíszekkel volt bőségesen ellátva, hanem fametszetes illusztrációkkal is. Ezek némelyike sorozatot alkot, mint például Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéje* pozsonyi kiadásának emblémái.

A nyomdaalapítás követő évben, 1624-ben jelent meg a *Képes Katekizmus*, amelynek minden lapját egy-egy fametszetű kép díszíti. A 103 darab-ból álló fametszetsorozat azonban nem a nyomda saját fametszetes dúcaival készült, hanem egy olyannal, amely csak átmenetileg volt Pozsonyban. Az Európa-szerte nyomdát fenntartó jezsuita rendházak kézről kézre adták a közkedvelt képsorozatokat.

1631-ben szükségesnek látszott a nyomda tulajdoni helyzetének tisztázása. A nagyszombati kollégium arra hivatkozott, hogy Pázmány a nyomdát a magyarországi jezsuitáknak – és nem kifejezetten a pozsonyi rendháznak – ajándékozta, tehát a hamarosan akadémiai (egyetemi) rangra szert tevő nagyszombati kollégium (1635) magának követelte. A pozsonyi jezsuita kollégium azonban ragaszkodott a nyomdához, ezért az átadásra még több mint másfél évtizedig nem került sor.

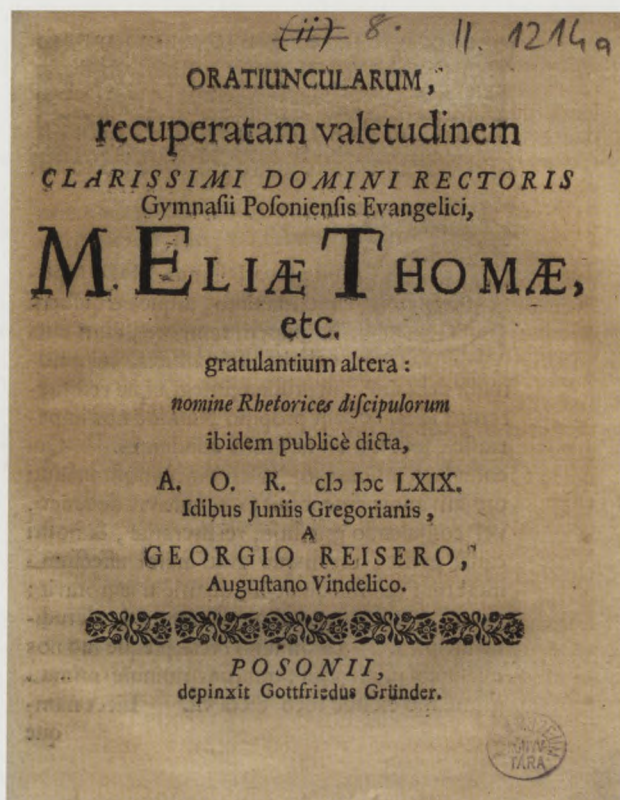
Addigra azonban a pozsonyi nyomda tovább bővült: egyrészt a tipográfia vezetésével megbízott Némethi Jakab jezsuita 1635 és 1637 között Augsburgból több új betűtípust vásárolt, másrészt megkapták az időközben meghalt Ferenczffy Lőrinc bécsi nyomdafelszerelését 1640-ben. Ez utóbbi különösen értékes volt, minthogy matricák is tartoztak hozzá. Hosszas huzavona után a pozsonyi jezsuita nyomda felszerelését 1645-től kezdve fokozatosan átszállították Nagyszombatba. Az átadás 1662-ben fejeződött be, bár akkorra már a pozsonyi nyomda évek óta nem működött. A nagyszombati akadémia (egyetem) nyomdája 1648-ban kezdett dolgozni, és néhány évtized múlva a leggazdagabban felszerelt és legtermékenyebb hazai műhelyé vált. Egyes pozsonyi eredetű díszek Nagyszombatban még hosszú ideig használatban voltak.

A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda 1623 és 1652 közötti működésének huszonkilenc éve alatt ma 87 nyomtatvány megjelenéséről tudunk. Ezek terjedelmét a fennmaradt nyomtatványok alapján 1940 ívre becsülhetjük, amely kimagaslóan nagy mennyiség más korabeli műhelyekkel összehasonlítva. Kiadványai között először Pázmány művei domináltak, köztük névtelenül megjelent munkái, az ellenreformáció hitvitázó irodalmának képviselői. Ez a nyomda a magyarországi irodalmi és képzőművészeti barokk egyik alkotóműhelye volt. A városban a század folyamán többé nem létesült katolikus nyomda, ezt a szerepet teljesen Nagyszombat vette át.

A POZSONYI GRÜNDER-NYOMDA (1669–1673)

Bár katolikus nyomda az után, hogy a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda átöltözött Nagyszombatba az egyetem mellé, nem létesült, Pozsony nem maradt tipográfia nélkül.

Csaknem húsz évvel később, 1669-ben kezdett itt dolgozni a Gottfried Gründer által alapított könyvnyomtatóműhely. Gründer a boroszlói Bauman-nyomda faktora volt, és négy évnyi pozsonyi kitérője után ugyanoda tért vissza. Közvetlen Pozsonyba érkezését megelőzően, 1664–1668

1. Elias Thomae pozsonyi evangélikus rektort köszöntő latin beszéd a Gründer-nyomdából
2. Nyomdai cifrákból összeállított kereszt

között nem ismerjük tartózkodásának pontos helyét. A magával hozott nyomdai készlet többségét ebben az időszakban szerezhette be, ugyanis az nem egyezik meg a boroszlói műhely anyagával. Négyéves pozsonyi tevékenysége alatt közel hatvan kiadvány került ki a műhelyéből.

Gründer feltehetően evangélikus vallású volt: nagy számban nyomtatott a pozsonyi evangélikusok számára, nem vitairatokat, hanem iskolai oktatással összefüggő munkákat és alkalmi nyomtatványokat. Dolgozott katolikus megbízó számára is: Kéry János pálos rendfőnök nagyszabású többkötetes latin nyelvű munkája részben az ő sajtója alól került ki.

Gottfried Gründer pozsonyi nyomtatványai rendkívül magas tipográfiai színvonalról és gazdag felszerelésről tanúskodnak. Hirtelen távozásakor, 1673-ben magával vitte felszerelését, ugyanis a Pozsonyban őt követő nyomdász, Johann Georg Zerweg, elődjétől eltérő, bár szintén igényes felszereléssel dolgozott.

A POZSONYI ZERWEG-NYOMDA (1675–1678)

Két év múlva, 1675-ben létesült újabb nyomda Pozsonyban; elődjéhez hasonlóan ez is magánvállalkozás volt. Johann Georg Zerweg tevékenységének 1675 és 1678 között van nyoma: működése már a protestánsok gyászévtizedére esik. Így érthető, hogy ő már szinte kizárólag katolikusok számára nyomtatott.

Gründer és Zerweg pozsonyi munkássága nem teljesen független egymástól, minthogy Zerweg 1672 előtt egy ideig Gründer alkalmazottja volt, majd 1672-ben a nagyszombati jezsuita egyetemi nyomdában faktorként dolgozott, és onnan önállósult.

Zerweg sajtója alól igényes, rézmetszetekkel díszített könyvek kerültek ki. Nagyszombati munkásságát a korabeli forrásokon kívül egy olyan fametszet is bizonyítja, amelyet korábban a nagyszombati egyetemi nyomda használt, majd legközelebb Zerweg egy pozsonyi nyomtatványán bukkan fel. Nincs kizárva, hogy saját munkája volt, és a fametszéshez is értett. A Pozsonyban 1677-ban, majd egy évre rá újra kinyomtatott *Officium S. Antonii* című kötetekben szereplő fametszetek

1. A Golgotát ábrázoló fametszet talán a fametszéshez is értő Zerweg saját munkája

2. A Lorettói litániához készült fametszetű Madonna-kép

3-4. Páduai Szent Antal életének jeleneteit is Zerweg készíthette

pontos utánmetszetei a korábban, 1662-ben, Nagyszombatban megjelentetett, Páduai Szent Antal életét ábrázoló rézmetszeteknek. Valószínűleg Zerweg metszette e képeket.

A városi nyomdaként is működő pozsonyi Zerweg-műhely gyors megszűnésének okát nem ismerjük. A nyomdász valószínűleg a városban pusztító pestis áldozata lett. Azt is számításba kell vennünk, hogy talán nem bírta a versenyt a szomszédos, és éppen ezekben az években egyre inkább fellendülő nagyszombati egyetemi nyomdával. Mindenesetre Pozsony tipográfia nélkül maradt, és ez a helyzet évtizedekre állandósult, mert a városban újabb nyomdász vállalkozó csak 1718-ban, Zerweg után csaknem negyven évvel tudott megtelepedni.

5. Könyvdíszek

1. Bártfa főtere napjainkban

A GUTGESELL-NYOMDA (1577–1599)

A lengyel ciszterci szerzetesek által a 12. században alapított város, Bártfa, Nagy Lajos királytól 1376-ban szabad királyi város rangot kapott. A tatárdúlást követően a Lengyelországba tartó kereskedelmi út mentén fekvő elnéptelenedett település új lakói német telepesek voltak, akik között gyorsan gyökeret vertek a reformáció lutheránus tanai. A Wittenberget megjárt Melanchthon-tanítvány, Leonhard Stöckel rektor a városi iskolát az 1530-as évek végén jelentős evangélikus gimnáziummá fejlesztette. Nevéhez kötődik a magyarországi reformáció első hitvallásának, a Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kiszzeben által elfogadott úgynevezett ötvárosi hitvallásnak a megalkotása 1546-ban.

Bártfa élénk kereskedelmi kapcsolatban állt a közeli Krakkóval, az akkori lengyel fővárossal, a

sziléziai városokkal és a többi felső-magyarországi várossal. A török hódoltság idején ugyanis az Erdélyből Nyugat felé irányuló forgalom Buda és Bécs helyett a Kassa–Bártfa–Krakkó–Boroszló útvonalra terelődött át.

A lengyel határhoz közeli Bártfán az első, huzamosabb ideig működő nyomdát David Gutgesell alapította. A város tekintélyes polgára volt, aki a városi tanácsosi és bírói tiszteket is betöltötte. Az övé volt az első császári és királyi privilégiummal működő nyomda, sőt a későbbiekben is az egyetlen, működési engedéllyel rendelkező, protestáns kézben lévő hazai nyomda. Privilégiumát 1584-ben kapta meg, ugyanabban az évben, mint Telegdi Miklós katolikus nyomdája Nagyszombatban. Gutgesell a város támogatását élvezte, hiszen a szabad királyi város tekintélyét tovább növelte, hogy nyomda is működött Bártfán.

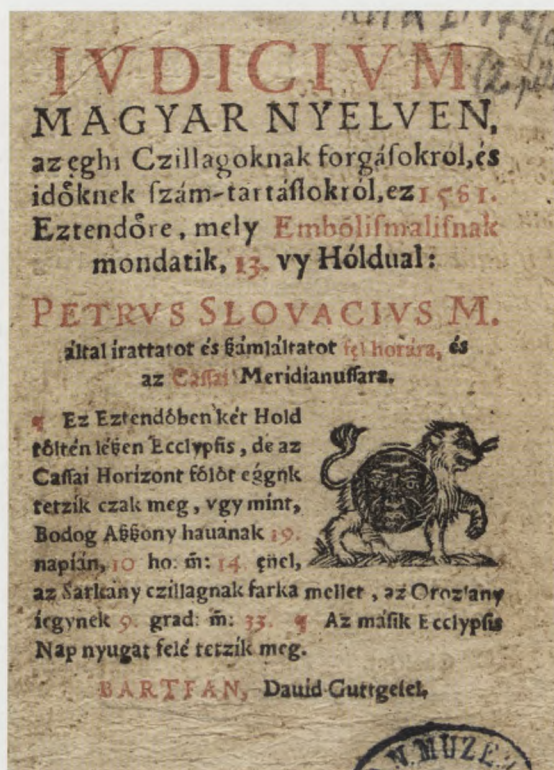
David Gutgesell a nyomdászmesterséget Bécsben sajátította el, és amint egy II. Rudolffhoz intézett feliratából megtudható, a „római szent birodalom több városában gyakorolta ezt a könyvnyomtatás művészetét”. Az bizonyos, hogy 1570-ben – vagyis hét évvel azelőtt, hogy Bártfára visszatérve megalapította volna nyomdáját – a lengyelországi Boroszlóban járt, és itt összeköttetésbe lépett a neves Crispin Scharffenberg könyvnyomtatóval.

Gutgesellnek Krakkóval is voltak kapcsolatai. Azok a betűk, amelyekkel könyveit nyomtatta, nagyrészt a krakkói Andreas Petricovius betűivel mutatnak azonosságot, tehát vagy onnan, vagy közös beszerzési helyről származnak.

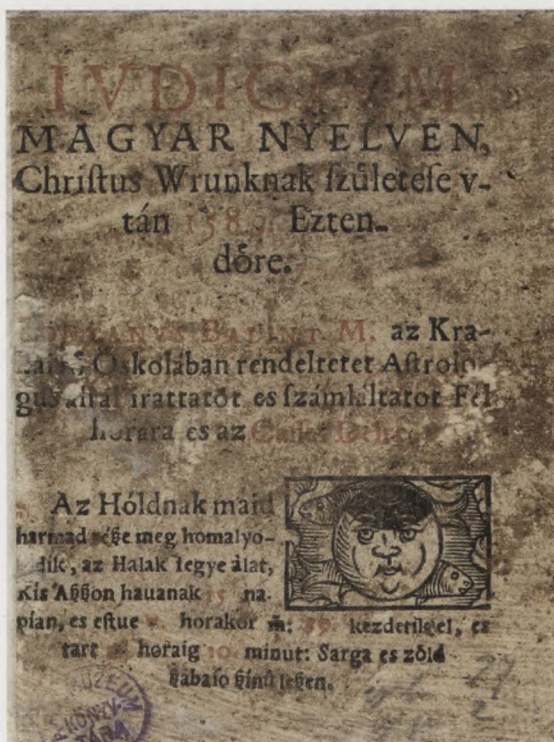
David Gutgesell Bártfán kedvező adottságok között kezdte meg működését. Városa is többször kiállt mellette, első alkalommal akkor, amikor a kezdeti években még császári engedély nélkül működött a nyomdáját. Később, 1588-ban a hatóságok figyeltek arra, hogy még a (pápa által elrendelt) naptárreform után is az ónaptárt jelenteti meg. Ezért Rudolf 1588. augusztus 28-i rendeletével meghagyta a városnak, hogy a nyomdát zárassa be. Ennek az utasításnak azonban Bártfa nem tett eleget. A magyarországi protestáns nyomdászok ugyanis sokáig ragaszkodtak a naptárreform előtti időszámításhoz, illetve olyan naptárt adtak ki (mint Gutgesell is), amely a régi és az új időszámítást párhuzamosan mutatta.

1589-ben Gutgesell házában dolgozott a höchstedti származású Salomon Sultzer, aki felfrissítette mestere felszerelését. Bécsből jött Bártfára, majd több magyarországi városban is megfordult: 1590-ben dolgozott a debreceni nyomda számára, 1591-ben pedig Kőszegről írt Lőcse városának, felajánlva szolgálatait mint városi nyomdász. Sultzernek később Lengyelországban, Vilnában önálló műhelye volt.

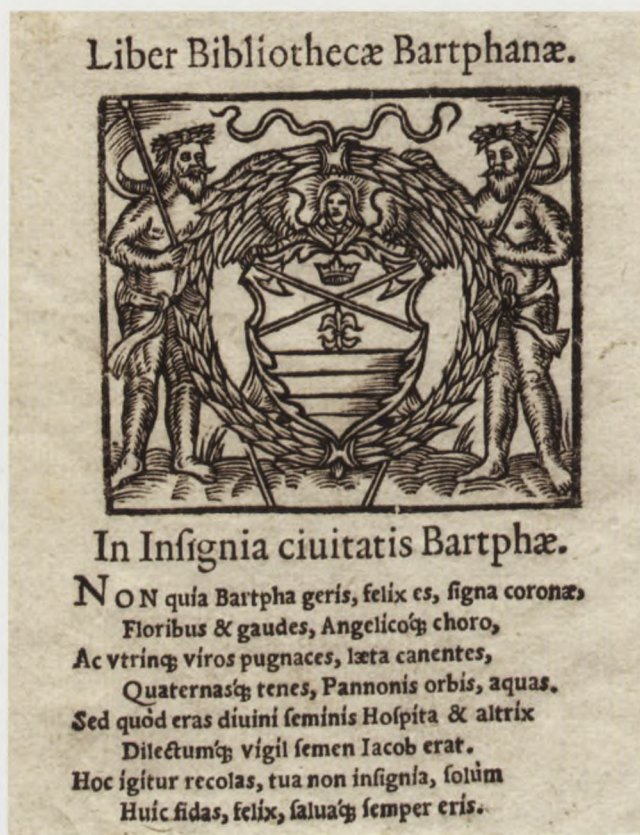
Gutgesell több mint két évtizedes munkássága alatt legalább nyolcvan művet nyomtatott ki, köztük több olyan terjedelmes munkát is, mint Kulcsár György magyar nyelvű prédikációinak két kiadása 1579-ben, illetve 1597-ben, vagy evangélikus énekeskönyve 1593-ból. Hét esztendővel az 1572. évi krakkói kiadást követően kiadta Balassi Bálint fordítását, a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* címmel. A magyar nyelvű bibliai históriák mellett

2-3. Bártfai kalendárium az 1581. és az 1589. évre

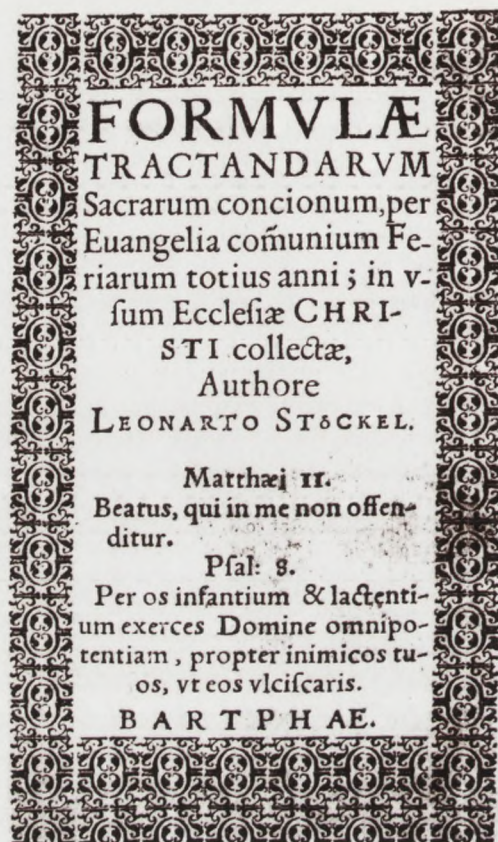

4. Bártfa könyvtárának nyomtatott ex librise a város címerével

5. Jellegzetes címlap a Gutgesell-nyomdából

1580-ben német verses bibliai história, 1581-ben pedig biblikus cseh nyelvű evangélikus katekizmus is készült nyomdájában, amely számos lutheránus vitairatot is megjelentetett. Amikor elkezdték szervezni Károli Gáspár bibliafordításának kinyomtatását, a bártfai nyomtatás lehetősége is felmerült, de végül, valószínűleg Gutgesellnek és Bártfa városának meggyőződéses lutheránus hithűsége miatt, a bártfai nyomtatás lehetőségéről le kellett tenni. Így készült el a Biblia végül Mantskovit nyomdájában, Vizsolyban.

A Gutgesell-kiadványok szép betűkkel, de igen takarékos díszítéssel készültek. Könyveit jobbra nyomdai cifrákkal díszítette, gyakran ezek kombinációjából állította össze dekoratív címlapkereteit. A záródíszeken és öntött cifrákon kívül a szép, egyenletes nyomtatású szövegeket három méretben készült iniciálék teszik változatossá. Egyedi könyvdísz Bártfa város fametszetes címere.

A fekvő téglalap alakú metszet középpontjában babérkoszorú zárja körbe a város címerét. A címerpajzsot angyal tartja maga elé, a négy helyen szalaggal díszített babérkoszorút két zászlót tartó vadember fogja közre. Ezt a metszetet Gutgesell felhasználta címlap díszítésére is, de ugyanez díszíti az első magyarországi nyilvános városi könyvtárnak, a bártfainak 1596 körül készült ex librisét is. Ez a legkorábbi hazai nyomtatott ex libris, amely már ezért is egyedülálló emlék.

Gutgesell nyomdájának utolsó kiadványai 1599-ből valók. Halála után nem volt olyan örököse, aki a nyomdászatot tovább folytatta volna. Munkásságának három utolsó évében, 1597–1599 között, vele párhuzamosan, de önálló tipográfiai készlettel dolgozott a második bártfai nyomdász, Jakob Klöss.

Gutgesell jellegzetes metszésű és még igen jó állapotú betűi halála után egyetlen hazai műhelyben

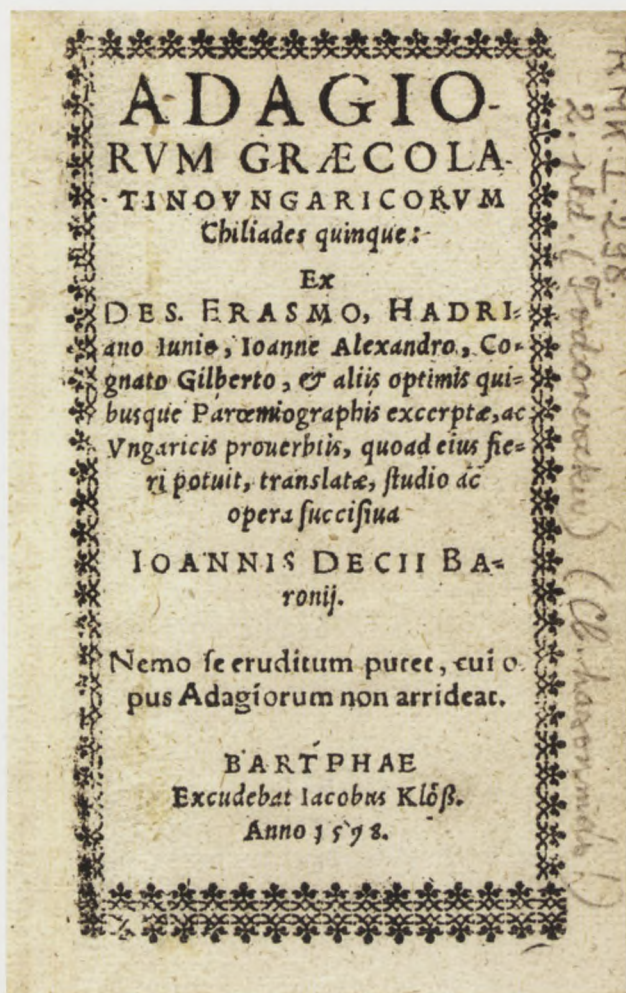
sem lelhetők fel, vagyis valószínűleg beöntésre kerültek. Más a helyzet a könyvdíszekkel – amelyeket nem lehetett beönteni –, amelyek több mint egy évtizednyi lappangás után, az 1610-es években újra felbukkantak: a másik bártfai nyomdász, Klöss veje, Johann Fischer kassai nyomdájában használták tovább őket. Fischertől utódához, Johann Festhez kerültek David Gutgesell díszai, iniciáléi. A Bártfa város vademberek őrizte címerét ábrázoló dúcnak azonban nyoma veszett.

A Gutgeselltől származó díszek vándorlása ezzel még nem ért véget. A kassai nyomdászoktól az iniciálék a lőcsei Brewer-nyomdához kerültek: a legkisebb méretű iniciálét Lőcsén a Brewer-nyomda még a 18. században, 1729-ben is használta: vagyis Gutgesell bártfai nyomdaalapítása után több mint százötven évvel.

A KLÖSS-NYOMDA (1597–1614, 1616–1664)

A 16. század utolsó éveiben Bártfán az a Magyarországon kivételes helyzet állt elő, hogy egy városban egyidejűleg két, egymástól független, latin betűkkel nyomtató műhely dolgozott: az 1577-ben alapított Gutgesell-műhely és az 1597-ben Jakob Klöss által létesített tipográfia. Ebben bizonyára szerepe volt a szabad királyi város földrajzi fekvésének, ugyanis ez volt a Lengyelországhoz legközelebb fekvő magyarországi város, fontos kereskedelmi központ.

Id. Jakob Klöss nem a Gutgesell-nyomda folytatója, hiszen már 1597-ben jól felszerelt, a másik bártfai nyomdától teljesen különböző nyomdafelszerelése volt. Bár korai kiadványainak egy részét nevének megjelölése nélkül nyomtatta ki, betűi és díszai alapján ezek a munkái jól megkülönböztethetők David Gutgesell nyomtatványaitól. Ugyanezért nem állja meg a helyét az a feltételezés sem, hogy bártfai nyomdáját a megszűnt vizsolyi műhely felszereléséből alapította volna, hiszen a vizsolyi műhely még 1599-ig működött. E korábbi feltételezések alapjául az a felismerés szolgált, hogy az egykori vizsolyi nyomda betűinek és díszének egy része tíz évvel később (1608–1609-ben) valóban feltűnt Klössnél, a Gutgesell-nyomda díszének egy része pedig, amint korábban említettük, 1610 táján

1. Az első könyv, amely a magyar szólásmondásokat gyűjtötte össze

Jakob Klöss vejénél, Johann Fischer kassai könyvnyomtatónál fedezhető fel. Meglehet, hogy Klöss Fischer számára hozományként részben saját és részben Gutgesell dísziből állított össze nyomdafelszerelést, az idősebb Klöss azonban a Gutgesell-műhelyből semmit sem használt.

Ugyanígy meg kell vizsgálni azt az állítást, amely szerint Klöss eredetileg Vizsolyban Mantskovit Bálint segédje lett volna, majd a Biblia kinyomtatása után saját, bártfai nyomdaalapításáig a kolozsvári Heltai-műhelyben dolgozott volna. Az előbbire a fentebb hivatkozott, a 17. század folyamán Klössnél előforduló vizsolyi betűk és díszek szolgáltak volna ugyancsak bizonyítékkul. Betűi közül

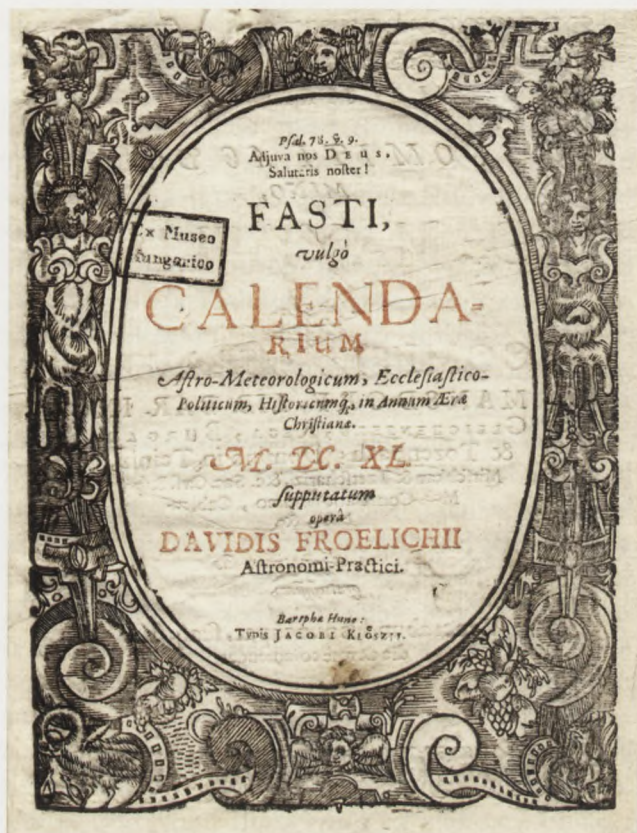
2. *Nosce te ipsum! Ismerd meg magad!* Az egyleveles nyomtatvány nem árulja el, hogy hol készült, de betűi a bártfai nyomdára vallanak

csak egyetlen esetben lehetett azonosságot találni Mantskovit Vizsolyban használt típusával, de itt is inkább a típus megosztásáról lehet szó, tekintve, hogy ugyanakkor Vizsolyban is megmaradt ez a betűtípus. Jakob Klöss ezt a jellegzetes, kis fokozatú antikvát később tovább osztotta: egy részét megtartotta, a másik részét vejének, Fischernek adta, sőt később Lőcsére került Lorenz Brewer újonnan alapított tipográfiájába. Ezért az feltételezhető, hogy ebből a gyakran használt betűtípusból Klössnek (vagy még Mantskovitnak?) matrica is rendelkezésére állhatott, így lehetséges volt újabb betűsorozatok öntése. Ugyanakkor a tipográfiai vizsgálatok megerősítették, hogy nyomdáját nem a megszűnt vizsolyi felszerelésből alapította. Klöss ugyanis működése kezdetén saját, máshonnan nem ismert betűivel és díszekkel nyomtatott, ugyanakkor az 1608–1609-es években jelentősebb betűanyag és a vizsolyi nyomda díszének nagy része valóban Bártfára került. Mindezeket Bártfán az 1630-as évekig használták. A vizsolyi betűkészlet másik része azonban – éppen a Vizsolyi Biblia jellegzetes betűi – nem kerültek át Bártfára és a későbbiekben máshol sem jelentek meg. Megjegyzendő azonban, hogy Klöss valószínűleg ténylegesen kapcsolatba került Vizsolyban Mantskovittal: meglehet, hogy mellette dolgozott, és az is lehetséges, hogy első felesége Mantskovit leánya volt.

3. Sybillák: illusztrációk jövőmondó-könyvhöz (Bártfa, 1616)

4. A neves naptáríró tudós, David Frölich latin nyelvű kalendáriuma díszes címlapkerettel, piros-fekete nyomással jelent meg a bártfai Klöss-nyomdában
 5. Jellegzetes reneszánsz díszek a Klöss-nyomdából

Klössnek a kolozsvári Heltai-nyomdával meglévő esetleges kapcsolatát az egyik Kolozsvárott kinyomtatott csízió Jacob Klöss által írt előszavára alapozták. Ez viszont nem kielégítő bizonyítéka ottani jelenlétének. Több éves kolozsvári tartózkodásának ellentmond az is, hogy id. Jakob Klöss 1596-ban bártfai városi bíróként évekre nem távozhattott el Bártfáról. A kolozsvári csízióba úgy kerülhetett Klöss előszava, hogy a Heltai-nyomda egy elveszett bártfai kiadású csíziót vett át, és a Klöss-től származó előszóval együtt újranyomta.

Id. Jakob Klöss kiadványainak jellege rendkívül hasonló a másik bártfai nyomdászéhoz, David Gutgeselléhez: Joannes Bocatius műveinek egy része Gutgesellnél, másik része Klössnél jelent meg. Ugyanígy Albert Grawer evangélikus hitvitái közül is van olyan, amelyik Gutgesellnél, míg a

másik – a *Bellum* (1597) és a *Disputationes* (1598) – Klössnél készült. Korai nyomtatványai közül különösen jelentős a Baranyai Decsi János fordításában és összeállításában *Adagiorum* címen kiadott latin–görög–magyar nyelvű első közmondásgyűjteményünk és Soós Kristóf magyar postillái, mindkettő 1598-ból.

A Klöss-nyomdában készült könyvek többsége szintén öntött nyomdai cifrákból kialakított címlapdísszel jelent meg. Egyetlen kivétel Soós Kristóf előzőekben említett *Postillája*, amelyet fametszetű címlapkeret díszít. Metszője ismeretlen: valószínűleg külföldi előkép után helyi fametsző készíthette. Talán ugyanettől az ismeretlen fametszőtől származik az a szerény, kisméretű keretdísz is, amely egy latin nyelvű könyv utolsó lapján Bártfa város nevét fogja közre (1599). E fametszetes díszeken kívül a

6. Iskolai színjáték jelenetét ábrázoló rézmetszet
(Bártfa, 1652)

nyomda az első években még háromféle zárdísz és kétféle iniciálésorozatot használt. Betűkészlete hét-féle betűtípusból állt, nyomdája görög betűkkel is fel volt szerelve.

Ugyancsak 1609-ben került a Klöss-nyomda tulajdonába a nagyszombati Telegdi-officína anyagának szétszóródását követően az egykori bécsi Singriener-féle tipográfiából származó, 48 darabból álló evangéliumi képsorozat, amelyet 1630-ig használtak Bártfán.

A nyomdaalapító, idősebb Jakob Klöss bártfai működése a 17. században nem folyamatos: egy

évig Lőcsén dolgozott, ahol akkor még nem volt nyomda. 1614-ben hagyta el Bártfát, és egész nyomdai felszerelésével átköltözött Lőcsére, de 1616-ban már újra Bártfán volt. 1618-ban halt meg, ekkor azonban fia, ifj. Klöss Jakab még nem volt nagykorú. Ezt az 1619 és 1621 közötti átmeneti időszakot csak két nyomtatvány jelzi. 1620-ban a bártfai nyomdában Martin Wolfgang tipográfus (későbbi brassói nyomdász) dolgozott. Nevéhez fűződik az első, 17. századi bártfai magyar nyelvű kalendárium megjelentetése, amely 1621-re szólt.

Id. Jakob Klöss munkáját fia folytatta az evangélikus városi vezetés támogatásával 1622–1663 között. Az ifjabb Klöss tekintélyes bártfai polgár volt, aki apjához hasonlóan a városi bíró tisztét is viselte. Rendkívül hosszú ideig, negyven évig állt a nyomda élén. Tevékenységének első éveiben a Várdy, Nyáry és Telegdy családok pártfogásukkal több kiadvány megjelentetését is segítették.

Két, külsejében egymástól eltérő, de egyaránt csonkán, címlap nélkül fennmaradt sorsvető-könyv rejtélyére több mint száz éve próbálnak rájönni a könyv- és művészettörténészek. Mindkettőben szerepelnek Sybilla-képek, amelyek számos részletben hasonlítanak ugyan a másik nyomdában készült párjukhoz, de legfőképpen abban különböznek, hogy egymásnak tükörképei. A tipográfiai részletekre is kiterjedő vizsgálat végül megállapította, hogy mindkét, különböző nyomdából (az egyik Kolozsváron, a másik Bártfán) származó címlap nélküli sorsvető-könyv a 17. század első felében készült, nem pedig az előző században. De míg a kolozsvári Heltai-nyomda a Sybilla-képeket már előzőleg, 16. század végi könyvei díszítésére is felhasználta, addig a bártfai Klöss-nyomdából nem ismerünk olyan korai nyomtatványt, amelyen a bártfai Sybilla-képek előfordulnának.

A bártfai tipográfia 1634–1635 között szünetelt, majd 1650-től működése rendszertelenné vált, ennek ellenére ifj. Jakob Klöss nyomdája mintegy fél évszázados működése és több mint hetven magyar nyelvű terméke révén kiemelkedő szerepet játszott a magyar irodalom és nyelv terjesztésében.

BÁRTFA VÁROS NYOMDÁJA (1668–1714)

Ifj. Jakob Klöss valószínűleg 1665-ben halt meg; ezt követően nyomdája évekig, bizonyára utód vagy nyomdász hiányában használatlanul hevert. Majd csak 1668-ban kezdett újra dolgozni, ekkor azonban már mint városi nyomda.

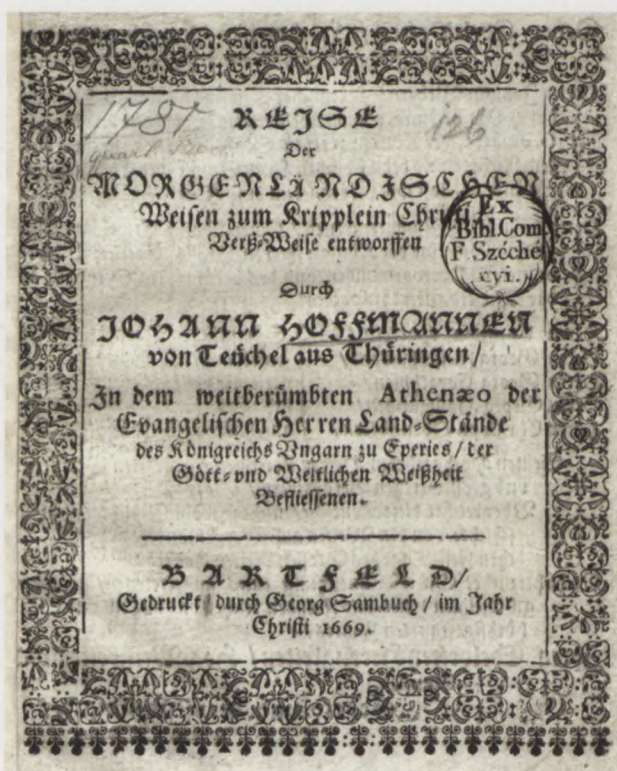
A feltehetően utód nélkül elhunyt ifj. Jakob Klöss nyomdájának tulajdonjoga a kor szokásjoga szerint Bártfa városára szállt. A tipográfia nyomda-vezetői közül Georgius Sambuch, Thomas Scholtz, Leonhard Ocherlan és ifj. Thomas Scholtz nevét ismerjük.

Georgius Sambuch nevével a bártfai városi nyomda tizennégy esetben, illetve egy alkalommal pedig *typ. Civitatis* impresszummal jelentetett meg nyomtatványt. 1669–1670-ben két alkalommal szerepelt Thomas Scholtz neve a bártfai kiadványokon, aki azonos a rövid ideig, 1656 és 1658 között fennálló eperjesi nyomda tulajdonosával. 1670–1672 között név nélkül, csak *városi nyomda* megnevezéssel készültek a nyomtatványok, majd ezt követően hosszabb ideig szünetelt a tipográfia. Leonhard Ocherlan 1683–1684 között tevékenykedett Bártfán, ezután ismét szünetelt a városi műhely. 1694-től a tipográfia élére ifj. Thomas Scholtz került, aki 1710-ig vezette. A Klöss-nyomda városi intézményként való működése alatt kevesebb számú és gyengébb tipográfiai kivitelű kiadványt jelentetett meg. Tartalmuk is kevésbé változatos. Főleg tankönyvek, vizsgatézisek és néhány leveles alkalmi kiadvány került ki a városi tipográfia sajtója alól.

A bártfai városi nyomda működése átnyúlik a 18. századba. A nyomtatóműhely felszerelése a Rákóczi-szabadságharc következményeként Kassára került, ahol 1714-ig ifj. Thomas Scholtz működtette. A kurucok hadi újságját, a Bártfán megkezdett *Mercurius Veridicus* megfelelőbb körülmények között jelentethették meg itt. Bártfa a költöztetés után továbbra is a nyomda tulajdonosa maradt, így az a különleges helyzet állt elő, hogy a nyomtatványok Kassán jelentek meg „Bártfa város betűivel”. A következő esztendőben a nyomdai anyag egy részét a kassai jezsuita nyomda vásárolta meg, a felszerelés többi darabja feltehetően szétszóródott.

A királyi szabadalommal is rendelkező, nagy múltú bártfai nyomdászatnak ezzel vége szakadt. Következményeként a felső-magyarországi evangélikusok számára egyre kevesebb nyomtatási lehetőség kínálkozott.

A 17. század eleji hadjáratok következményeként Felső-Magyarország központja, Kassa ismételt az Erdélyi Fejedelemség része lett. Ez az állapot a század közepéig tartott, ekkor újból Habsburg fennhatóság alá került e jelentős szabad királyi város.

1. A napkeleti bölcsek Jézusnál tett látogatásáról szóló német vers a bártfai városi nyomdából

A FISCHER–FEST-NYOMDA (1610–1622)

Kassán a könyvnyomtatás 1610-től, azaz a Fischer-tipográfia alapításától kezdve folyamatos (a városban az előző században átmenetileg működött már nyomda, a protestáns Huszár Gál sajtója 1560-ban).

Johann Fischer a bártfai Jakob Klöss nyomdatulajdonos veje volt. Kassai letelepedését a város tanácsa is támogatta, Fischer pedig a tanácsnak ajánlotta sajtója első termékét, az 1611-re szóló magyar naptárt. Ez nyitotta meg a kassai kalendáriumok sorát. Bár Fischer nyomdája magánvállalkozás volt, mégis folyamatosan élvezte a város támogatását, megrendeléseket is kapott tőle. Fischer csak néhány évig vezethette a nyomdát, mert betegeskedni kezdett, majd 1614-ben meghalt. Felesége – az akkori szokásoknak megfelelően – hozzáment a nyomda rangidős legényéhez, Johann Festhez, ezáltal biztosítva a könyvnyomtatás folyamatosságát a városban. Fest elődjéhez, Fischerhez hasonlóan, könyvkötő is volt. Folytatta a magyar naptárak kiadását, dolgozott a városi tanács számára, de kapott megrendeléseket a szepesi kamarától és az akkoriban Kassán tartózkodó Bethlen Gábor erdélyi fejedelemtől is. Fest műhelye 1615–1622 között működött, amikor is a nyomdász, egész családjával együtt, a pestis áldozata lett.

Kassa egyike volt azoknak a ritka magyarországi városoknak, ahol legalábbis rövid időre, párhuzamosan két nyomtatóműhely is dolgozott, egymástól függetlenül. 1621–1622-ben a városban állította fel átmenetileg a fejedelmi nyomdát Bethlen Gábor, Nicolaus Müller (Mollerus) nyomdász vezetésével. Ez a nyomda független volt a Fischer–Fest-féle műhelytől, és attól teljesen eltérő felszereléssel dolgozott. Később, amint már említettük, végleges helyére, Gyulafehérvárra költöztették, Bethlen fejedelmi székhelyére.

Az a nyomda, amellyel előbb Fischer, majd Fest dolgozott, a kisebb műhelyek közé tartozott. Mai ismereteink szerint 1610 és 1622 között 56 kiadvány került ki a sajtója alól, amelyek terjedelme összesen mintegy 321 ívet tett ki. Terjedelmesebb könyvek inkább abban az időben készültek, amikor Fest vezette a műhelyt. Egyébként kiadványaik többsége a rendszeresen megjelenő kalendárium és alkalmi nyomtatvány volt. Szerzői közül kiemelkedik a humanista Joannes Bocatius, a megrendelők és mecénások közül pedig Rákóczi Zsigmond, a Forgách család és Miksa főherceg. Ebben a nyomdában jelent meg az első magyar nyelvű, magyarországi útleírás, Szepesi Csombor Márton *Europica varietas* című könyve (1620).

A Fischer–Fest-nyomda felszerelését rekonstruálva megállapítható, hogy kiadványaikat 15 betű-

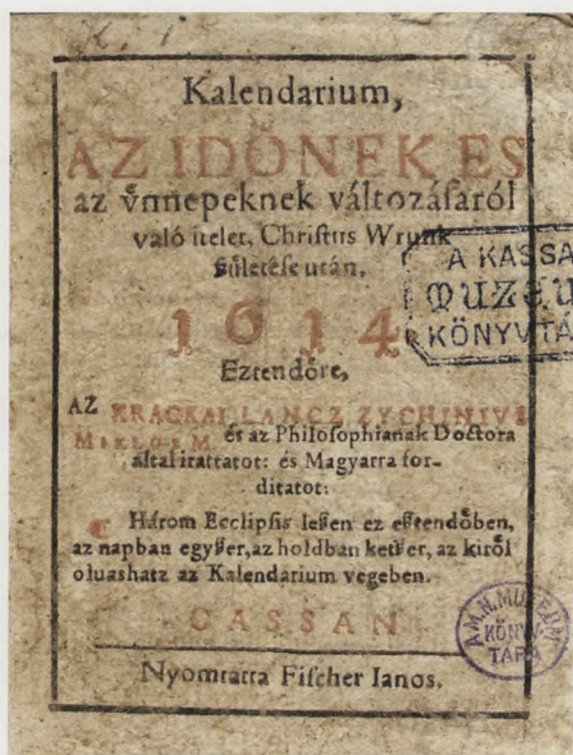

1. Üstököst ábrázoló fametszet Johannes Bocatius *Hornus cometa* című művéből

2. Johannes Bocatius címere

3. 1614. évre szóló kassai kalendárium címlapja
4. *Europica Varietas*, az első magyarországi útleírás

típussal nyomtatták és négy iniciálésorozattal, 23 nyomdai cífrával, tíz fejléccel, illetve záródísszel és négy illusztrációval díszítették. Felszerelése alapját, azaz a betűkészletet még Fischer kapta apósától, a bártfai id. Jakob Klösstől. De ezenkívül bizonyos díszai a másik bártfai nyomdásztól, David Gutgeselltől származtak, az előző századból.

Johann Fest halála után a nyomdafelszerelés eltűnt egy időre: minden bizonnyal a pestis utáni fertőtlenítés miatt egy darabig használaton kívül volt. Később azonban néhány könyvdísz újra megjelent Kassán, a Daniel Schultz által alapított új nyomdában. Az egykori Fischer–Fest-féle felszerelés nagyobb részét azonban Lorenz Brewer vásárolta meg, amikor 1625-ben Lőcsén nyomdát alapított.

Az 1623-ban Kassára érkező új nyomdásznak, Daniel Schultznak köszönhetően a kassai könyvnyomtatás továbbra is folyamatos maradt, Fest halála után is.

A SCHULTZ-NYOMDA KASSÁN (1623–1640)

Az újonnan, 1623 elején érkezett nyomdásznak, Daniel Schultznak köszönhetően Kassán a könyvnyomtatás nem szakadt meg még az után sem, hogy

5. Magyarország oroszlános címerét a Fest-nyomda 1619-ben használta, majd később generációkon át a lőcsei Brewer-nyomda

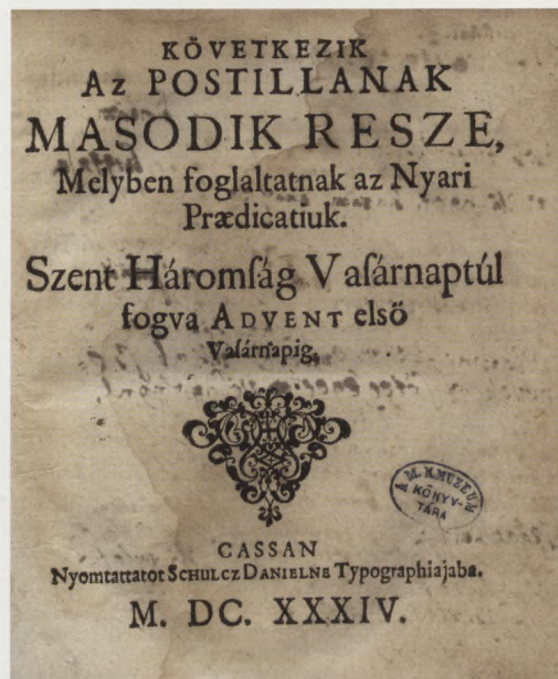
a korábbi tipográfus, Johann Fest meghalt és a fejedelmi nyomdász, Nikolaus Mollerus is elhagyta a várost. Egyik kassai elődjéhez, Johann Fischerhez hasonlóan, Schultz is bártfai származású volt, a nyomdász szakmát részint ott (id. Jakob Klössnél), részint Krakkóban sajátította el, majd hat esztendőig immár önállóan, saját felszerelésével egy másik felső-magyarországi városban, Lőcsén gyakorolta mesterségét.

Kassai tevékenységét Schultz 1623 májusa után kezdte meg. Lőcséről magával hozott felszerelése a betűkészlet vonatkozásában nem, de a könyvdíszek tekintetében bővült. Egyfelől a Fischer–Fest-nyomda anyagából a Lorenz Brewerrel történt megegyezést követően gyarapodott négy könyvdísszel és három iniciálesorozattal, valamint néhány egyedi iniciáléval. Másfelől további, különböző méretű díszeket vásárolt önállóan. Egy-két címerről, mint a Bocatius- vagy a Marussy-címerről megállapítható, hogy nem a nyomda, hanem a család tulajdonában voltak, ugyanis fametszetes dúcaikat már a két előd, Johann Fischer és Johann Fest is alkalmazta. Másfelől Daniel Schultz más forrásból is vásárolt dekoratívabb nagyobb, illetve kisebb könyvdíszeket és újszövetségi illusztrációsorozatot. Bár a nagyméretű, SC monogrammos Golgotaképet már Lőcsén is alkalmazta, e könyvdíszek beszerzésének időpontja bizonytalan. Mindenesetre ezek többségét 1625-től használta, majd 1629-ben bekövetkezett halálát követően özvegye ugyancsak alkalmazta őket.

Schultz kassai működése során kalendáriumot is megjelentetett. Elsőnek az 1624-ben nyomtatott és a következő évre szóló naptárát díszítették egy tizenkét darabos, igényes hónapképsorozat fametszetei. Ezen általában az adott hónap aktuális mezőgazdasági munkáját jelenítette meg a HS

1. Várost ábrázoló iniciálesorozat E betűje

3. Az egyetlen példányban létező röplap célja, értelmezése ma sincs megfejtve

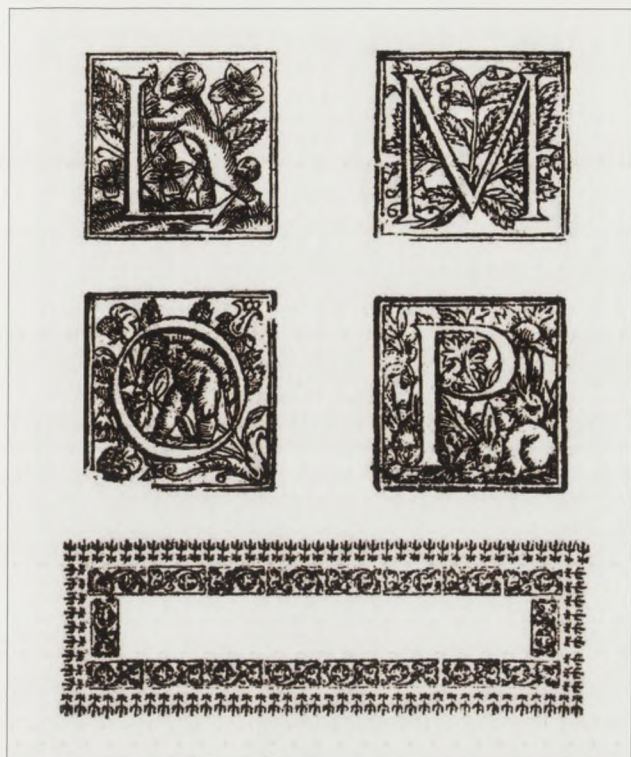

2. Alvinczi Péter református prédikációs kötetének címlapja

monogrammu fametsző, aki sorozatát a feltüntetett dátum szerint 1620-ban készítette el.

Daniel Schultz egyik díszes nyomtatványa Marussy András verses meghívója volt, amelyben a korszak előkelőit invitálta – II. Ferdinánd királytól az erdélyi és felső-magyarországi vármegyéken át az erdélyi szászokig – Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin Kassán, 1626. március 2-án tartott

4. Állatokat ábrázoló iniciálék és keretdísz
a Schultz-nyomdából

esküvőjére. A nevezetes alkalomra még további két nyomtatványt is megjelentetett a kassai officína. Daniel Schultz legdíszesebb nyomtatványa az összeállításában készült német–latin nyelvű, evangélikus énekeskönyv volt, amelyet az erdélyi fejedelem privilégiumával jelentetett meg. 1624-ben hagyta el a Schultz-nyomdát az a plakát alakú röplap *Tyúkodi tartományban támadott, Galliából származó új próféta...* címen, amelynek értelmezésével, címettségének meghatározásával és megjelentetése céljának megfejtésével a mai napig adós a szakirodalom.

Férje halálát követően, Daniel Schultz özvegye vezette a kassai műhelyt 1640-ben bekövetkezett haláláig. Működése alatt 1634-ben jelent meg német, latin és magyar nyelven díszes kiadásban az öt szabad királyi városnak még 1549-ben megfogalmazott lutheránus hitvallása, valamint Alvinczi Pétertől származó prédikációk a bekecsi templom szentelése alkalmából és *Postillái*. Schultz özvegyének időszakában számos rövidebb alkalmi nyomtatvány készült.

A Schultz-tipográfia jól felszerelt műhelynek nevezhető, könyveinek nyomtatásához több mint húsz betűtípust, húsz iniciálésorozatot és egyéb könyvdíszeket használt fel, amellyel Schultz és örökösei összesen mintegy hatvan művet adtak ki, ebből huszonötöt a nyomda korábbi működési helyén, Lőcsén.

1640 és 1652 között feltehetően pénz és szakember hiány miatt nem működött tipográfia Kassán, ami összefüggésben lehet a városnak az Erdélyi Fejedelemséghez csatolásával. Az erdélyi fejedelem által támogatott gyulafehérvári, majd a váradi nyomda mögött a kassai tipográfia háttérbe szorult, ugyanakkor a Habsburg fennhatóságú, közeli Lőcse nyomdászata versenytárs híján megerősödött.

A KASSAI VÁROSI NYOMDA (1653–1694)

Valentin Gevers kassai könyvkötő vállalkozott a kassai nyomdászat további folytatására, amikor 440 forintért megvásárolta a Schultz-műhelyt, tevékenysége azonban halála miatt 1657-ben megszakadt. Ekkor készült leltár a városi műhely anyagáról. A műhely egy fémbetűtes sajtóval dolgozott. A betűsorozatok összsúlya húsz mázsa és hetven font volt. Sajnos a könyvdíszeket nem, csupán a nyomdai cifrákat említették meg. Bár a tipográfiát irányító személyek a korai elhalálkozásuk okán sűrűn váltották egymást, ettől az időponttól kezdve a kassai nyomda fellendült. Kiadványainak száma és terjedelme megközelítette a korábbi kassai nyomdászok teljesítményét.

Marcus Severini, aki előzőleg a lőcsei Brewernyomda könyvkötőjeként volt alkalmazásban, és ott némi nyomdászati ismeretre is szert tett, 1663-ban pestisben hunyt el. Munkáját özvegye, Susanna, majd az ő Jénából jött új férje, Johann David Türsch folytatta. Az ő halálát követően vette át a kassai városi műhely vezetését a svéd származású Eric Ericson. Severin, Türsch és Ericson időszakában a kassai műhely újabb könyvdíszekkel gyarapodott: közöttük található az az egyedi darab (P betűs iniciálé lengyel sassal), amely lengyelországi beszerzésre utal. Mellettük két kisebb méretű betűtípust is beszerettek.

1. J. Bayer könyvének rézmetszetű díszcímlapja labirintusábrázolással (Kassa, 1663)

A protestáns többségű Kassán a jezsuiták megjelenése és tevékenysége az 1650-es évek végétől erőteljesen érzékelhető volt. A városi nyomda egyaránt dolgozott a protestánsok és katolikusok számára. Rövid ideig, az 1670-es évek elején a jezsuitáknak Kassán saját nyomdájuk is volt. Ebben az időszakban éleződött ki a katolikus és protestáns felekezetek közötti ellentét, vette kezdetét a kassai, majd a felső-magyarországi és számos más hitvita. A nagyközönséget befolyásolni kívánó magyar nyelvű vitairatokat gyakran hamis impresszummal vagy impresszum nélkül, néha kevésbé ismert díszekkel jelentették meg.

Stephan Bosytz működése alatt a kassai könyvnyomtatás stagnált. Az általa vezetett kassai városi műhely gyarapodott a leégett jezsuita nyomda megmaradt csekély anyagával. Ugyanakkor Bosytz kap-

2. Katolikus válasz egy református vitairatra (Kassa, 1669)

csolatot tarthatott fenn a bártfai városi nyomdával, mert két bártfai eredetű, Famát megjelenítő embléma szerepel az 1685. évi kassai nyomtatványokban. Egyetlen egy alkalmi kiadványt leszámítva Bosytz kizárólag a jezsuitáknak dolgozott.

Johann Klein könyvkötő 1691-ben vette át a kassai városi nyomdát. Ő volt az utolsó nyomdavezető. 1694-ben bekövetkezett halála után özvegye a tipográfiát eladta a kassai református egyházközösségnek. A református kollégiumot azonban, amely használni akarta a nyomtatóműhelyt, kiűzték a városon kívülre, ahová kimenekítették a nyomdai anyagot is. 1694 után azonban egyetlen egy kassai nyomtatvány sem jelent meg. A háborús viszonyok nem kedveztek a tipográfia működésének, amely feltehetően a Rákóczi-szabadságharc időszakában, Kassa ostromakor megsemmisült.

A SCHULTZ-NYOMDA LŐCSÉN (1617–1622)

Lőcsét a 12. században kezdték benépesíteni a szászok, de első településüket a tatárjárás elpusztította. A várost mai helyén a tatárok elvonulását követően a visszatérő szászok alapították. A bányászatnak és kereskedelemnek köszönhetően hamarosan jelentős fejlődésnek induló, majd szabad királyi városi címet elnyerő Lőcse 1271-ben a huszonnégy szepesi szász város központja, 1772-ig a szepesi szász kamaragrófság székhelye lett. A reformáció hatására Lőcse szász lakossága 1544-től az evangélikus vallást követte, a 17. század utolsó harmadában azonban az ellenreformáció hatásaként a katolikusok újra megerősítették pozíciójukat. A lutheránusokat 1674-ben erőszakkal kiszorították a város templomaiból.

Bár 1591-ben Salamon Sultzer már ajánlkozott, Lőcse első nyomdásza a Bártfáról átmenetileg Lőcsére költöző id. Jakob Klöss lett 1614-ben. Lőcsei nyomtatványai csak ebből az évből ismertek.

1617-től a szintén bártfai származású Daniel Schultz, a Klöss-nyomda alkalmazottja alapított Lőcsén rövid életű nyomdát. Schultznak a közelmúltban ismertté vált leveléből – amelyet Krakóból, 1615. május 19-én Thurzó György nádornak írt – meg tudható, hogy egy-két esztendeig „Typographus Cracoviensis”-ként mélyítette el szakismereteit a lengyel városban. 1617 legelején a lőcsei magisztrátus anyagi támogatásával költözött Lőcsére családotul.

A lőcsei Schultz-tipográfia felszerelése minden bizonnyal lengyel (krakkói) eredetű. Készlete tizenkét antikva, négy kurzív, egy görög, három fraktúr és ugyanennyi schwabacher típusból állt. Könyvdíszkészlete átlagosnak mondható, amelyből kiemelkedtek mind a latin, mind a fraktúr iniciálék. A nyomdai anyag hangjegykészlettel nem rendelkezett. Ezért Wolfgangus Musculus lakodalmi énekeskönyvében, illetve a libici evangélikus egyház számára kiadott kisebb terjedelmű énekeskönyvben léniak segítségével hangjegyvonalat nyomtattak,

amelyekre utólag kézzel írták be a megfelelő hangjegyeket.

A Daniel Schultz-féle kiadványok, néhány kivételtől eltekintve, kevésbé voltak illusztrálva. Az SC monogramú fametsző által készített Golgota-fametszet Friedrich Reis latin nyelvű vallásos versgyűjteményét díszítette. A HS szignójú fametsző munkája az a feltehetően 1620-ban készült kalendáriumok díszítését szolgáló hónapképsorozat, amelyet Schultz későbbi, kassai működéséből ismerünk. De ezeket a dúcokat talán már Lőcsén is használhatta, ahol 1621 őszen naptárt jelentetett meg. Ebből a lőcsei kalendáriumból azonban, sajnálatos módon, példány napjainkra nem maradt fenn.

Daniel Schultz hatévi működés után kényszerült elhagyni Lőcsét. Kényszerű távozásának okát az 1622-ben kinyomtatott, de ma már nem ismeretes kiadványa váltotta ki, amellyel megsértette a szepesi birtokos Görgey család udvari papját. A perrel fenyegetőző Görgeyek miatt a városi magisztrátus tanácsára 1623 tavaszán átköltözött Kassára: a városnak Johann Fest 1622. évi halála után nem volt állandó tipográfusa. Két esztendővel később a korábbi könyvkötő és könyvkereskedő Lorenz Brewer megnyitotta lőcsei nyomdáját.

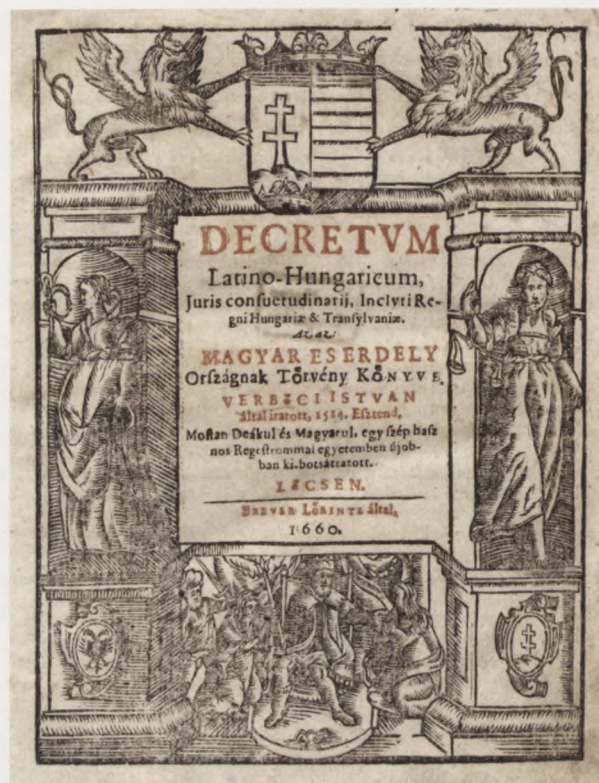
A BREWER-NYOMDA (1625–1700–)

1625-ben a tekintélyes városi polgár és háztulajdonos Lorenz Brewer az evangélikus Brewer család lőcsei könyvkereskedését nyomdával bővítette ki. A wittenbergi származású könyvkötő-könyvkereskedő ezzel megalapozta a család több mint száz esztendőn át működő nyomdai vállalkozását. Az alapító, Lorenz Brewer 1664-ben bekövetkezett halálát követően a nyomtatóműhely tulajdonjoga a legkisebb fiúra, Samuelre szállt. A wittenbergi egyetemet látogató Samuel Brewer több mint harminc évig vezette a tipográfiát, amelyet az 1699-ben bekövetkezett halálát követően előbb az özvegye, Sophia, majd fiuk, Johann Brewer irányított 1739-ig. Ekkor a nagy múltú lőcsei officína a királyi pri-

1. Az 1627. esztendőre szóló kalendárium címlapja

2. Werbőczy István törvénykönyvének lőcsei kiadása

vilégium hiánya, illetve a jezsuiták kezében lévő szigorú cenzúra miatt megszűnt.

A Brewer-nyomda tulajdonosait az előkelő lőcsei polgárok között tartották számon, tanácsosi és bírói tisztelet viseltek. Lorenz Brewer könyvkötőműhellyel is rendelkezett, míg fia, Samuel felesége révén a szepesapolcai papírmalomban volt résztulajdonos.

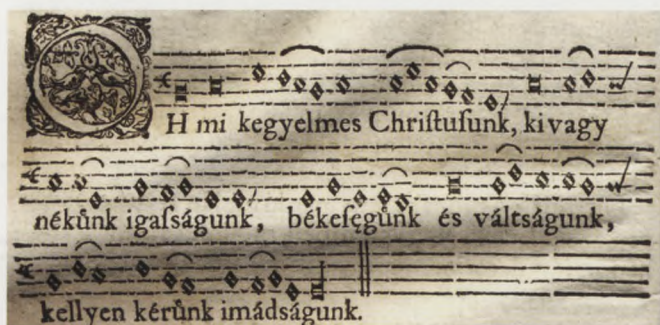
Lorenz Brewer műhelye nem tekinthető a Schultzs-nyomda folytatásának, sokkal inkább lehetséges versenytársnak. Könyvkereskedő testvérével, Bruno Brewerral 1619 és 1622 között szerezte be nyomdafelszerelését, de a műhely csak 1625-ben kezdte meg működését. A Brewer-nyomda felszerelésének egyik része valószínűleg Krakkóból származott, másik része pedig az egykori kassai Fest-féle készletből. Fest halála után néhány évvel ugyanis felszerelésének egyes darabjai: betűk, könyvdíszek a Brewer-nyomda tulajdonába kerültek. Közöttük volt az az oroszlanos Magyarország-

címer, amelyet a lőcsei kalendáriumok címlapján gyakorta szerepeltettek.

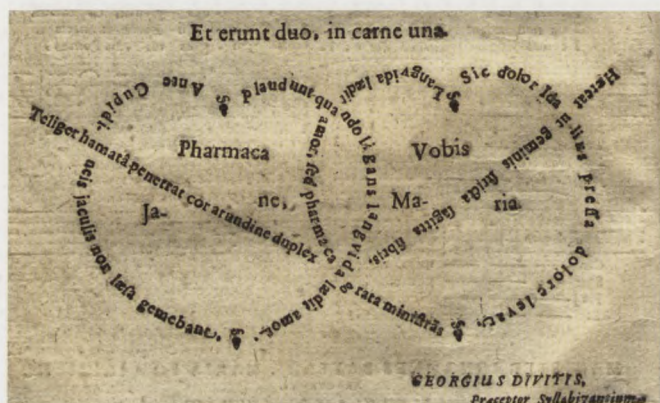
A nyomdai anyag első felújítására 1632–1633 között került sor, amikor a régi antikva és kurzív betűtípusokat beolvasztották, és helyettük új típusokat kezdtek alkalmazni. Mellettük a fraktúr és swabacher betűk is megújultak a német nyelvű nyomtatványokban. Az új betűtípusok egy része megegyezik a gyulafehérvári fejedelmi, valamint a majd csak 1651-ben használatba vett sárospataki nyomda betűkészletével. Ennek magyarázata lehet, hogy a matricákat vagy magát a betűsorozatokat közös krakkói forrásból szerezhették be. De nem zárható ki az sem, hogy esetleg a betűöntő személye volt azonos. Lorenz Brewer a felújítás során költöztette át tipográfiáját a Brewer család főtéri házába, amely átalakítva még ma is áll.

A Brewer-nyomda fontos kiadványa az 1636-ban megjelentetett első kottáskönyv, Juraj Tranovskýnak a cseh és szlovák protestánsok részére

3. A Lőcsén nyomtatott kották szedésénél alkalmazott öntött hangjegyek

4. Képvers az 1672. évi lőcsei kiadványban

készült nevezetes énekeskönyve. Hosszú ideig csak ez a műhely rendelkezett kottákkal a felső-magyarországi nyomdák közül. Ezért még a katolikusok is a Brewer-nyomdát bízták meg 1651-ben az ugyancsak kottákkal kísért, Szöllősy Benedek jezsuita szerzetes által összeállított, első magyar nyelvű katolikus énekesköny megjelenítésével, *Cantus Catholici* címen.

A Brewer-tipográfiára jellemző sajátosság a cifrákból képzett könyvdíszek, valamint a képvers. A lakodalmi köszöntők esetében betűkből szedték ki a kívánt ábrákat.

A Lőcsén megjelentetett nyomtatványokban az 1660-as esztendőől jelentek meg a rézmetszetes illusztrációk, amelyek kizárólag az eperjesi bíró, Johann Weber műveit díszítették. A nyomda ugyanakkor számos használt, külföldi eredetű fametszetet is vásárolt nyomtatványai díszítésére.

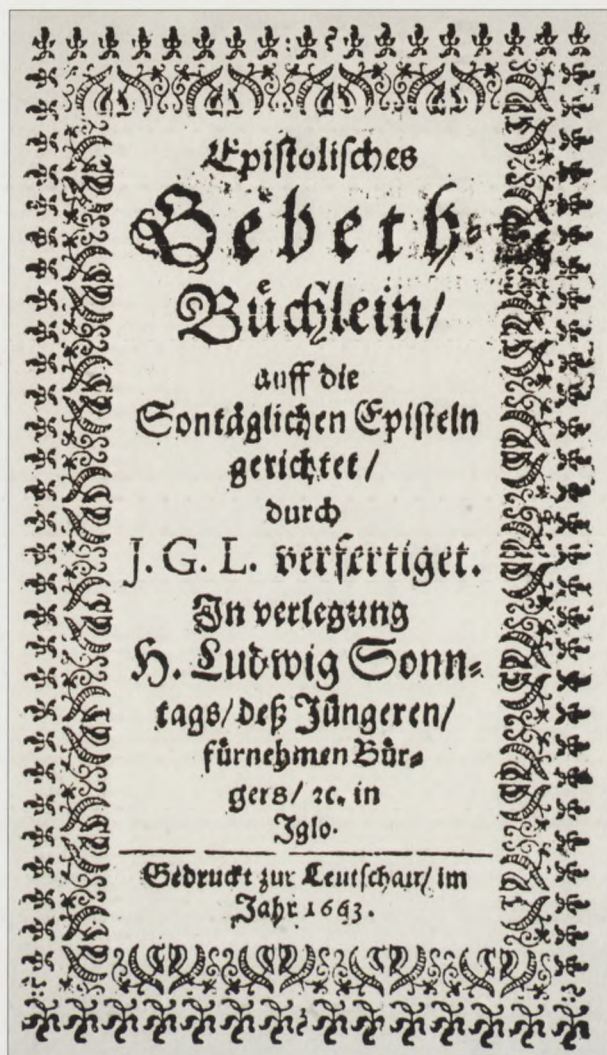

5. A Brewer-nyomda egyik korai nyomtatványa, a népszerű Nagy Sándor história díszes címlappal jelent meg

Egy ideig Lorenz Brewer még folytatta a jelentős haszonnal járó külföldi könyvkereskedést, 1639 után azonban felhagyott vele. Bizonyára maga is szakképzett nyomdász volt, és aktívan részt vállalt a könyvek kinyomtatásában. A nyomdai munkálatokban részt vevő nyomdászlegényei közül többet név szerint ismerünk: a sziléziai származású Georg Springer 1640-ben kapott lőcsei polgárjogot. A lőcsei származású Johann Brexel az Augsburgból elszármazott, krakkói betűöntővel, Konrad Kramerral került szorosabb kapcsolatba, majd Lőcsére visszatérve benősült a Brewer családba. A Szenci Kertész Ábrahám-nál tanult, váradi származású Illyési István 1654-ben kapott lőcsei polgárjogot, és még Samuel Brewer idejében is a tipográfiában dolgozott.

Samuel Brewer, apjához hasonlóan, szintén töltött be városi tisztségeket. Első alkalommal 1684-ben választották meg Lőcse város bírájának. Ezt a

6. Evangélikus imádságok német nyelven

7. Wesselényi Ferenc nádor feleségének, Széchy Máriának ajánlott katolikus imádságok könyv a lőcsei nyomdából

hivatalt még több alkalommal ellátta. Hosszú működése során elhivatottan védelmezte evangélikus vallását az 1674 márciusától kezdődő erőszakos ellenreformáció fellépésével szemben.

A nyomdai betűkészlet második felújítására az 1680-as években került sor. Ez leginkább a fraktur-swabacher típusokat érintette. Ugyanakkor 1690–1692, 1696 körül új latin betűkészlettel bővült a nyomdai felszerelés. A 17. század utolsó évtizedében a Brewer-tipográfia már negyven betűsorozattal dolgozott, és közöttük csak négy

olyan volt, amely az alapító halálakor már létezett. A lőcsei Brewer-officina rendkívül gazdag könyvdíszkészlettel rendelkezett. Ezek felhasználásával jelentették meg valamennyi kiadványukat.

Samuel Brewer alatt a nyomdában Illyési István mellett Jakob Kussmann, valamint a korábban Kassán is megfordult Johann Sagittarius felső-sziléziai származású nyomdászlegény dolgozott. A másik sziléziai segéd az 1674-ben lőcsei polgárjogot elnyert Christoph Pach volt, míg Matthias Vitarius bizonyosan azonos az 1705-től Késmárkon műkö-

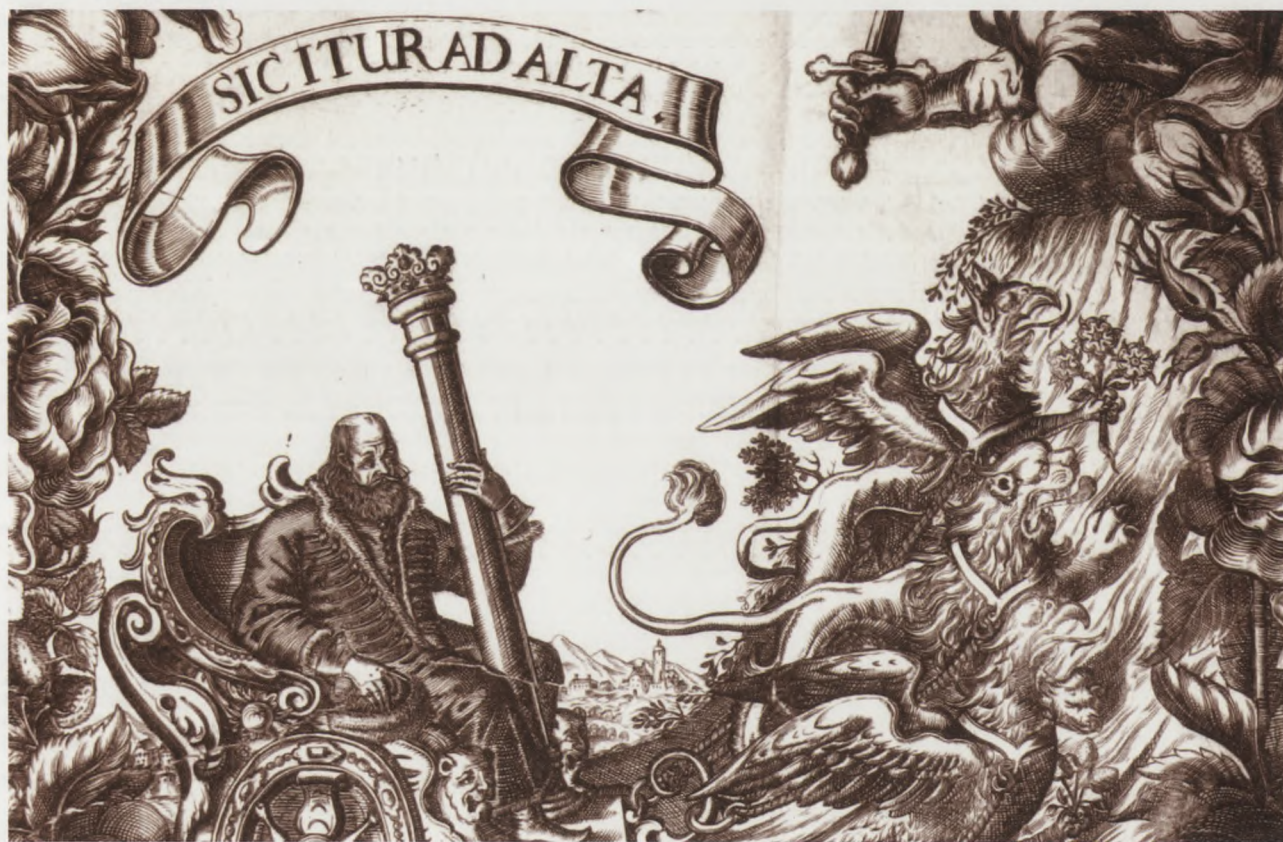
dő nyomdásszal. A Brewer-nyomdában sajátította el szakmai tudását Kaspar Polumsky, aki vándorútja során Szebenbe is eljutott. 1695-ben vezette a szebeni városi nyomdát nem egészen egy esztendőig, majd visszatért Lőcsére, és ott dolgozott még Johann Brewer idejében is.

A Brewer-nyomda több mint ezer kiadványa a legváltozatosabb műfajokat képviselte. Országos hírnévre tett szert több nyelven is rendszeresen megjelenő naptára, emellett számos alkalmi nyomtatványt, széphistóriát adtak ki. Kinyomtatták Gyöngyösi István műveit, Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis*át, Werbőczy törvénykönyvét. A nyomda egyik legnépszerűbb szerzőjévé Comenius vált: itt készült a nagy jelentőségű, több mint száz fametszetes képpel díszített *Orbis sensualium pictus*ának gazdagon illusztrált kiadása (1685). A század végén a lőcsei műhely egymás után jelentette meg a pro-

testáns pietista kegyesség népszerű műveit, de megrendelésre különösen sokat dolgozott a kassai jezsuitáknak is.

A Brewer-nyomda gazdagon fel volt szerelve könyvdíszekkel, iniciálékkal, fametszetű dúcokkal és nyomdai cifrákkal. Az első évtizedek reneszánsz díszzeit később barokk motívumok váltották fel. Nagy szerepet szántak a bőségesen rendelkezésre álló nyomdai cifráknak, amelyek kombinációjából díszleceket, címlapkereteket állítottak össze. A cifráknak az 1670-es évekig vont fontos szerepük a könyvdíszítésben.

A lőcsei nyomda fametszetű illusztrációinak egy része külföldről származott, főleg lengyelországi vásárlásból. Másik részük a korábban megszűnt kassai Fischer–Fest-nyomdából került a Brewer-nyomdába. Készen, használtan vásárolták az evangéliumi illusztrációkat és több széphistória képeit is.

8. Rézmetszetű illusztráció részlete J. Weber *Lectio principum* című fejedelmi tükréből, amelyen a szerzőt oroszlán, griffmadár és sas röpíti a magasba

9. Lőcse városának kőbe faragott címere

Ugyanakkor az a fametszetes keret, amely Werbőczy kétnyelvű, latin–magyar *Decretumát* díszíti, kifejezetten lőcsei kiadása számára készült. Az igazságot megtestesítő alakok és a salamoni ítélet mellett a rajta szereplő magyar és erdélyi címer

10. Fametszetű kép Comenius *Orbis pictus*ának lőcsei kiadásából

elárulja, hogy a jelentős művet Erdélyben is kívánták terjeszteni.

A Lőcsén nyomtatott katolikus vallásos művek közül az egyik legjelentősebb Pázmány Péter *Imádságos könyve*, amely egyúttal a vallásos kiadványok között az egyik legdíszesebb lőcsei nyomtatvány, a barokk könyvdíszítés szép példája.

Bár az *Orbis pictus* első hazai kiadásai Brassóban jelentek meg 1675-ben, a lőcsei kiadások lettek az ismertebbek.

Metszőjének neve is ismert: Jonas Bubenka már az 1670-es évek közepén is dolgozott a Brewer-nyomdának. Az *Orbis pictus* a legismertebb, legelterjedtebb lőcsei nyomtatványok közé tartozik.

A lőcsei Brewer-nyomda a 17. század legtermékenyebb és egyik legszínvonalasabb magyarországi műhelye volt. A magyar nyomtatványok számát tekintve a kolozsvári és a debreceni műhely után a harmadik helyen áll. Ugyanakkor csak a 17. századi hazai könyvkiadást vizsgálva megállapítható, hogy ebben a században Lőcsén jelent meg a legtöbb nyomtatvány.

A CSEH MENEKÜLTEK NYOMDÁJA (1636–1700–) SZENICE–TRENCSÉN–ZSOLNA

1. Václav Vokálnak, a nyomda tulajdonosának jelvénye a nyomda egyik fejlécén

A fehérhegyi csata (1620) után Magyarországra áramlottak az evangélikus vallásuk miatt száműzetést vállaló cseh-morva menekültek (exulánsok). Nevükhöz fűződik a Nyitra megyei Szenicén legelőször nyomtatni kezdő tipográfia (1636). Innen hamarosan továbbköltöztek előbb Trencsénbe, majd a közeli Zsolnára. Mindhárom helyen ugyanazzal a felszereléssel dolgoztak, amely Václav Vokál tulajdonában volt, és eredetét tekintve Prágából származott.

Trencsénben az akkor még evangélikus Illésházy család pártfogolta a nyomdát, emellett idevonzzhat-

2. Joannes Sinapius *Parva schola* című emblémáskönyvének (Zsolna, 1658) rézmetszetű címlapja

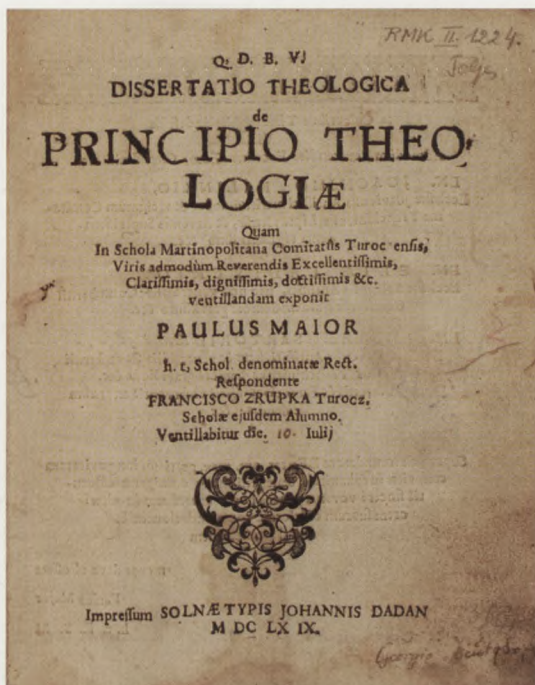
ta Vokált a városban a 16. század óta működő virágzó iskola is, amely szintén az Illésházy család támogatását élvezte.

1658-ban jelent meg a trencsényi nyomda egyik legdíszesebb terméke, Joannes Sinapius galgóci iskolamester, majd trencsényi evangélikus lelkész *Parva schola* című könyve, amelyet több, rézmetszetű embléma díszített. Ekkor már nem Vokál vezet- te a nyomdát, aki 1641-ben meghalt, hanem özve-

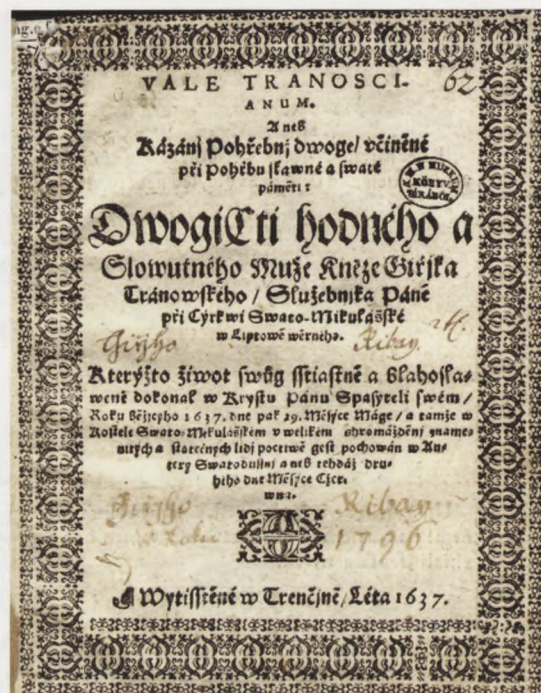
gyének bátyja, Nikodém Čížek, aki korábban Prágában festőként és nyomdászként működött.

Az utódok Johannes Dadannak adták el a tipográfiát, aki átköltöztette Zsolnára. Ebben valószínűleg része volt annak, hogy Trencsén már nem számított a felső-magyarországi lutheranizmus fellegetvárának. Az 1645-ben betelepített jezsuitáknak hamarosan iskolájuk nyílt a városban, és a lutheránusok a rekatolizáló Illésházys pártfogását is elvesztették.

3. Az örökösök a Vokál-tipográfiát
Johannes Dadannak adták el

4. A Georgius Transcius halálára írt
gyászverseket biblikus cseh nyelven
Trencsénben nyomtatták ki

5. Könyvdíszek a trencsén-zsolnai műhelyből

Ennek az 1636-tól kezdve három helyen megfordult nyomdának csaknem háromszáz kiadványát ismerjük, többségük rövid terjedelmű alkalmi nyomtatvány: esküvőkre, temetésekre, iskolai vizsgákra készült; csak kisebb hányadát teszik ki a több száz lap terjedelmű evangélikus vallásos kiadványok vagy prédikációk, amelyek zöme biblikus cseh nyelven íródott.

Ez a nyomda a kiadványok nyelvét illetően eltért a többi magyarországi nyomdától, mert az egyetlen, amelynek kiadványai között a biblikus cseh nyelvűek vannak többségben. A gót (fraktúr) betűkhöz hasonló, de annál kerekdedebb, úgynevezett schwabacher betűvel készült könyvek díszítése is jellegzetes, alig hasonlít más hazai nyomdák szokásos könyvdíszéhez. Ennek oka, hogy a cseh nyomdai hagyományokat követte, hiszen olvasói is főleg ebből a körből, a Cseh- és Morvaföldről menekült protestánsok közül kerültek ki.

A nyomda sorsában további változás állt be, amikor a nyomda tulajdonosa a 18. század elején Zsolnáról a közeli Puchó nevű helységbe költöztette.

A DEBRECENI VÁROSI NYOMDA (1561–1700–)

A városi nyomda a 16. században

Az enyingi Török család földesúri fennhatósága alá tartozó mezőváros, Debrecen 16–17. századi politikai és gazdasági életét nagyban meghatározta, hogy Erdély, a hódoltsági terület és a Habsburg-uralom alatt álló királyi Magyarország határolta. Gazdasági jelentősége a török hódítást követően nőtt meg, mivel az észak–déli és kelet–nyugati kereskedelmi utak a városon keresztül haladtak. Lakói elsősorban állattenyésztéssel, iparral és kereskedelemmel foglalkoztak. Bár Debrecen sorsa elválaszthatatlanul kötődött Erdélyhez, függetlensége megőrzése érdekében adózott az erdélyi fejedelemnek, az oszmán hódítóknak, majd a Habsburg-császárságnak is. Szabadságát óriási áron ugyan megőrizte, de a cívisváros lakói számára mindez mérhetetlen tehertétellel járt.

A város első hittérítője Bálint pap volt. Utóda Dévai Bíró Mátyás lett, akinek működése alatt jelentkezett a reformáció helvét irányzata. A kálvinista városvezetés és a lutheránus földesúr között állandósultak a vallási ellentétek. Ennek esett áldozatul Radán Balázs és Kálmáncsehi Sánta Márton. A református vallás Melius Juhász Péter működése alatt (1558–1572) szilárdult meg. A gazdag mezőváros, Debrecen a 17. század elejére a Tiszántúl egyik meghatározó szellemi központjává vált. Lakossága egyöntetűen a Melius Juhász Péter által még a 16. század közepén felépített helvét irányú református egyház követőjévé vált.

Huszár Gál távozásától kezdve a 17. században végig a nyomtatóműhely különleges tulajdonosi, bérlői kapcsolatban állt Debrecen városával. A nyomdászok mindegyike használta elődei felszerelését, és

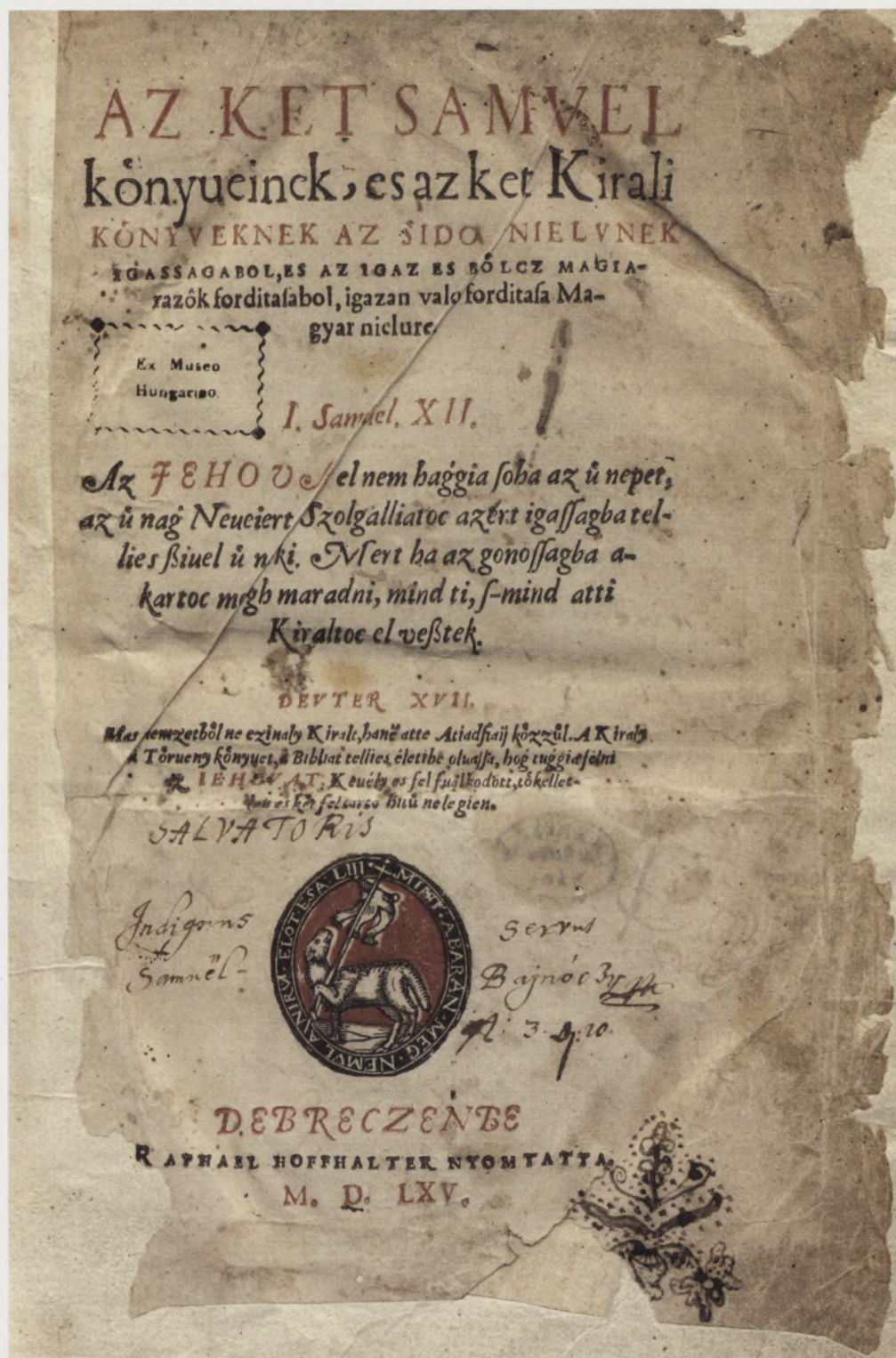

1. A Veres Torony és a régi, sérült, utóbb lebontott Szent András-templom

haláluk, illetve távozásuk után alighanem a ma már sajnálatosan nem ismeretes bérleti szerződésekkel adták át az új bérlő-vevő tipográfusoknak a városi nyomda épületét a nyomdai anyaggal együtt. Ezen a módon gyarapodott a debreceni városi nyomda készlete közel másfél száz éven át. A debreceni nyomdászok közül egyedül Fodorik Menyhértnek maradt fenn a cívisváros vezetésével kötött szerződése. Ennek ismerete magyarázatot ad arra, hogy a református egyház mellett a debreceni tanácsnak miért volt olyan erős befolyása a városi nyomda sorsának alakulására.

A Huszár által Debrecenben meghonosított nyomdászat lehetőséget biztosított Melius Juhász Péternek, hogy református programját rövid időn belül, minél szélesebb körben terjeszthesse, ezáltal kálvini irányú egyházát kiépíthesse és megerősíthesse. A könyvnyomtatás hatását fölismerve beszélhetett rá Huszár Gált és állapodhatott meg vele arról, hogy nyomdakészlete egy részét engedje át Debrecen számára. A források hiányában ma már nem tudható, hogy kettőjük között az egyezés milyen körülmények és feltételek alapján

2. Raphael Hoffhalter Magyarországon föllállított önálló nyomdai vállalkozásának első terméke: Melius Juhász Péter részleges bibliafordítása

köttetett. Tény viszont, hogy Huszár távozásakor nyomdakészletének három betűsorozatát hátrahagyta, amely lehetővé tette a debreceniek körében befolyással rendelkező Meliusnak a „felügyelete” alatt működő városi tipográfia megalakítását. A Huszár és Melius között köttetett megállapodás a későbbiekben mintaként szolgálhatott a 16–17. századi nyomdászok számára is. (A Huszár-nyomda debreceni tevékenységéről részletesebben lásd A Huszár Gál és Dávid nyomdája című fejezetet.)

Huszár Gál 1562. május körüli távoása és az egy évvel később tevékenykedő Török Mihály jelentkezése közötti időszakban a városvezetés anyagi támogatását élvező, Melius felügyelte nyomda ismeretlen és képzetlen tipográfusok alkalmazásával folyamatosan dolgozott. Ezt igazolja az általuk kiadott nyomtatványok igen gyenge színvonala.

A Huszárt követő első, név szerint ismert debreceni nyomdász a Melius *Magyar prédikációk* című műve impresszumában említett Török Mihály volt. A nyomtatvány ajánlásának kelte 1563. május 25. Török Mihály személyéről, születésének időpontjáról, iskoláiról, esetleges előző állomáshegyéről nincsenek ismereteink. A reá jellemző szedi sajátosságok alapján legkorábban 1562 októberétől vehetett részt a nyomdai munkálatokban. Melius *Magyar prédikációk* című munkájának kinyomtatását egyedül kezdte el. Később, a D₂ levélről, a magával hozott betűtípusokkal bekapcsolódott a munkálatokba a protestáns nézetei lelepleződése miatt Bécsből menekülő Raphael Hoffhalter. Ettől fogva kettőjük közreműködésével készültek a debreceni nyomtatványok. Hoffhalter kiegészítette, majd följújtotta a Huszár Gál által Debrecenben hagyott szövegtípusokat. A Török neve alatt megjelentetett nyomtatványok tipográfiai jellemzői alapján képet kaphatunk együttműködésükről. A Huszár-féle hátrahagyott készlet és a Hoffhalter által hozott betűsor először egymás mellett fordult elő, majd összekeveredett a *Magyar prédikációkban*, valamint a *Válogatott prédikációk* című műben, amelynek ajánlása 1563. december 16-án kelt. Károlyi Gáspár 1563. december 25-ei keltezéssel kiadott protestáns történetbőlseleti művét viszont ismételtelen a Raphael Hoffhalter jelenlétét megelőző időszakra jellemző

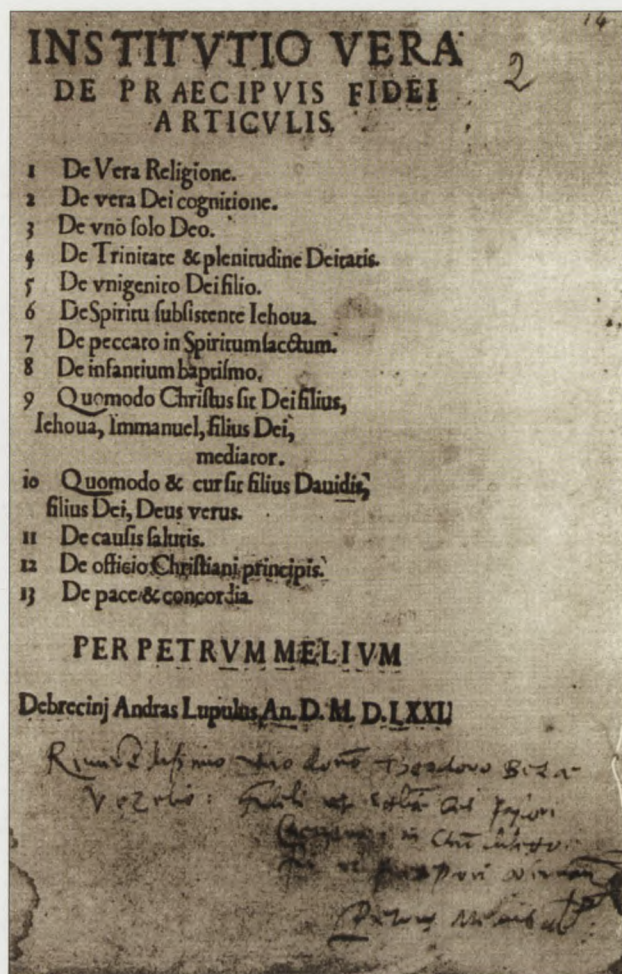

3. Báthori István erdélyi fejedelem kolozsvári mellszobra

tipográfiai jegyek jellemzik, ami a császárváros jeles nyomdászának távollétét bizonyítja. Az 1564-ben megjelentetett Török-féle nyomtatványokban föltűnnek a Huszár-készlet följújtott betűtípusai. Ez arra utal, hogy a betűöntéshez értő Hoffhalter matricákkal is rendelkezett, amelyeket ugyancsak kimenekített Bécsből.

1565 végén Török Mihály Hoffhalterrel együtt elhagyhatta Debrecen, és Váradra költözött. Igazolja ezt egyrészt a csak Törökre jellemző szedi sajátosság, a füzetjelzésben minden esetben kitett pont, másrészt, hogy 1565–1566-ból a debreceni nyomdában neve alatt készült munkának semmilyen emléke sem maradt fenn. Török Mihály 1567-ban nem követte Raphael Hoffhaltert Gyula-

4. Melius vitairata a szerző saját kezű ajánlásával (Debrecen, 1571)

fehérvárra, hanem visszatért Debrecenbe, ahol kiadta a Melius által összeállított, február 24–26. között, a debreceni zsinaton elfogadott református hitvallás latin és magyar nyelvű változatát. 1568. január 8-át követően még ő jelentethette meg a Hoffhalter által korábban Váradon kinyomtatott, Meliusnak *Az Szent Iánosnak tölt ielenesec...* című művéhez utólag csatolt előszót és hibajegyzéket. Török betegsége, majd halála miatt a debreceni városi nyomda 1569 második negyedéig, Komlós András jelentkezéséig, nem működött.

Bécsből való sietős távozását követően Raphael Hoffhalter a fentiekben ismertetett módon Debrecenben folytatta nyomdász mesterségét és

kamatoztatta betűmetszői, valamint betűöntői tudását. Először nevének elhallgatásával nyomtatott. Melius Juhász Péter előzőekben említett *Magyar prédikációk* című műve bizonyítja, hogy 1563-ban Hoffhalter már Debrecenben volt. Amikor kiderült számára, hogy a protestánsoknak korábban kedvező II. Miksa császár birodalmi érdekből nem támogatja az új hit követőit, és ezért soha többé nem térhet vissza Bécsbe, célja már csak a megélhetését biztosító önálló nyomdai vállalkozásának megteremtése lehetett.

Hátramaradt bécsi nyomdafelszerelésének kimekítését követően, Hoffhalter 1565-ben immár saját neve alatt a maga metszette új szövegtípussal, valamint több új, a császárvárosból beszerzett könyvdísszel jelentette meg Debrecenben Melius részleges bibliafordítását és Werbőczy *Magyar decretumát*. Ezek a nyomtatványok magyarországi működésének legszebb és legnevezetesebb kiadványai, a Kelet-Magyarországon felállított önálló nyomdai műhelyének első termékei. 1565 végén Hoffhalter új tipográfiai készletével együtt átköltözött Váradra, ahol még mindig Melius Juhász Péter írásait jelentette meg. (A Hoffhalter-nyomda debreceni tevékenységéről részletesebben lásd A Hoffhalter-nyomda című fejezetet.)

Az 1560-as évek második felétől a reformátusok és az unitáriusok között az egymást követő hitvitákon kiéleződött és elmélyült a felekezeti ellentét. Debrecen református püspöke, Melius Juhász Péter és az erdélyi unitáriusok irányítója, János Zsigmond udvari papja, Dávid Ferenc fölismerték az egyház által „felügyelt” nyomda jelentőségét az egymás ellen vívott felekezeti küzdelemben.

1568-ból feltehetően Török Mihály halála miatt nem ismerünk debreceni impresszummal nyomtatott kiadványt. Melius az 1568. március elején tartott gyulafehérvári hitvita református értelmezésű jegyzőkönyvét a kolozsvári Heltai-nyomdában jelentette meg, Heltai Gáspár azonban hamarosan szintén unitárius hitre tért. A debreceni reformátusok rövid ideig nyomda nélkül maradtak. A helvét irányú reformátusok írásait szélesebb nyilvánossághoz eljuttató, várva várt, megbízható és szakértett nyomdászt Komlós András személyében találták meg. Itteni működését 1569 második

5. Debrecen város fametszetű címere
Raphael Hoffhalter (1563)
és fia, Rudolf (1583) saját metszése

6. A 17. században a városi nyomdának is otthont
adó, 1582-re fölépült debreceni városháza
(19. századi rajz)

7. Rheda Péter nyomdász új stílusú
címlapmegoldása 1629-ből

negyedében, április vége és június közepe között kezdte meg.

Komlós András származásáról források hiányában nem tudunk sokat. Korábban, mivel üzleti kapcsolatban állt Heltai Gáspár özvegyével, föltételezték, hogy a nyomdászmesterséget Kolozsváron sajátíthatta el. Károlyi Péter Komlós által nyomtatott, 1570-es kiadású *Az egy igaz Istenről, és az Jézus Krisztusnak örök istenségéről és fiúságáról* című, kötetének utószavából tudható Komlós András magyarnyelv-tudásának hiánya. Az impresszumban nevét Andreas Lupulus formában is használta. A komló latinul *lupulus*, vagyis magyar neve a latin szó tükörfordításából eredeztethető.

A nyomdászmesterségben járatos Komlós András ugyan rendelkezett saját nyomdai felszereléssel, mégis kiadványaiban leggyakrabban egész debreceni tevékenysége alatt a magával hozott készlete mellett, illetve helyett az egykor Huszár Gál által hátrahagyott, majd Raphael Hoffhalter révén

fölújított, utóbb Török Mihálytól örökölt betűkészletet használta, igazolva, hogy a Huszár Gál által egykoron Debrecenben hagyott nyomdai készlet a Melius fennhatósága alatt működtetett városi nyomda alapja lehetett. A tipográfiai vizsgálat szerint megállapítható, hogy Komlós tevékenységének első korszakában, 1569–1571 között kiadványai mesterségbeli tudásról tesznek bizonyosságot. Az impresszum nélkül kiadott műveit (1571–1573) már nem jellemzi ugyanez az igényesség. Az 1574–1575-ben nyomtatott művek színvonala pedig jelentősen romlott, messze elmaradt korábbi teljesítményétől.

Komlós András nyomdásztevékenysége első időszakában Melius Juhász Péter és követői írásának megjelentetésével jelentős szerepet játszott az unitárius és reformátusok között folyó hitvitákban, és ezzel személyesen is hozzájárult a debreceni helyi irányú református egyház megmaradásához és megerősödéséhez. János Zsigmond halálával 1571

8–9. Debrecen város fametszetű címere
Raphael Hoffhalter (1563) és fia, Rudolf (1583)
saját metszése

márciusában patrónusukat veszítették az unitáriusok. A katolikus Báthori István erdélyi fejedelem 1571. szeptember 17-én kiadott cenzúrarendelete, valamint Melius Juhász Péter 1572. december végi halála véget vetett a két felekezet között korábban a sajtó közreműködésével is vívott indulatos hitviták-

nak. Komlós András nyomdai vállalkozása ezt követően szépirodalmi művek – széphistóriák, bibliai tárgyú művek, krónikás énekek – megjelentetéséből tartotta fenn magát. Az általa kiadott, ma ismert negyvenhat nyomtatvány döntő része magyar nyelvű.

Komlós András nevével utoljára 1575-ben találkozunk debreceni nyomtatványon. Nyomdáját özvegye örökölte. 1577-ben Komlós Andrásné több művet jelentetett meg. Példányból ma már csak egy, Ilosvai Selymes Péter verses bibliai históriája ismeretes, amely messze meghaladta az 1574–1575-ös Komlós-féle kiadványok színvonalát, igazolva a nyomdászmesterségben járatos szakember jelenlétét. Ez a személy az 1576-tól már Debrecenben tartózkodó és nyomtató ifjabb Hoffhalter, Rudolf volt, aki föltehetően házasság révén hozzájutott Komlós András egykori nyomdakészletéhez. A Komlós-féle egyes betűsorozatokat és iniciálésorozatokat később saját kiadványaiban folyamatosan szerepeltette. A Huszár Gál fölszereléséből megalapozott városi nyomda betűkészlete viszont végérvényesen eltűnt a debreceni nyomtatványokból Hoffhalter Rudolf működésének kezdetétől. (A Raphael Hoffhalter fiára, Hoffhalter Rudolfra vonatkozó életrajzi adatokról, valamint 1576 előtti tevékenységének ismertetéséről lásd a kötetben A Hoffhalter-nyomda című fejezetet.)

Hoffhalter Rudolf még 1575 folyamán elhagyta a Dráva–Mura vidékét, és visszatért Erdélybe. Először az akkor induló szebeni nyomda felé tájékozódott. Ekkor kerülhetett a még Raphael Hoffhalter által Bécsből elmenekített tipográfiai készlet, vagyis Hoffhalter Rudolf apai örökségét és vagyonát képező nyomdakészletének maradék része a szebeni tipográfia tulajdonába. A város által 1575-ben alapított nyomda ezeket még a 17. században is használta. A város azonban nyomdászként nem Hoffhalter Rudolfot alkalmazta, aki Szebenből történő távozása után talán próbálkozhatott a Heltai Gáspár halálával megüresedett kolozsvári nyomdával. Az özvegy, Heltai Gáspárné irányításával az ottani tipográfia jól elboldogult. Itt nem jutott megélhetési lehetőséghez. 1576-ban kamaszkora színhelyén, Debrecenben tűnt fel újból. Első debreceni munkája *Páris és Szép Heléna*

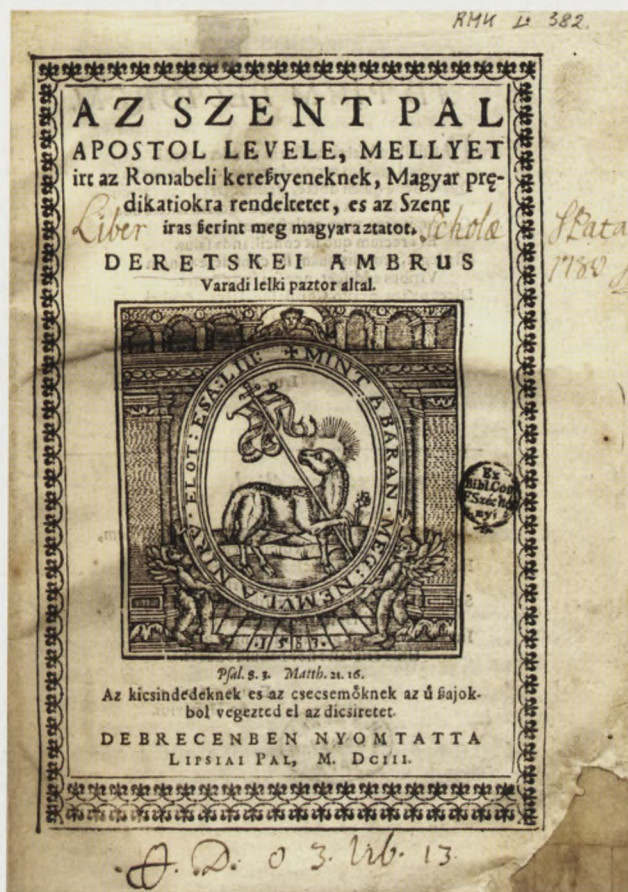

verses históriája lehetett, amelyet még neve elhagyásával és a címlapon hamis kolozsvári helynévvel nyomtatott ki. Az abban lévő betűk és a nyomtatvány vízjele azonban már Hoffhalter Rudolf debreceni jelenlétét bizonyítják. Mindössze fametszetű családi címerét, a haláltáncos iniciálésorozatot és két felújított betűtípust vitt Debrecenbe. Komlós András özvegyével az előzőekben ismertetett együttműködését követően 1577 augusztusától már saját neve alatt adta ki *Aritmetica* címen az első magyar nyelvű számtankönyvet, amelynek ajánlásában magát minden keresztyén olvasónak ajánlotta.

Hoffhalter Rudolf 1584–1585 között, egy esztendőre, nyomdájával együtt, Váradra költözött (apja, Raphael Hoffhalter is működött egy ideig Váradon, húsz évvel korábban). Míg Váradon volt, Debrecenben a nyomdászat szünetelt. Ez idő alatt bővítette készletét újabb díszekkel és újította fel néhány betűjét. Váradai tevékenységét három fennmaradt nyomtatványa bizonyítja. 1585-ban visszatért Debrecenbe, ahol a következő esztendőben hozzákezdett a Félegyházi Tamás által készített magyar Újszövetség-fordítás kinyomtatásához, halála miatt azonban a nyomtatást már nem ő fejezte be.

Miként Raphael Hoffhalter, Rudolf is értett a betűöntéshez és feltételezhetően foglalkozott fametszéssel is. Igazolja ezt az édesapja közreműködésével 1563-ban készített reneszánsz csarnokban elhelyezett zászlós bárányt ábrázoló Debrecen-címer általa csak apró részletekben eltérő, 1583-ban újrametszett változata. Hoffhalter Rudolf utolsó, nagy gonddal előkészített munkájához, Félegyházi Tamás Újtestamentum-fordításához a Komlós-féle két iniciálésorozat mellé újabbakat szerzett be. A Hoffhalter Rudolf-féle nyomdakészlet betű- és díszkészletét a 17. század jelentős részében még használta a városi nyomda. A két Hoffhalter tevékenységével jelentősen hozzájárult a magyarországi nyomdászat színvonalának emeléséhez. Az általuk megjelentetett közel fél század nyomtatvány közül néhány nemcsak tartalma, de megformálása miatt is a hazai reneszánsz könyvművészet méltán számon tartott kincse.

Hoffhalter Rudolf halála után a nyomda ügyeinek irányítását az özvegy végezte, míg a művezetői feladatokat Csáktornyai János láthatta el. A debre-

10. Itt fordul elő utoljára az újrametszett címer (Debrecen, 1603)

ceni nyomdából 1586 és 1590 között a tipográfus megnevezése nélkül kikerülő kiadványok közt található verses szerelmi história, krónikás ének, valamint a református egyház számára a Félegyházi Tamás által írt tanítás és katekizmus utánnyomata. A Hoffhalter-nyomda 1590 augusztusáig működött Hoffhalter Rudolf özvegyének irányításával.

Csáktornyai János Hoffhalter Rudolf özvegyének augusztusi halálát követően került a tipográfia élére. Neve alapján valószínűleg Hoffhalter Rudolf hozhatta magával a Muraközből a tanult, képzett könyvnyomtatót. Csáktornyai 1590-ben a tipográfia addigra elhasználódott betűkészletének frissítése miatt hívhatta Debrecenbe a höchstedi Salamon Sultzer betűöntőt. Csáktornyai tevékenységének öt esztendeje alatt a debreceni városi nyomda felvirágzott. Folytatva elődei gyakorlatát 1590-ben újra

1. A magyarországi nyomdászok körében kedvelt Elzevier-jelvénynek ez az egyetlen szignált „CZ” monogramos változata (Debrecen, 1684)

megjelentette Szegedi Gergely énekeskönyvét. Az iskolai oktatást segítő kiadta Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturáját*, Sebald Heyden latin beszédgyakorlatait magyar értelmezéssel és Erasmus értekezését a helyes magatartásról, a klasszikusok közül pedig Cato *Libellus elegantissimus* című verses kötetét.

Csáktornyai János hosszas betegségét, majd 1595 végi halálát követően vette át a nyomda irányítását Lipsiai Rheda Pál, Raphael Hoffhalter és Komlós András után a harmadik debreceni nyomdász, aki nem magyar anyanyelvű volt. Származásáról, iskolázottságáról a fennmaradt kevés számú forrás miatt nem sokat tudunk. Lipcsei származását nemcsak Lipsiai (latinosan Lipsensis) előneve igazolja, hanem a szász város neves könyvkereskedőjével és kiadójával, Henning Grosséval

fennálló folyamatos kapcsolata is. Deákos műveltségéről könyvei elé írt ajánlásaiból következtethetünk. Közel negyedszázados tevékenysége alatt több mint nyolcvan nyomtatványt jelentetett meg. Ténykedését gyakorlatias, jól körvonalazható kiadói elgondolás jellemezte. Nyomdatermékei között műfajuk szerint egyházi-vallási, iskolai, alkalmi és világi tárgyú kiadványok találhatók.

A Rheda Pál-féle debreceni tipográfiai anyag lényegében megegyezik a Hoffhalter Rudolf által 1583 után föllállított sajtó felszerelésével, tehát Rheda Pál 1596-ban jelentős részben a Hoffhalter–Csáktornyai-féle nyomdai készlettel kezdte meg működését. Mindössze néhány magával hozott záródísszel és nyomdai cífrával, valamint egy kis-méretű szövegtípussal és egy kiemelőtípussal bővítette a felszerelést. A korábbi vélekedést, amely szerint Rheda új betűket metszett volna, a legújabb kutatások nem igazolták. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy több betűsort a még meglévő matricáról megújíthatott.

A nyomdai munkálatok irányításán felül Rheda Pál maga is német nyelvből fordított magyarra, továbbá a szerkesztés feladatát is ellátta. Tevékenysége elejétől elsőként alkalmazta az u és a v hangok tudatos elkülönülő jelölését az általa kibocsátott nyomtatványokban. Kiadványai ízlésesek, tipográfiailag szépen kivitelezettek, ami mesterségbeli jártasságról tanúskodik.

A városi nyomda a 17. században

Rheda Pál a kassai tűzvészben halt meg 1619-ben. 1620-tól a nyomda irányítását fia, Rheda Péter vette át.

Rheda Péter édesapjához hasonlatosan jártas volt a nyomdászat mesterségében. Az általa vezetett tipográfia anyaga azonos volt az apjától örökölt felszereléssel, amelynek betűanyaga működésének utolsó szakaszában többségében már elhasználódott.

Rheda Péter követte édesapjának kiadói gyakorlatát. Az egyházi-vallásos kiadványok mellett ő is jelentetett meg kalendáriumokat és szórakoztató jellegű világi tárgyú műveket. A nyomdájából kikerülő kötetek többsége azonban többnyire a református egyház szerzőinek vitairata, prédikációja

volt. Halála után a debreceni nyomda világi tárgyú, szórakoztató műveket alig-alig adott ki.

Rheda Péter alatt a tipográfiában több olyan segéd dolgozott, aki magyarul nem értett, ezért a szédeket ő maga korrigálta.

Rheda Péter 1630. február 4-ét megelőzően bekövetkezett halála után a városi tanács elrendelte hagyatékának összeírását. A városnak az elhalt nyomdász tartozott, ezért a vele szemben fennálló követelés fejében a tanács az özvegygel történő elszámolást követően lefoglalta a házát és nyomdáját.

Ezután a legtöbb korabeli magyarországi nyomdától eltérően Debrecenben már csak magyar nyomdászok tevékenykedtek. A debreceni tanács a nyomda vezetését a jómódú iparos családból származó Fodorik Menyhért deákra bízta, aki könyvárus és könyvkötő volt. Bár magasabb iskolai végzettséggel és némi nyomdászismerettel is rendelkezett, azt a szakmai szintet nem érte el, amit a Rheda nyomdászcsalád képviselt. 1633-ban a cívisváros vezetése írásos szerződést kötött Fodorikkal – ez a legkorábbról fennmaradt magyarországi nyomdaszerződésünk. E szerint a tipográfia 500 forintos vételár fejében a nyomdász tulajdonába került, de működését a tanács minden szempontból ellenőrizte. A nyomda ettől fogva már nem folytathatott önálló kiadói politikát, a város gyakorlatilag cenzurajogot gyakorolt felette. A szerződés értelmében a városi tanács visszaválthatta a nyomtatóműhelyt, amennyiben tevékenységével elégedetlen.

Fodorik Menyhért tipográfiájából többségében vallásos művek kerültek ki, leginkább a cívisvárosban tevékenykedő lelkészek vaskos prédikációi. Ő jelentette meg elsőként 1636-ban az angol puritanizmus elindítójának, Lewis Bayly anglikán püspöknek *Praxis pietatis* című művét, a cambridge-i tanulmányokat folytató Medgyesi Pál magyar fordításában. A puritán kegyességi irodalom e nagyhatású alkotásának kinyomtatásához Fodorik Menyhért feltűnően jó állapotú betűtípust alkalmazott. Az éles vonalú újraöntött 80 milliméteres antikva szövegtípus észrevehetően különül el a többi, már igen kopott betűtípustól. A debreceni tipográfia az ő tevékenysége alatt jelentetett meg elsőként 1637-ben angol nyelvű szövegrészletet. Ez az ugyancsak Medgyesi Pál fordításában megjelentetett William Cowper-műben olvasható.

12–13. A Csáktornyai János-féle eredeti Magyarország címer és a feltételezhetően Töltési István által utánmetszett változat

A sajtója alól kikerülő ismert harminckét mű tipográfiai megjelenítésére Fodorik Menyhért nem fordított nagy gondot. Nyomtatványai maszatosak, nem egyenletesen nyomottak. Betűi ezért nehezen olvashatók. Tipográfiájának felszerelése az újraöntött antikva szövegtípuson és nyolc darab nyomdai cífrán kívül más elemmel nem gyarapodott. Kiadványainak díszítésére jobbára a 16. század utolsó negyedétől a debreceni könyvekből már jól ismert három iniciálésorozatot, valamint időnként az addigra már jócskán megkopott záródíszeket használta.

1651-ben jelent meg utoljára Fodorik Menyhért nevével ellátott debreceni nyomtatvány. Ezt követően tíz esztendőn át Debrecenben szünetelt a nyomtatás, amelynek egyértelmű okát nem tudjuk.

A városi tanács 1663. március 12-én kelt végzése alapján feltételezhető, hogy Fodorik 1661 végén, esetleg 1662 elején halhatott meg. Nagy valószínűséggel a betegeskedő tipográfus végig Debrecenben tartózkodott. Nyomdai vállalkozását adósság nem terhelte, amely jó üzleti érzékét bizonyítja. Száznegyvenöt forintért Debrecen városának tanácsa az örökösöktől visszaváltotta a nyomdát.

1661-től vehette át a debreceni officína irányítását Karancsi György. Származásáról, korábbi életéről nem rendelkezünk adatokkal. Karancsi nem volt képzett nyomdász, és szintén döntően az elődjétől örökölt többnyire igen elhasználódott betűkkel kezdte meg működését. Kiadványait igénytelenség, mesterségbeli járatlanság jellemzi. Nyomdászattörténeti megítélés szerint Karancsi György tizennégy évi működése a legszomorúbb időszaka a debreceni városi nyomdának. Gyenge kivitelezésű nyomtatványait a kassai, pataki tipográfákból, illetve újonnan szerzett finom vonalú, mutatós címerek, emblémák, záródíszek szerepeltetésével próbálta ellensúlyozni. Nevéhez fűződik a debreceni városi nyomdát azonosító nyomdászjelvény(ek) e századbeli első alkalmazása. A 17. századi debreceni nyomdászok közül egyedül ő bővítette nagy számban könyvdíszekkel a városi műhely készletét. A neve alatt megjelent nyomtatványokban szerepel a legtöbb könyvillusztráció. Mindezek ellenére a nyomtatóműhelyéből kikerülő munkákban előforduló, időnként olvashatatlan, kivehetetlen betűk miatt tevékenységét a „Karancsi-betűk” elmarasztaló kifejezéssel illették, amely évszázadokig a hanyag nyomdászai munka szinonimája lett. Debrecen városi tanácsa 1671. június 21-i határozata szerint „az elhanyagolt nyomda élére” új tipográfust kívánt állítani. Meghívták a pataki fejedelmi nyomda elűzött egykori vezetőjét, Rosnyai Jánost, aki az újabb kutatás megállapítása szerint a sárospataki nyomda kényszerű szüneteltetése miatt 1663–1665 között éppen Debrecenben segítette a Karancsi irányította városi tipográfiát. Rosnyai valószínűleg ekkor még nem fogadta el a meghívást, csak Karancsi György halála után vette át a városi tipográfia vezetését.

Rosnyai János 1671-ben másodjára a Sárospatakról elűzött református diákokkal együtt érkezett Debrecenbe, azzal a céllal, hogy a magával

menekített pataki fejedelmi nyomda készletét a városházán biztonságba helyeztesse. Ezt követően még az év őszén Kolozsvárra távozott, ahol Veres-egyházi Szentyel Mihály mellett dolgozott. A fentebb említettek szerint Karancsi halálát követően, 1677-ben tért csak vissza véglegesen a debreceni városi officína élére.

Tevékenységének elején Rosnyai még a Karancsitól örökölt nyomdai anyaggal kezdett el nyomtatni, 1678 második felétől azonban már az Amszterdamban vásárolt új betűtípusokkal és nyomdai cifrákkal jelentette meg kiadványait. Ettől kezdve a debreceni városi nyomda 1705-ös megszűnéséig ezeket az új hollandiai betűtípusokat és nyomdai cifrákat alkalmazta. Ugyanakkor a korábbi betűtípusokat sem olvasztották be, ezekből pótolták az új típusokból hiányzó ékezetes magyar betűket. De a még Raphael Hoffhalter által 1564-ben Bécsből elhozott görög betűsor is használatban volt 1682-ig.

Rosnyai János maga is bővítette a városi műhely könyvdíszkészletét: Kolozsvárról magával hozott egy Szenci Kertész Ábrahám-féle záródíszet, valamint a francia Estienne család emblémáját utánzó nyomdászjelvényt, amelyből azonban a *Noli altum sapere* mottót kitörölték.

A Lisznyai K. Pál kollégiumi tanár előadásainak nyomtatásban megjelentetett első kötetéhez szükséges hiányzó szemléltető ábrákat és térképeket Rosnyai drótok befestékezésével, igen egyszerű módon oldotta meg, amely technikai megoldását későbbi utóda, Kassai Pál is átvette. A Lisznyai-műkinyomtatását Rosnyai János már nem érte meg, ezért a tankönyv özvegyének neve alatt jelent meg 1682 elején.

A korábbi feltételezéssel szemben a nemesi származású Töltési nem debreceni, hanem valószínűleg komáromi születésű volt. Egykori komáromi tanára, Csúzi Cseh Jakab ajánlatára Bécs egyik hírneves könyvkereskedőjénél (akinek nevét sajnálatosan nem említik) kezdte meg vándorútját könyvkötő mesterségének tökélesítése céljával.

Később már, mint debreceni lakost, a családdal is rendelkező Töltési Istvánt Debrecen tanácsa még Rosnyai János életében, 1681. augusztus 6-án külföldi tanulmányútra küldte. Hollandiában Tótfalusi Kis Miklós tanította a betűmetszés és -öntés mes-

30 XVI. SOLTAR
 űket tisztefésben tartya,
 Esküvését meg-gondollya,
 Ha kárt vall-is, azt meg nem szegi
 5. A' ki pénzével él hiven,
 Költsön ad, de nem kér ulorát,
 Az ártatlan ember ellen,
 Ajándékot ő nem vészén,
 A' ki így téfzen, az meg-álhat.

XVI. SOLTAR C.M.
 Jövendölés a' Chriftnak szenvedéséről
 és fel-támadásáról.

T Arts-meg engemet oh en liténé,
 Mert reménségem veté tsak te bened
 Azért az Urnak mondyad ezt lelké:
 En Uram vagy te, örvendek tenéked,
 E' kívül nem kérkedheré semmivel,
 Hog' néked használhatnék jó-tétemmel
 2. A' szentekkel e' földön jól téfzek,
 Es segítek jámbor litén félőket?
 De azoknak léfzen nagy szerelmek,
 Kik

XVI. SOLTAR 31
 űket tisztefésben tartya,
 Esküvését meg-gondollya,
 Ha kárt vall-is azt meg nem szegi.
 5. A' ki pénzével él hiven,
 Költsön ad de nem kér uforát,
 Az ártatlan ember ellen,
 Ajándékot ő nem vészén,
 A' ki így téfzen a' meg állhat.

XVI. SOLTAR. C.M.
 A' Chriftnak szenvedéséről, haláláról, és
 fel-támadásáról.

T Arts-meg engemet oh en liténem
 Mert reménségem vetem tsak te bened
 Azért az Urnak mongyad ezt lelkem:
 En Uram vagy Te, örvendek Tenéked,
 Ez kívül nem kórkedherem semmivel,
 1. Hogy néked használharnék jó-tétemmel.
 2. A' szentekkel e' földön jól téfzek.
 Es segítek jámbor litén félőket?
 B 5 De

14. Szenci Molnár Albert zsoltárkönyvének két kiadása, mindkettő 1699-ből

terségére, ez azonban nem tartott három hónapnál tovább. Rosnyai János özvegyének időszakában Töltési Istvánt már foglalkoztatta a debreceni városi tipográfia. A legutóbbi ideig általános vélekedés volt, hogy Töltési Amszterdamból való visszatértét követően a debreceni városi nyomdát kiváló betűkkel látta el. Ezt az állítást azonban a tipográfiai vizsgálatok cáfolják. Nevéhez egyedül csak egy kisméretű görög szövegtípus köthető, amelyet 1684-től alkalmazott. Ő is bővítette a tipográfia készletét újabb nyomdászjelvényekkel. A két új jelvény közül a Minervát ábrázoló fametszetes jelvényt minden bizonnyal Amszterdamból hozta magával, míg a leideni Elzevier család jelvényét mintázó nyomdászjelvényt a CZ szignót alkalmazó ismeretlen, talán helybeli ügyes kezű mesterember készíthette. Töltési István működése alatt jelent meg a debreceni kalendáriumok címlapján Csáktornyai János Magyarország-címerének utánmetszett változata,

az ágaskodó oroszlánok által közrefogott négyosztatú Magyarország-címer, amelyről feltételezhető, hogy Töltési maga metszhette.

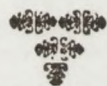
Töltési debreceni működése nem tartott sokáig, mivel tevékenységét ellehetetlenítette a korszak politikai története, a Thököly Imre és I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem között 1685 elején elmérgesedő viszály. A puritánusok ellen hozott szatmárnémeti zsinat XXV. végzése ürügyén a nyomdászt elítélték, akinek fő bűne az volt, hogy még mindig Thököly Imrének dolgozott. A Töltési ellen kiszabott ítélet miatt Debrecen főbírája, Komáromi István 1685. július 12-én I. Apafi Mihályt levélben kérte, kegyelmezzen meg a „szegény typographusuknak”. Nincs ismeretünk arról, hogy Töltési valóban raboskodott-e, és ha tényleg bebörtönözték, akkor mennyi ideig. Neve legközelebb 1703-ban fordult elő ismét nyomtatványon, a Komáromban újraindított nyomdai vállalkozásának kezdetén.

FELSŐ-VADASZI
RÁKÓCZI FERENCZ
 FEJEDLEM,
 Es Száros Vármegyei örökös
 Fő-Isbán;
 Magától a' kegyelem szerint for-
 máltatott alázatos
IMÁDSÁGA.

Mellyel
 Az ő Urának Istenének orcáját min-
 dennapon engesztelni
 szokta.

Nyomatás által közönségsé tétetett
 mostan, a' végre: hogy a' birodalma
 alatt lévő vitézli Magyar-nép-is, az ő
 kegyelmes jó Urát - Fegyedelmét
 a' buzgó imádkozásba kö-
 vetni meg-tanúlja.

DEBRECZENBEN.

Nyomt. VINCZE GYÖRGY által.
 1703 Esztendő.

15. Bár a debreceni nyomda többször is nyomtatott
 II. Rákóczi Ferenc fejedelem számára, a nyomdász csak
 egyszer, ezen a kiadványon tüntette fel nevét

16. Díszek és az átalakított címlapkeret
 Debreczenben

1686 márciusától vezette a debreceni városi
 nyomdát Kassai Pál, akinek korábbi életéről szintén
 nem rendelkezünk ismeretekkel. Ő is jártas volt a
 nyomdászat mesterségében és kiadványai színvona-
 la semmivel sem maradt el a városi tanács által
 nagyra becsült Rosnyai Jánosétól.

A debreceni városi tipográfia készletét Kassai is
 szerény mértékben gyarapította pár záródísszel,
 valamint egy finom rajzolatú, görögváza-motívum-
 mal díszített Q betűs iniciáléval. Rosnyai Jánoshoz
 hasonlóan a kiadványait Kassai is legtöbbször szin-
 tén a nyomdai cifrákból ízlésesen összeállított kere-
 tekkel díszítette. Ugyanezzel a módszerrel alakított
 ki számos fejléctet és záródíszet, és követve a
 Rosnyai-féle gyakorlatot, is nagyon egyszerűen

oldotta meg a kollégium tudós professzora, Lisz-
 nyai K. Pál tankönyveinek illusztrálását szemléltető
 ábrákkal, térképekkel. A 17. században Kassai volt
 az utolsó debreceni nyomdász, aki nyomtatványai-
 ban görög betűtípust használt, mégpedig a Töltési-
 féle görög betűket. Nyomtatóműhelyéből legin-
 kább alkalmi kiadványok, naptár, illetve a debreceni
 kollégium tanárainak tankönyvei kerültek ki.

Kassai Pál betegsége, majd halála adhat magya-
 rázatot arra, hogy miért az özvegyének neve alatt
 jelent meg három kisebb terjedelmű latin nyelvű
 munka 1686-ban. E könyvek tipográfiai megjelení-
 tése azonos a férje által kiadott nyomtatványokéval.

1690. június 6-át megelőzően, amikor Tótfalusi
 Kis Miklós Hollandiából hazatért, megállt Debre-

cenben. Ekkor felmerült esetleges meghívása az itteni nyomtatóműhely élére. Szerződtetése azonban még sem valósult meg, mivel a városi tanács végül nem alkalmazta. Tótfalusi Kis Miklós ezért rövidesen Kolozsvárra távozott.

A 17. század utolsó debreceni nyomdásza, Vincze György 1697-től vezette a városi tipográfiát. Források hiányában az ő életéről sem tudunk sokat. Az elődei által épített és bővített nyomdai készletet ő is gyarapította, többek között hat különböző iniciálésorozatból származó, de főként csak egy-egy betűvel. Működése során szoros együttműködést alakított ki a kolozsvári nyomdászokkal. Ennek köszönhetően kapta kölcsön egyszeri alkalomra Tótfalusi Kis Miklóstól 1699-ben a jeles kolozsvári tipográfus 10 pont méretű öntött kottáit a Szenci Molnár Albert-féle zsoltároskönyv „kised” (tizenkettedrét) formátumú kiadásához. A *Szent Dávid király zsoltárai* másik két kiadásakor – legelőször ugyancsak 1699-ben, majd 1703-ban – Vincze fametszetű eljárással készült, hangjeggyel egybemetsett kottasorokat alkalmazott.

Ugyancsak a kolozsvári országos református nyomdából került Vincze Györgyhez az az egybe faragott, reneszánsz kapuzatot ábrázoló, felül a hárfán játszó Dávid királyt megsemmélyesítő címlapkelet, amely korábban Veresegyházi Szentyel Mihály kiadványait díszítette Kolozsvárott. Ez a fadúc feltehetően annak a Miskolci Csulyak Ferencnek a közvetítésével juthatott el Debrecenbe, aki korábban Kassai Pál mellett sajtótította el a nyomdász-mesterséget, majd Kolozsvárott Tótfalusi Kis Miklós tanítványa lett, 1712-től pedig már ő vezette a debreceni városi műhelyt.

Vincze György és a debreceni városi nyomda sorsa szorosan összefonódott a Rákóczi-szabadságharcral: 1703. július 27-én, a Debrecentől 12 kilométerre eső sámsodi táborban a tipográfus hódolatát jelezte a szabadságharcot vezénylő II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek. A debreceni officína 1703 őszéig egymaga nyomtatott a kurucoknak. Kiadványai a fejedelmi közigazgatást segítő úrlapok, toborzó pátensek, úti passzusok, oltalomlevelek volta. Ezeken ugyan Vincze nem szerepeltette nevét, de a betűtípusok, valamint a könyvdíszek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a debre-

ceni városi nyomdában készültek. Egyedül csak Rákóczinak híres, nyolcadrét formátumban ki-nyomtatott *Imádságán* olvasható Vincze György neve. De ugyancsak ő nyomtatta Rákóczi nevezetes *Manifestumát* 1703-ban latin, 1704-ben pedig magyar nyelven.

A Rákóczi-szabadságharc 1705. évi őszi esemé-nyei tragikusan érintették Debrecent. Ludwig Herbeville császári tábornok Erdély ellen induló csa-patai érkezésének hírére II. Rákóczi Ferenc október 19-én elrendelte a város kiürítését. A gazdátlan üres Debrecent előbb a kurucok, majd az október 21-től érkező labancok dúlták fel. A pusztításnak esett áldo-zatául a debreceni városi tipográfia készlete, valamint a még Rosnyai János által 1671-ben Debrecenbe menekített sárospataki fejedelmi nyomda felszerelé-se. Az újabb tipográfiai vizsgálatok alapján tudható, hogy a pataki készlet pusztulása azért következhetett be, mert a 18. század elején, 1703-ban hozzányúltak az addig elzárt nyomdai anyaghoz. Az 1561-ben ala-pított, közel másfél száz év alatt felhalmozódott deb-receni nyomtatóműhely pusztulásakor az egykorú szemtanú szomorúan jegyezte fel a városi jegyző-könyvbe: „Typographiánk szép vala, de az is minde-nestől elbomla.”

SZENCI KERTÉSZ ÁBRAHÁM ÉS A VÁRADI REFORMÁTUS EGYHÁZ NYOMDÁJA (1640–1667) VÁRAD-KOLOZSVÁR-SZEBEN

Szenci Kertész Ábrahám Váradon működő nyom-dájának első termékei ugyan 1640-ből valók, de műhelyét valószínűleg már előző évben felállította. Váradon már az előző században is dolgozott nyomda: Hoffhalter Rudolf 1584–1585 között átmenetileg itt működött. Közben azonban több mint ötven év telt el.

A váradi tipográfia felállítását az tette lehetővé, hogy Bethlen Gábor fejedelem öccse, Bethlen István – Szalárdi János krónikaíró szerint – a vára-di iskola és református egyház mellé nyomdafel-szerelést hozatott Lüneburgból, és a műhely veze-tőjéül Szenci Kertész Ábrahámot szemelte ki. Máshogy beszéli el a nyomda alapítását Pápai Páriz Ferenc, aki a vállalkozást Szenci Kertész

1. Lewis Bayly *Praxis pietatis* című kegyességi művének váradi kiadása

2. Jellegzetes, úgynevezett ablakos díszek a váradi nyomda készletéből

sajátjának, a nyomdafelszerelést pedig hollandiai eredetűek tartotta.

Mindenesetre a nyomda alapításának fő motívuma a Károli Gáspár-féle református Biblia újbóli kinyomtatása volt, amely egyaránt szívügye volt Bethlen Istvánnak és I. Rákóczi György fejedelemnek, illetve feleségének, Lórántffy Zsuzsannának. A Biblia kiadásának terve bizonyára a nyomda alapításától kezdve előtérben állt, így 1644-ben is, amikor Bethlen István 500 aranyat hagyományozott erre a célra.

Mielőtt Szenci Kertész a Biblia nyomtatásához hozzáfogott volna, számos más munka is napvilágot látott a váradi műhelyben, amelynek kiadványai a kor legkiválóbb németalföldi nyomtatványainak színvonalával is felveszik a versenyt.

Meglehet, hogy Szenci Kertész a nyomdászatot Hollandiában tanulta ki, talán az Elzevier-officinában, erre utalna az általa gyakran használt Elzevier-nyomdászjelvény. Ezt a fa alatt álló, magányos alakot ábrázoló jelvényt a magyarországi nyomdák közül a váradi használta először, később azonban több nyomda is követte példáját, így többek között a lőcsei és a sárospataki. Ugyancsak az ő kiadványait díszítették először az úgynevezett ablakos díszek, azaz díszes keretek, amelyekbe egy-egy nagy kezdőbetűt lehetett behelyezni. Ezek a korszakban egyébként használatos iniciálékat (díszes kezdőbetűket) helyettesítették. Minthogy ezeket az üres középmű díszeket a németalföldi nyomdák használták, váradi megjelenésük arra utal, hogy a Szenci Kertész által használt felszerelés valószínűleg holland eredetű. Később Kolozsvárra került nyomdafelszereléséről Tótfalusi Kis Miklós is elismeréssel szólt. Szenci Kertész nagy megbecsülést és vagyont szerzett munkájával. A váradi várban több palotája is volt, emellett az egyházi személyeknek kijáró kiváltságokkal rendelkezett.

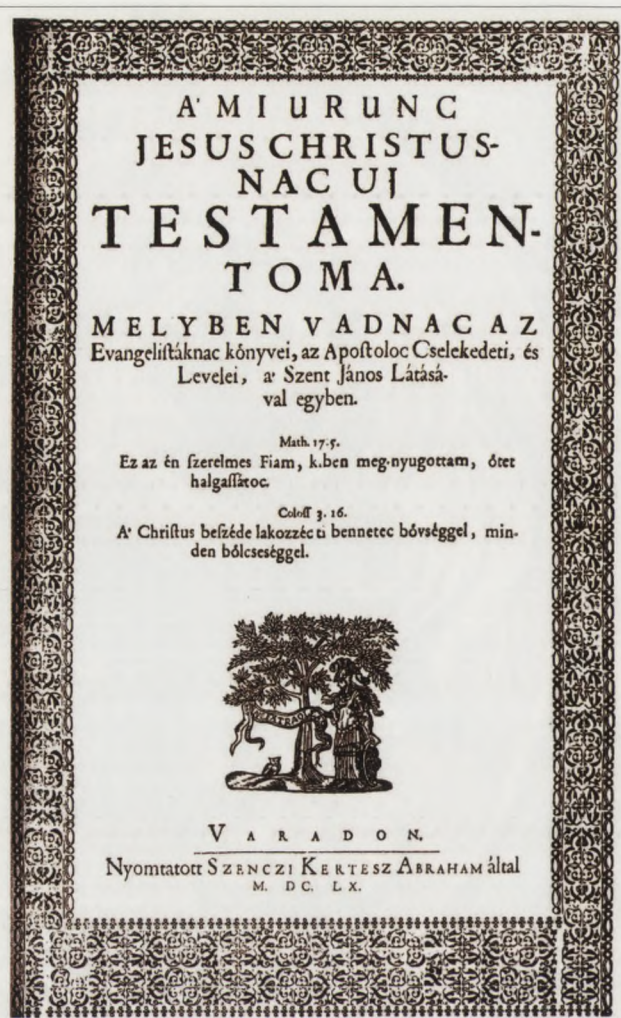
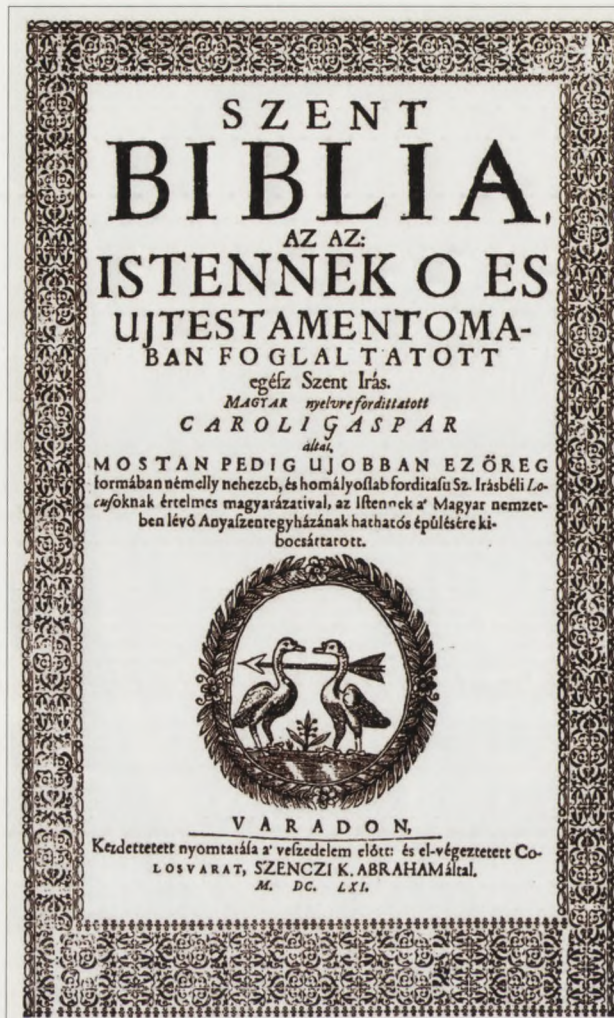
A váradi nyomdával kapcsolatos források közvetlenül nem szólnak ugyan arról, hogy kinek a tulajdonában volt a műhely, de Szenci Kertész nemeslevele, amely festéklabdát tartó griffmadarat ábrázol, a váradi eklézsia tipográfusának nevezi és méltányolja a váradi egyház érdekében kifejtett munkáját. A nemességet II. Rákóczi Györgytől nyerte el 1648-ban. Az általa kiadott könyveken sohasem szerepel a nyomda megnevezése, hanem

3. Szenci Kertész Ábrahám címere: középen festéklabdát tartó griff, amely a nyomdabetűk tárolására szolgáló szedőszekrényen áll

4. A *Váradi Biblia* két címlapja a nyomtatás körülményeit is bemutatja

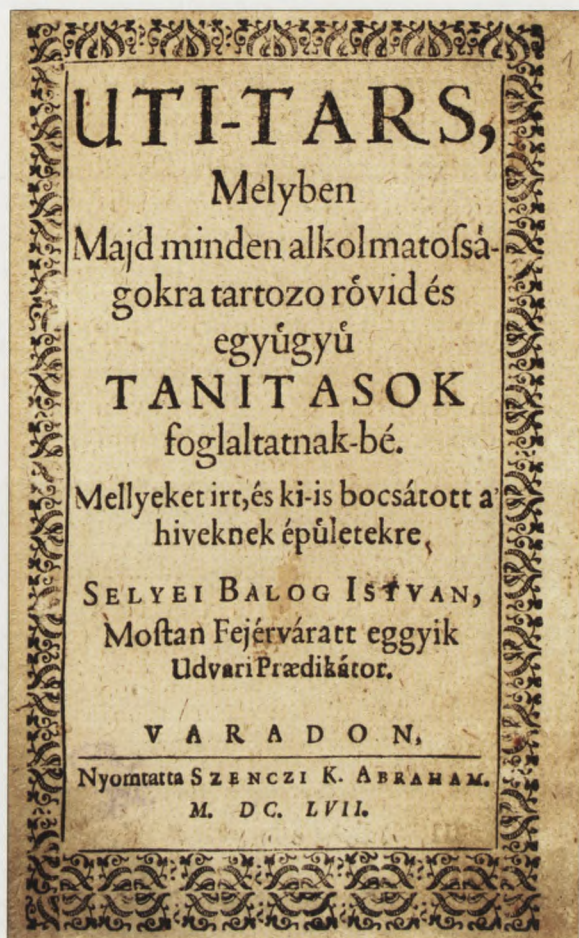
csak saját neve. Ugyanakkor a kortársak is mint „Szenci uram tipográfiáját” emlegették.

Szenci váradi működésének az 1660. augusztus végi török-tátár támadás és a város elfoglalása vetett véget. A munka folytatása Váradon lehetetlenné vált. A nyomdafelszerelést átmenetileg egy pincében helyezték biztonságba. A vár átadásának feltételei között szerepelt az is, hogy később a a tipográfiát és a Biblia félig kész példányait sértetlenül elvihetik. Erre ugyanis az idő rövidsége miatt augusztus 28-án, a vár kiürítésekor nem kerülhetett sor. Mivel felszerelése Váradon nem sok kárt szenvedett, a Biblia nyomtatását Kolozsvárott folytatta.

Igy történt, hogy a *Váradi Bibliát* ugyan Váradon kezdték nyomtatni, de Kolozsvárott fejezték be. Mindez a Biblia címlapján is olvasható, amely egyébként a Vizsolyi Biblia (1590) után a második, Magyarországon készült, teljes protestáns biblia-kiadás, vagyis a Károli-féle Biblia új kiadása.

Szenci Kertész nyomdája nem sokáig maradt Kolozsvárott, rövidesen átköltözött Szebenbe. Nyomdája a szebeni évek alatt is termékenynek mondható. Számos nagyobb terjedelmű református elmélkedés, tankönyv mellett Bethlen János latin nyelvű történeti munkája is itt készült. Az 1660-ig Váradon működő nyomda kiadványai kö-

5. Református tanítások a váradi nyomdából

zött új kiadásban, szép címlappal látott napvilágot a kor kedvelt könyve, Lewis Bayly *Praxis pietatis*, magyar fordításban, Medgyesi Páltól. Ennek a közkedvelt, több hazai nyomda által is kiadott protestáns ájtatossági könyvnek ez az egyetlen olyan kiadása, amely rézmetszetű címlappal jelent meg. A váradi nyomdász bizonyára ismerte korabeli angliai kiadásait is, mert a magyarországi – ismeretlen – metsző ezt vehette alapul munkájához.

Szenci Kertész nyomdájából került ki Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekének* első rendezett kiadása. Nyomdájában a protestáns kegyesség új irányának, a puritanizmusnak is több műve jelent meg. Váradi, kolozsvári és szebeni működése alatt összesen mintegy 190 könyvet adott ki. Szenci Kertész 1667-ben Szebenben halt meg, utódja az

6–7. Az iktázi Bethlen család hattyús címere és Várad oroszlános, alabárdos címere

8. A Váradi Bibliában szereplő díszek

Angliát is megjárt, és évekig mellette dolgozó Udvarhelyi Mihály lett.

Ezzel azonban nem fejeződött be a nyomda sorsa. I. Apafi Mihály fejedelem rendeletéből Udvarhelyi Mihály Kolozsvárra szállította, ahol – egyesítve a Gyulafehérvárról elmenekített egykori fejedelmi nyomdával – mint a református egyház országos nyomdája kezdett dolgozni. Működésére Apafi fejedelem és a fejedelemasszony, Bornemisza Anna is nagy figyelmet fordított.

A váradi nyomda felszerelése tehát Kolozsvárra került, és mint önálló nyomda megszűnt. Úgy látszik azonban, hogy felszerelését külön tartották az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda készletétől, mert amikor Bethlen Elek a kolozsvári nyomda egy részét átmenetileg Keresdre szállította, akkor az szinte teljes egészében az egykori váradi rész volt. A keresdi kitérőt követően a felszerelés visszakérült Kolozsvárra, és egyes darabjait még Tótfalusi Kis Miklós is használta.

A RÁKÓCZIAK FEJEDELMI NYOMDÁJA SÁROSPATAKON (1650–1671)

1. A neves pedagógus, Comenius sárospataki kiadványait mindig saját jelvénye díszítette

A már korábban főiskolai rangra emelt sárospataki kollégium mellé a nyomda alapítása I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna nevéhez fűződik. Korábban a kollégiumot a protestáns kézben lévő bártfai, kassai, lőcsei vagy debreceni nyomdák látták el könyvekkel. A fejedelem azonban a főiskola fejlesztésénél a gyulafehérvári akadémia példáját tartotta szem előtt. Átgondolt terv alapján még 1633-ban elkészítette a könyvnyomta-

2. Részlet a *Bányász-csákány* című református vitairat címlapképéből

tóműhely betűit, de a nyomda felállítása még késett. Erre akkor került sor, amikor Sárospatakra érkezett Joannes Amos Comenius, az európai hírű kiváló pedagógus. Comenius ragaszkodott ahhoz, hogy a főiskola mellett nyomda működjék. I. Rákóczi György ekkor már nem élt, de a fejedelemasszony megfelelő épületet bocsátott a nyomda és a Comenius által kiválasztott nyomdász, Renius György elhelyezésére, aki 1650 folyamán meg is érkezett. Sárospatakon készült nyomtatványai azt bizonyítják, hogy Renius ügyes és szakképzett mester lehetett.

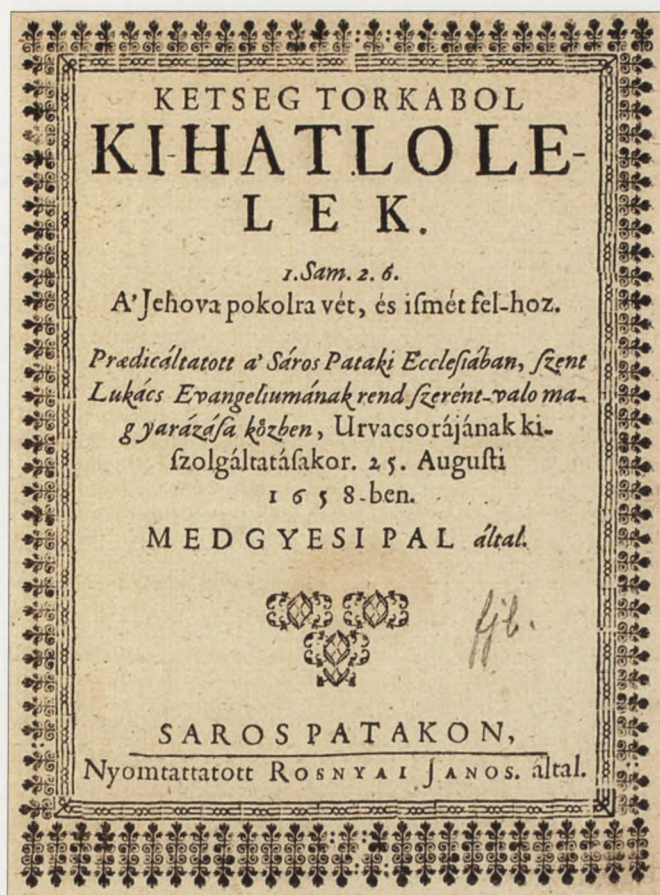
3. Lorántffy Zsuzsanna címere (Királyhelmec)

A 17. századból egyetlen magyar nyomdának sem maradt fenn három különböző időből – 1666-ból, 1669-ből és 1671-ből – olyan részletes leltára, mint a sárospatakinak. A leltárak és a nyomtatványok külseje alapján megállapítható, hogy a fejedelmi tipográfia rangjához illően volt felszerelve betűvel, sajtóval és mindenféle nyomdához tartozó eszközzel.

A tipográfia élén 1657 júniusáig, haláláig Renius állt. Ebben az évben vette át tőle e tiszte Rosnyai János, aki a nyomdát megszűnéséig, 1671-ig vezette. A nyomdász személyének változása nem érintette a tipográfia profiljának addig kialakult rendjét: elsőrendű feladatának továbbra is a tankönyvek kiadását tekintette.

A nyomda első kiadványa Comenius székfoglaló beszéde lehetett *De cultura ingeniorum* címmel, 1651-ből. Egymás után hagyták el a sajtót a neves peda-

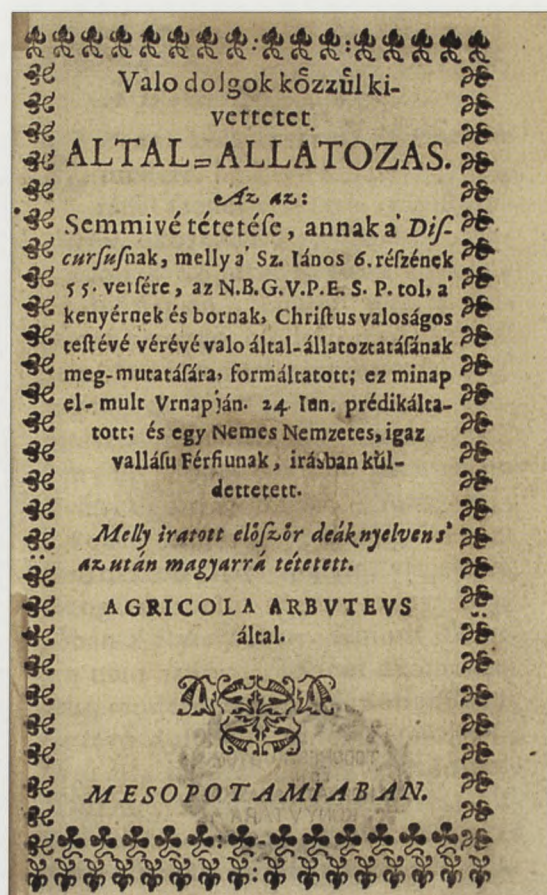

4. Kevés dísszel, szépen megformált címlap a sárospataki nyomdából (1660)

gógus nagy jelentőségű tankönyvsorozatának tagjai, a *Vestibulum*, a *Janua* és az *Atrium*. Medgyesi Pál *Rövid tanítás a presbitériumról* (1653) című munkája azért is érdekes, mert szinte az egyetlen sárospataki kiadvány, amelynek (elég magas) példányszámát is tudjuk: „a Méltóságos Öregbik Fejedelemasszony parancsolatjára” (azaz Lorántffy Zsuzsanna parancsára) ezer példányban nyomtatták.

Comenius 1654-ben távozott Sárospatakról, de hagyománya tovább érvényesült az oktatásban és nevelésben. Munkái további kiadásokban más hazai nyomdákban is folyamatosan megjelentek: Szebenben, Lőcsén, Brassóban és másutt.

1659-től kezdve a hitvitázó irodalmat is számos mű képviseli. Az úgynevezett felső-magyarországi hitvita színhelye, amely a protestánsok és a kör-

5. Komáromi Csipkés György református vitairatát nevének és a valóságos nyomdahelynek megjelölése nélkül adta ki „Mesopotamiában”

nyékbeli jezsuiták között folyt, részben éppen Sárospatak volt. A könyvek egy része – név és kiadási hely megjelölése nélkül – Kassán, másik része Sárospatakon jelent meg.

Miután II. Rákóczi György fejedelem meghalt, özvegyének, Báthori Zsófiának rekatolizálásával nemcsak a nyomda, hanem az egész főiskola és kollégium léte veszélybe került. Az özvegy fejedelemasszony sorra megvonta mindazokat a támogatásokat, amelyeket az iskola, a tanárok és a diákok addig élveztek. A kollégium 1663-ban jobbnak látta a nyomda felszerelését biztonságos helyre szállítani. A nyomda két évig nem működött, majd 1665 folyamán visszakерült Sárospatakra, de az iskola helyzete tovább romlott. A Wesselényi-összeesküvés megtorlásaként a Rákóczi-várakat át kellett adni

6. Posaházi János vallási tanítását a magyarországi Elzevier-emblémák egy másik változata díszíti

a császári katonaságnak. Báthori Zsófia 1671. október 20-án elrendelte az iskola kiürítését. A diákok a professzorok vezetésével indultak útnak, szekéren szállították el a könyvtár értékesebb darbjait és a nyomda felszerelését. A diákok egy része Debrecenbe ment, majd innen, I. Apafi Mihály fejedelem meghívására, erdélyi iskolákban folytatták tanulmányaikat. Ugyanekkor, 1671 őszén a fejedelmi nyomdász, Rosnyai János vezetésével szállították a nyomdát Debrecenbe. A nyomda megszűnésekor Czeglédi István református prédikátor *Sion vára* című munkáján dolgozott, amelyet félbe kellett hagynia, és a könyv csak 1675-ben jelenhetett meg Kolozsvárott.

A két Rákóczi fejedelem által nagy gonddal felszerelt pataki nyomdában fennállásának húsz éve

alatt mintegy hetven kiadvány jelent meg. Nagyrészt az iskolai oktatással kapcsolatos munkák, de alkalmi nyomtatványok, hitviták, protestáns vallásos kiadványok, sőt naptárak is. A sajtó alól kikerült könyvek egyformán gondos kiállításúak, finom, más nyomdákban ismeretlen könyvdíszek valószínűleg németalföldi eredetűek.

Bár a fejedelmi nyomdász, Rosnyai később átvette a debreceni nyomda vezetését, az általa egykoron a cívisvárosba menekített pataki felszerelést többé nem használta. A készletet a debreceni városházán gondosan elzárták, tehát nem használták, Debrecennek megvolt a saját, városi nyomdája. A pataki nyomda anyagát abban a reményben helyezték biztonságba, hogy jobb időkben majd újra munkába áll. 1703 körül az akkori debreceni tipográfus, Vincze Görgy elővette és használta, mivel a Rákóczi-szabadságharc során, 1705. október 20. és 28. között a városban dúló harcokban egyszerre pusztult el a debreceni városi nyomda és az ott tárolt egykori sárospataki fejedelmi tipográfia. Sárospatakon legközelebb csak a fejedelmi nyomda megszűnése után 136 évvel, 1807-ben létesült újra tipográfia.

7. Könyvdíszek a sárospataki nyomdából

SZEZENI NYOMDÁK

AZ ELSŐ SZEZENI VÁROSI NYOMDA
(1525–1530?)

A II. Géza király alatt (1141–1162) a Mosel vidékéről bevándorló német telepések, az úgynevezett szászok a magyar királytól kapott privilégiumaiknak köszönhetően viszonylag önálló politikát folytathattak a gazdaságilag fejlettebb és népesebb közösségekben. Az erdélyi hét szász szék közül Szeben, az erdélyi szászok egykori kereskedelmi és kulturális központját az első források a 12. század végén Cipin néven említették. A Déli-Kárpátok északi oldalán fekvő szabad királyi város a tatár, majd a török támadások miatt erős védelmi rendszert épített ki. A 15. században megalakult szász önkormányzat központja Szeben lett. Polgárai az idők során folyamatosan szoros kapcsolatot tartottak fenn korábbi németországi hazájukkal. Magasabb iskolákat németországi egyetemeken fejezték be. Itt ismer-

kedtek meg egyrészt Gutenberg nagyjelentőségű találmányával, a nyomdai sokszorosítás útján előállított nyomtatott könyvvel, másrészt Luther tanaival. Külföldön megszerzett ismereteiket hazatérésük után szülővárosukban hasznosították.

A viszonylag korán induló magyarországi könyvnyomtatásnak az 1480-as években már nem volt folytatása. Az ország írástudói könyvigényeiket könyvkereskedők közreműködésével külföldről szerezték be, ahogy a magyarországi szerzők írásai is külföldön jelentek meg. Bár bizonyítottan látszott, hogy a hazai nyomdászat a Szebenben alapított könyvnyomtatóműhellyel indult újra, a forrásokban említett 1529-es és 1530-as könyveknek nem maradt fenn példánya. Csak nemrégiben vált ismertté, hogy azok a töredékek, amelyeket a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban fedeztek fel, a szebeni nyomda 1525-ös alapítását és létezését bizonyítják. Az egyik töredék egy latin nyelvű

1–2. Az első szebeni nyomtatvány, egy öröknapjár töredéke: hátlapján a német nyelvű *Hiszkeggel*vel

3. Szeged 17. századi ábrázolása

falnaptárból származik: 1525. január 5-i keltezéssel Lucas Trapoldner magister és Valentinus Corvinus pap, szegedi nyomdászok ajánlották a város vezetőinek, akik feltehetően anyagilag hozzájárultak a megelőző évben fölállított nyomda működtetéséhez. Különösen nagy jelentősége van annak, hogy közli a nyomdászok nevét és azt is, hogy ez volt első nyomtatványuk.

A közsismert szegedi Trapoldner család tagja, Lukás Trapoldner a kölni egyetemen tanult 1519-ben, ahol magisteri címet szerzett. 1531 és 1545 között Szeged város jegyzője, majd a városi iskola rektora lett. Szenátorként halt meg „rögtön karácsony után”, 1547-ben. Ő valószínűleg a nyomdai munka adminisztrációját intézhette. A tényleges

nyomtatást végző Valentin Corvinus papról – vagy ha ő is szegedi német polgár volt, Valentin Rabéról – adatok hiányában jelenleg nincsenek ismereteink.

Az ötven év változó ünnepeit rögzítő kalendárium-töredék másik oldalára utóbb rövid katolikus imádságokat (köztük a Miatyánkot, az Üdvözlégyet) nyomtattak, ezek tehát még a város reformáció előtti éveiből valók. A kalendáriumot és a hátoldalon lévő szövegeket olyan betűtípussal szedték, amelyet a korai 16. századi tipográfiák is alkalmaztak kiadványaikban. A töredékeken fellelhető fametszetek ugyancsak megegyeznek a 16. század elején használatos illusztrációk stílusával.

Nincs pontos ismeretünk arról, hogy a szegedi századok szolgálatában álló első erdélyi nyomda

meddig működött. Sem a forrásokban említett Thomas Gemmariusnak, a városi iskola rektorának 1529-es nyelvtanából, sem Sebastian Pauschner szebeni városi orvosnak a pestisről írt művéből nem maradt fenn példány. Ez utóbbi fennmaradt kézíratos példányában a másoló megörökítette a munka nyomtatásának 1530-as időpontját és nyomdászának, Lukas Trapoldernek nevét.

A szebeni városi tipográfia későbbi, az 1530-as esztendő követő működéséről vagy nyomdakészletének további sorsáról jelenleg semmit sem tudni, egyetlen kivétellel: az 1528-ban a Trapolder–Corvinus-műhely számára készült fametszetű nyomdászjelvényt később Philip diakónus cirill nyomdája is használta. További kutatás tisztázhatja, hogy ez a nyomdászjelvény hogyan jutott el 1579-re Gyulafehérvárra, az ottani cirill betűs műhelybe.

A MÁSODIK SZEZENI VÁROSI NYOMDA (1575–1700–)

Szeben városának vezetése már az 1550-es évek közepén kezdeményezte, hogy helyben készítsenek papírt. A tervbe vett papírmalom azonban csak később, Báthori István 1573. március 12-i engedélyét követően épült meg a város vezetésének anyagi támogatásával. Szeben irányítói feltehetően már ekkor szorgalmazták, hogy a papírmalommal szoros együttműködésben nyomda is létesüljön. Erdélyben 1557 után Valentin Wagner elhunytát követően akadozott a brassói nyomda működése, majd Heltai Gáspár (1574) halála miatt majdnem két esztendeig szüneteltette tevékenységét a kolozsvári officína is. A szebeniek nyomdaállítási kezdeményezése éppen ezért indokolt volt.

Az 1575-ban újrainduló könyvnyomda szintén városi tulajdonban üzemelt. A tipográfiát, miként a papírmalmot is, bérbe adta a város. A sok nehézséggel induló officínát bérbe vevő személyek gyakran cserélődtek. Az első szebeni könyvnyomtatóműhely betűtípusai és díszai addigra már elkalodtak.

Az új nyomdai felszerelés igen szerény készlettel indult. Megtalálhatók benne a Hoffhalter-nyomda tipográfiai felszerelésének részei, köztük a bécsi eredetű evangéliumi illusztrációk és a Raphael

Hoffhalter által metszett, jellegzetes betűtípus. Azért kerültek az Alsólendván, majd Nedelicen használt tipográfiai felszerelés részei Szebenbe, mert feltehetően Hoffhalter Rudolf vállalkozhatott a szebeni városi nyomda vezetésére. A várossal kötendő üzleti tervei azonban nem az elképzelése szerint alakultak, nem ő lett az első nyomdász, ugyanakkor felszerelésének egyes darabjai majdnem a 17. század végéig megtalálhatók a szebeni nyomtatványokban.

A 16. századi szebeni nyomtatványokból példányt igen keveset ismerünk, mivel jobbára töredékesen vagy erősen sérült állapotban és kevés számban maradtak fenn. A városi tipográfia első kiadványából sem ismeretes példány, de a forrásokban fennmaradt a mű nyomtatóinak neve: Martin

4. Az erdélyi szászok jogszabálygyűjteményét száz évvel a brassói kiadás után Szebenben újra nyomtatták (1684)

5. Nyomdászjegy Pistorius szebeni tipográfus
Nomenclatura című nyomtatványának címlapján

Heusler és Martin Wintzler. A következő esztendőben Hausler egyedül nyomtatott, majd Gregor Frautligerrel társult, aki Heltai Gáspár kolozsvári műhelyében sajátíthatta el a nyomdászat mesterségét. 1578-tól 1580-ig egyedül Frautliger neve szerepel a szebeni nyomtatványokon. 1581-től a nyomdát az a Georg Greuss irányította, aki két évvel később, 1583-ban Brassóban megjelentette az erdélyi szászok jogszabálygyűjteményét német és latin nyelven.

A szebeni városi nyomda újraindításával majdnem egy időben a közeli Brassóban Szebeni Nyíró János próbálkozott ismét nyomtatni az elfekvő, erősen leromlott Honter–Wagner-féle készlettel. Időszerűvé vált a szász szokásjog kinyomtatása, erre az igényes feladatra azonban külön-külön sem a szebeni, sem pedig a brassói műhely nem vállalkozhatott. Ezért a hazai nyomdászat történetében kivételes megoldást választottak. 1582-ban vagy 1583-ban a két nyomda felszerelését – átmenetileg – egyesítették. Minthogy a brassói nyomdász időközben meghalt, a szebeni Georg Greuss végezte a nyomtatást Brassóban, ahová a Mathias Fronius által összeállított szász jogkönyv latin és német nyelvű kinyomtatása céljából magával vitte a szebeni nyomda felszerelésének leghasználhatóbb részét. Majd 1584-ben visszatért Szebenbe, hogy magával vive az egykori Honterus–Wagner-féle brassói nyomda néhány betűsorozatát és könyvdíszét. Egész sor kiadvány bizonyossága szerint az 1584-ben elhozott brassói típusokat és díszeket később is a szebeni nyomda használta. A Honterus-nyomda Szebenbe költöztetéséről tehát a

fenti értelemben lehet beszélni. A szász jogkönyv kiadása nemcsak Szeben és Brassó, hanem az egész erdélyi szászság közös ügye volt, és bizonyára művelődéspolitikai megfontolások kívánták meg a szebeni nyomda megerősítését, akár a brassói rováására is.

1591-ben újabb nyomdász, Johann Heinrich Crato dolgozott a szebeni városi nyomdában. Tevékenysége alatt a nyomtatóműhely színvonala jelentősen emelkedett. A források hiánya miatt az ő személyéről ugyancsak keveset lehet tudni. Crato – akinek a wittenbergi Krafft–Crato-officínával való családi kapcsolatára még nincs bizonyíték – nyomtatványaiiban a németországi nyomdákban gyakorta alkalmazott, Szebenben addig nem használt könyvdíszek tűntek föl. 1594-ben bekövetkezett halálát követően a tipográfiát Johann Fabricius vette bérbe hat esztendőre. Az általa kiadott evangéliumi részleteket tartalmazó kötetet a bécsi eredetű Hoffhalter-féle evangéliumi képek díszítették. A Fabricius alatt szinte alig üzemelő műhely a nyomdász halálát követően visszaszállt a városra. 1599-ben súlyos csapás érte a nyomdát is, amikor a városi papírmalom elpusztult.

A század utolsó másfél évtizedében úgy tűnt, hogy a szebeni officína az erdélyi szászság központi nyomdája lesz. Honterus készletének Szebenbe való vitele azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményt, sőt együtt járt a brassói sajtó teljes visszafejlődésével. A legrégebbi erdélyi nyomda a század folyamán mindvégig szerény felszereléssel rendelkező nyomtatóműhely maradt, három évtized alatt sem érte el kiadványainak száma a harmincat. Ezek a kiadványok főleg az oktatásüggyel, illetve a várossal voltak kapcsolatosak.

A 17. században továbbra is városi tulajdonban maradt a szebeni tipográfia, amelyet a nyomdatermékeken saját nevüket feltüntető nyomdászok bérliként működtettek. Kiadványaiból csak kevés számú és jobbára sérült, töredékes nyomtatvány maradt fenn, aminek több oka lehetséges: a műhely elsősorban az erdélyi szászság számára nyomtatott, tehát az itt megjelentetett kiadványok többnyire nem jutottak el a szász lakta területeken túlra. Továbbá ezek a nyomtatványok helyi jelentőségűek voltak (naptárak, iskolai tankönyvek, napi használatra készült imakönyvek), így az állandó igény-

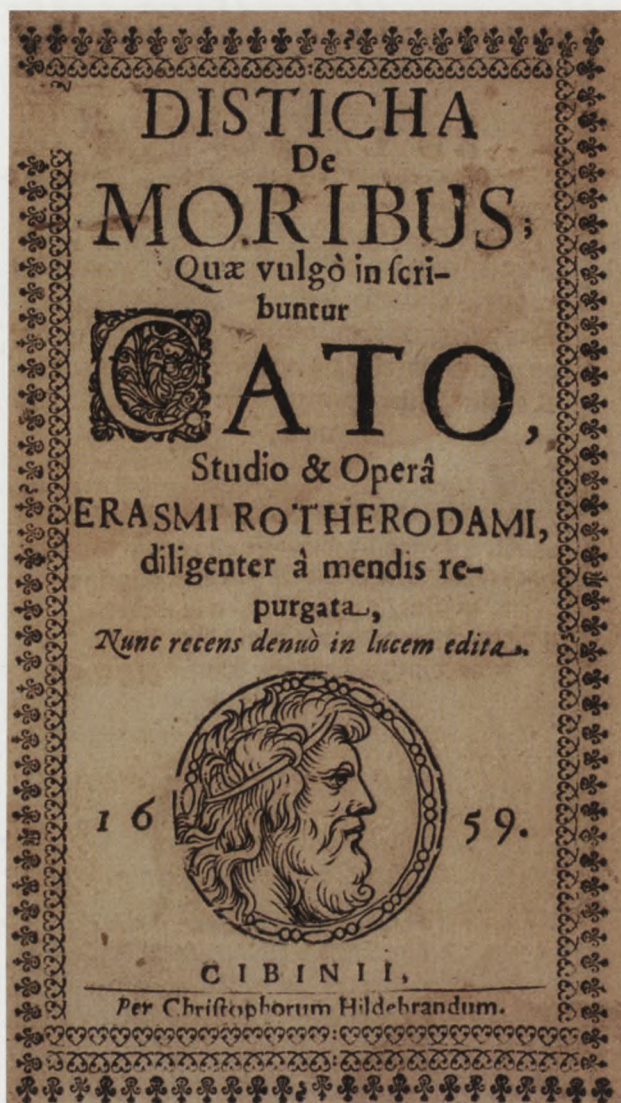

bevétel miatt sokkal könnyebben elhasználódtak. A helyi lakosság igényeinek megfelelően a kiadványok többsége német nyelvű volt.

Bár a városi nyomda bérlői sűrűn váltakoztak, és időnként új darabokkal is gyarapították a felszerelést, a Hoffhalter-féle anyag továbbra is nyomon követhető. Simon Grüngras 1601-ben lett a szebeni városi officína bérlője. Az ekkor készített leltár szerint a tipográfiai felszerelés mindössze négy betűtípusból állt. A Grüngras-féle kiadványokból csupán néhány német és magyar nyelvű kalendárium maradt fenn töredékesen. A magyar változatban a nyomdász nevének tükörfordított változata, „Zöldfü” szerepelt az impresszumban. Grüngrast Paul Seel, majd Paul Wolff követte a nyomda élén, később pedig Jakob Thilo, akitől nagyobb számú és változatosabb tartalmú nyomtatványok ismeretesek. Neve 1616–1619 között szerepel szebeni nyomtatványokon. Thilóval egyidejűleg megjelent az első 17. századi erdélyi kiadó, aki könyvkereskedő is volt, Benjamin Fiebigk személyében. Ő Thilónál jelentette meg kétkötetes német nyelvű evangélikus énekeskönyvét, kottákkal. Thilo maga is adott ki saját költségére könyveket, így magyar nyelvű tudósítást az 1613. évi erdélyi eseményekről, és folytatta a kalendáriumkiadást is.

A szebeni tipográfiáról 1621-ben vettek fel ismét leltárt. Ez 190 darab, különféle betűk, közöttük cirill betűk öntésére alkalmas rézmatricát, 64 fametszetet, 339 fába vésett kezdőbetűt sorol fel. Meglehet, hogy Jakob Thilo halálával függött össze a leltár összeállítása. A benne szereplő anyag azonban sokkal gazdagabb, mint ami a kinyomtatott könyveken látszik. Különösen meglepő a cirill betűk öntésére alkalmas rézmatricák jelenléte, tekintve, hogy nincs olyan szebeni nyomtatvány a 17. században, amely cirill betűkkel készült volna.

A nyomda néhány évi szünetelése után a város következő nyomdásza Marcus Pistorius volt. Ő lehetett az az „eretnek linzi könyvnyomtató”, akiről egy katolikus vitairat azt állította, hogy „betűivel együtt Magyarországra” menekült. Jelenleg azonban nem rendelkezünk olyan ismerettel, amely szerint Pistorius a királyi Magyarország területén nyomdát működtetett volna. David Frölich hivatkozása szintén az ausztriai származást erősíti, amikor megeml-

6. Bölcs mondások gyűjteménye
A címlapot antik férfifej díszíti

tette a szebeni tipográfiában tevékenykedő linzi kalandort, aki kártyákat nyomtatott. Pistorius egyik magyar nyelvű kalendáriumán nevét Linzi Pistorius Márkként használta. Első kiadványa Szikszai Fabricius Balázs háromnyelvű szójegyzéke 1629-ből. Ezt követően több mint negyedszázadig az ő irányításával működött Szebenben a városi nyomda. Pistorius feltételezhetően 1655 körül halhatott meg. A következő név szerint ismert tipográfus Christoph Hildebrand és Blasius Prössl volt, mindketten csak egy-egy évig vezették a műhelyt.

7. Rézmetszetű díszcímlap Matthias Miles történeti munkájához (Szeben, 1670)

Bár az 1660-as évek derekán a városi nyomda egyre rendszertelenebbül működött, az 1662–1666 közötti időszakot Szeben város fénykorának tekinthetjük nyomdászattörténet szempontjából. Ugyanis hazai viszonylatban példa nélkülént egyszerre három nyomtatóműhely is dolgozott a városban. Mivel a török megszállástól Szeben a városra kivetett hatalmas sarc árán megmenekült, itt talált oltalmat a gyulafehérvári fejedelmi nyomda és Várad török kézre kerülését követően Szenci Kertész Ábrahám tipográfiája. A három nyomda azonban egymástól függetlenül, külön nyomdavezetővel dolgozott, és a két idegen tipográfia később Apafi Mihály fejedelem utasítására Szebenből Kolozsvárra került. A szebeni városi officína a másik két nyomdával párhuzamosan önálló felszereléssel és saját tipográfussal, Stephan Jünglinggel dolgozott tovább.

Jüngling 1666-ban vette át a tipográfia irányítását, amikor a korábbiakhoz képest hosszabb, nyugalmasabb időszak következett a szebeni városi

nyomda életében. Tevékenysége alatt a szokásos kalendáriumok, egyházi és alkalmi kiadványok mellett ismét szükségessé vált Matthias Fronius száz joggyűjteményének újbóli kiadása. Csaknem száz év telt el előző, latin és német kiadása óta, amely ugyan Brassóban jelent meg, de szebeni közreműködéssel. Az új kiadás külseje szándékosan követte az előző kiadást: a díszes fametszetű címlapkeretben mindössze a brassói címert cserélték át szebenire. Jüngling munkássága idején készült az első rézmetszettel illusztrált szebeni könyv. A Tobias Teutsch által metszett címlapmetszet Matthias Miles *Siebenbürgischen Würg-Engel* című, a 16. századi Erdély történetét tárgyaló krónikáját díszítette. Jüngling egész működésére jellemző volt, hogy jobbra az előző századból származó díszeket használta. Csak az 1682 elején feltűnt, a Halley-üstökösrel azonosítható „Wundern-Stern”-ről tudósító plakát számára sikerült nagyobb méretű fametszeteket készíttetnie.

Stephanus Jüngling 1687-ben bekövetkezett halálát követően a nyomdát özvegye, Ágnes vezette faktorok segítségével. Név szerint közülük Johann Hermeliust és Johann Barthot ismerjük. 1693 augusztusából származó levéltári adatok szerint Szeben városa Bécsből a tipográfia részére négy fokozat új fraktúr betűt szerzett be, amely 1695-től fordult elő a szebeni nyomtatványokban.

1695. február 28-án a város visszavette a nyomdát és Marcus Reichardra bízta, akinek faktora a lőcsei Caspar Polumsky lehetett. 1696 novemberében azonban már újra Johann Barth nyomtatott. Működése alatt megújult a szebeni városi nyomda betűkészlete. Ehhez sajnálatosan hozzájárult az 1697. évi nagy tűzvész is. Nemcsak a természeti csapás következtében elolvadt új betűket kellett pótolni, hanem valószínűleg a régebbi, elhasználódott 16. századi típusokat is. Az 1693-ban Bécsből rendelt betűk tehát csak néhány évig voltak használatban. A nyomdai készlet újabb felújítását, pótlását Szeben város megbízásából Tótfalusi Kis Miklós végezte el. Négy-négy fokozat antikva és kurzív típust öntött a szebeniek számára az elhasználódott kolozsvári betűkből, cserébe újraöntésre alkalmas betűanyagot kapott Szebenből. Az általa készített új betűk 1699-től jelentek meg a szebeni nyomtatványokban.

A HONTERUS-NYOMDA (1539–1594)

A Délkeleti-Kárpátok kanyarulatnál, a Cenk hegy lábánál fekvő Brassót 1211 után a betelepülő német lovagok kezdték építeni. A település nevét elsőként a IV. Béla király által 1252-ben kiállított adománylevel említi. Corona latin nevének német változata, Kronstadt, 1355-ben fordult elő először. Brassó címere, amely a Honterus-nyomda nyomdászjelvénye is, a város nevének eredetét magyarázó legenda utal, és megjeleníti azt. E történet szerint az első városháza építése alkalmával a földben, fagyókerek között koronát találtak. Brassó jelentős kereskedőváros volt, amelyben Johannes Honterus tevékenysége révén gyorsan tért nyert a reformáció lutheri iránya, és az erdélyi városok közül elsőként itt épült ki szilárd protestáns egyház.

Az erdélyi szászok első nyomdája ugyan Szebenben létesült (1525), de a brassói nyomdaalapítás (1539), amely a kiváló brassói humanista, tudós, pedagógus és reformátor, Johannes Honterus nevéhez fűződik, szilárdabbnak bizonyult. Honterus bécsi és krakkói tanulmányok és rövid bázeli tartózkodás után tért vissza Brassóba, ahol haláláig szülővárosa kulturális és vallási életének legfőbb irányítója volt. A fametszés mesterségét külföldi tartózkodása alatt sajátította el. Itt készítette 1532-ben két nagyméretű csillagtérképét Heinrich Petri kiadó megbízásából, valamint tervezte és metszette legismertebb tudományos teljesítményét, a *Chorographia Transylvaniae* című Erdély-térképét, amelynek nyomtatására már Brassóban került sor (1539). Ez a térkép tette ismertté nevét, ezután korának egyik legkiválóbb térképészeként tartották számon. Bázeli fametszői tevékenysége kimutathatóan a nyomdászathoz kapcsolódott. Sokoldalú humanistaként felismerte a könyvnyomtatás jelentőségét. Ezért szülővárosa számára külföldről nyomdafelszerelést hozatott. Bizonyára része volt abban is, hogy egy évtized múlva, 1546-ban papírmalom létesült a városban.

1533-ban, miután hazaért Brassóba, nagyszabású munkásságot fejtett ki, mint tanár, lelkész, refor-

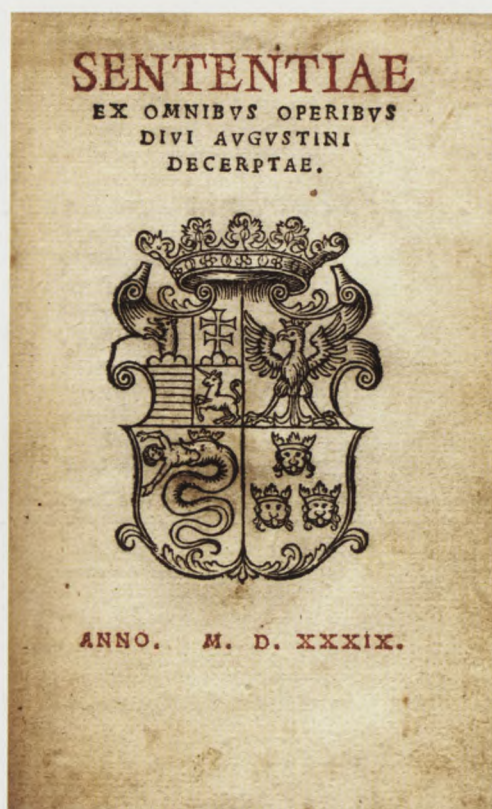
1. Brassót ábrázoló metszet a város címerével

mátor és nyomdatulajdonos. A kortárs Pesti Gábor, akinek több műve is megjelent nála, Honterus *Epitome adagiorum* című művéhez írt előszavában szólt az érdemeiről: saját költségén nyomdát rendezett be, hogy a legjobb szerzők a hazai művelődés számára is elérhető legyenek. Első nyomtatványai 1539-ből valók, de sem ezeken, sem a későbbiekben nem írta ki nevét a címlapra. A brassói nyomdatermeken leggyakrabban Honterus fentebb említett nyomdászjelvénye fordul elő könyvdíszként.

Brassói sajtójával elsősorban pedagógiai munkáját kívánta eredményesebbé tenni, ezt tanúsítja számos tankönyv kiadása. Kiadványai általában kis alakúak, nyolcadrét formában láttak napvilágot, valamennyi latin nyomtatványa kurzív betűkkel van szedve. Formátumuk és tipográfiai megoldásuk révén is az aldinákhoz, azaz Aldus Manutius velencei nyomdász könyveihez hasonlók. Kis számban fennmaradt német nyelvű könyvei kivétel nélkül a hitújítást szolgálták: részben az erdélyi lutheránus szász egyház megszervezésével függtek össze, részben Martin Luther kis katekizmusának újabb kiadásai.

Az 1539 és 1549. évi halála közötti évtizedben Honterus harminchat nyomtatványáról tud a könyvészet, köztük magyar nyelvű nincs. A könyvekben nyomon követhető fametszés korai hazai emlékei a szebeni, majd néhány év múltán szinte azonos idő-

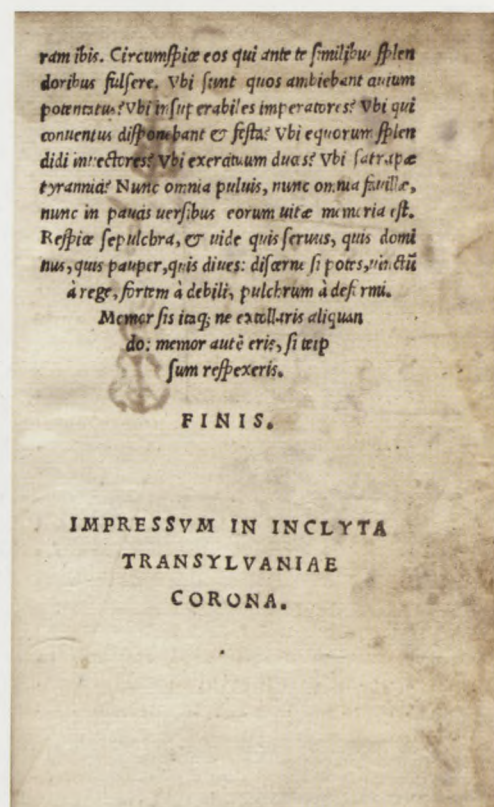

2. A *Sententiae* címlapja Magyar- és Lengyelország, valamint a Jagello és Zápolya család egyesített címerével

3. Johannes Honterus

4. A *Sententiae* utolsó lapján olvasható a nyomtatás helye, de Johannes Honterus nem tüntette fel a nevét

ben a sárvár-újszigeti és a brassói nyomdában jelentek meg. Honterus betűmetszői tevékenységéről nincs tudomásunk, fametszőként azonban jelentőset alkotott. A kiadványaiban található metszetek is neki tulajdoníthatók. Ezért az első művészi fokon alkotó magyaroroszági könyvillusztrátorként tartjuk számon.

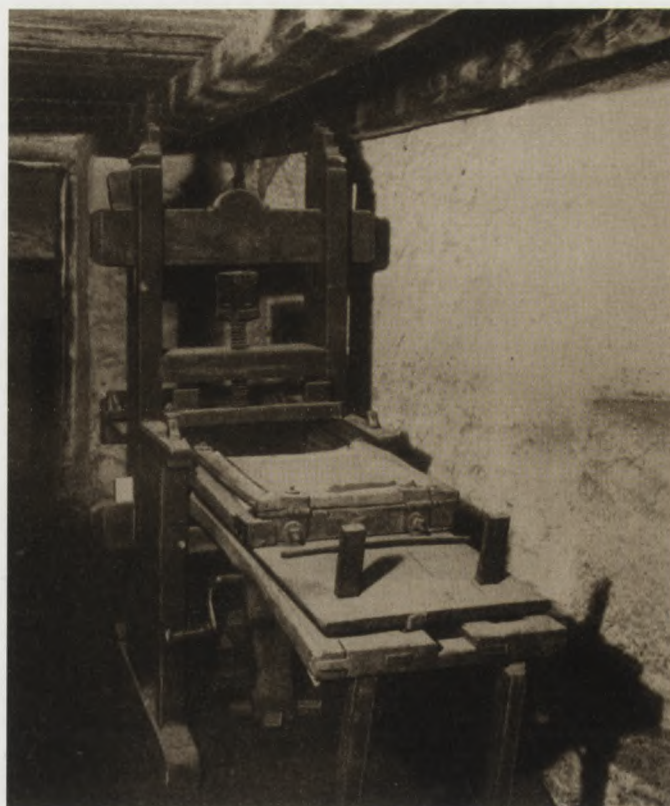
Honterus halála után a wittenbergi egyetemen tanult Valentin Wagner lett az utóda a lelkészi szolgálatban és az iskolaigazgatói poszton, majd idővel tulajdonosa a nyomdának is, amelyet Honterus szellemében vezetett tovább. Elsősorban a tanulók és a megreformált egyház érdekeit tartotta szem előtt. Legjelentősebb nyomtatványa a saját költségén 1557-ben megjelentetett Erasmus *Novum Testamentum* görög–latin, kétnyelvű részleges biblia-kiadása volt. Wagner megszerezte hozzá János Zsigmond király privilégiumát is, amely öt évre

szólt, és megtiltotta, hogy bárki utánnyomást készítsen róla, illetve, hogy ugyanilyen kiadást külföldről behozzon Erdélybe.

A brassói nyomdának Honterus idejében nem volt antikva betűje, ez a betűtípus csak 1554-től jelent meg a nyomtatványaiban. A Wagner halála után megjelent kiadványok nyomdászát nem ismerjük név szerint. A későbbiekben úgy látszik, hogy a Honterus-nyomda működése nem volt folyamatos: az 1569–1576 közötti években nincs nyoma a tipográfia működésének. 1580–1581 között a Honterus-nyomda betűivel Szebeni Nyíró János dolgozott Brassóban, az ő idejében jelent meg az első magyar nyelvű nyomtatvány a szász városban. Halálát követően a brassói sajtó vezető nélkül maradt.

Amikor az erdélyi szászok ki akarták nyomtatni saját szokásjoggyűjteményüket, akkor éppen nem volt nyomdász Brassóban, ott volt viszont a jól fel-

5. A négy evangélista metszete, Erasmus brassói kiadású latin–görög nyelvű Újszövetségéből
6. Johannes Honterus eredeti faszajtója az 1940-es években még megvolt

szerelt Honterus-tipográfia. A másik rendelkezésre álló nyomda, a szebeni, szegényes készlete miatt nem volt elégséges a nagy munkára. Az egész erdélyi szász közösség érdekében ezért a szebeni nyomdász, Georg Greuss vezetése alatt egyesítették a két nyomdát: a nyomtatást a Szebenből behívott Georg Greuss végezte Brassóban. A latin és német nyelven egyidejűleg, 1583-ban megjelent, Mathias Fronius brassói várkapitány által összeállított szász törvénykönyv betűi jobbára a brassói készletből valók. A két könyvet fametszetes címlapkeret díszíti, benne Brassó város címerével. A munkálatok befejezését követően, feltehetően a brassói város vezetésének engedélyével, a Honterus–Wagner-műhely egyes betűtípusait és könyvdíszzeit Greuss elvitte magával Szebenbe. Brassóban főleg a Honterus-féle faktúr típusok maradtak, ezek használata a német nyelvű nyomtatványok esetében ugyanis fontos volt. A Honterus–Wagner-féle készletnek

Brassóban maradt részével még az 1586–1588, valamint 1594-es években is folyt nyomtatás.

A Honterus-nyomdából a 16. század folyamán összesen 91 nyomtatvány került ki. Gazdag felszerelését mintegy 100 különféle dísz alkotta (egy részük Honterus saját metszése), továbbá hangjegyek és 43 betűtípus. A díszek és illusztrációk között volt egy haláltáncsorozat, amely Hans Holbein eredeti metszetei nyomán az *Imagines mortis* című könyvhöz készült. Ezenkívül többféle címer és nyomdászjegy és több, egész lapot betöltő díszes címlapkeret található még a készletben. Egyedülálló a hazai nyomdák között az a 18 fametszésű térkép, amelyet a nyomdaalapító metszett, egy részüket *Rudimenta Cosmographica* című nagy sikerű földrajz-könyvének 1542. évi brassói kiadásához. A térképek egyikén kivételesen feltüntette mesterjegyét, azaz nevének kezdőbetűit: I. H. C. (Johannes Honterus Coronensis). Ez a földrajz-könyve egyéb-

7. Honterus *Chorographia* című 1542-es brassói zsebatlaszának Galliát (Franciaországot) ábrázoló részlete és ugyanennek eredeti fadúca, amelyről 470 évvel ezelőtt a nyomtatott térkép készült

ként csak Zürichben és Bázelen több mint húsz kiadást ért meg.

A Honterus-nyomda az egyetlen olyan 16. századi hazai könyvnyomtatóműhely, amelynek felszereléséből három darab, a nagy erdélyi reformátor kezétől származó eredeti fadúc máig fennmaradt: két térkép és egy brassói címer dúca ma is megvan Brassóban. A nemzetközi irodalom mindössze két, ennél korábbi időkből fennmaradt eredeti fa térképdúcot ismer. A Honterus-tipográfia igen jó állapotban meglévő eredeti könyvsajtóját 1898-ban még láthatták az érdeklődők az erdélyi szász humanista szobrának avatása alkalmából rendezett kiállításon. Létezéséről ugyan szétszedett állapotban, de még a 20. század negyvenes éveiből is rendelkezünk információval.

Brassói nyomdák a 17. században

A brassói könyvnyomtatás a 17. század folyamán nem volt folyamatos és jelentőségében meg sem közelítette az előző századét. Harminc évig tartó szünetelés után valószínűsíthetően 1625-ben indult újra. Első 17. századi kiadványa 1631-ből való, amelynek impresszuma szerint ekkor a műhelyt Martin Wolfgang vezette, de feltehetően a tulajdonosa nem ő volt. Neve nyomdászként nem ismeretlen, mert idősebb Jakob Klöss halálát követően, 1620-ban átmenetileg az ő irányításával működött a bártfai műhely.

A Wolfgang által vezetett városi nyomda felszerelésében nincs nyoma az előző században alapított Honterus-féle tipográfiai készletnek. A betűk ugyanakkor egyezést mutatnak a 16. század végétől

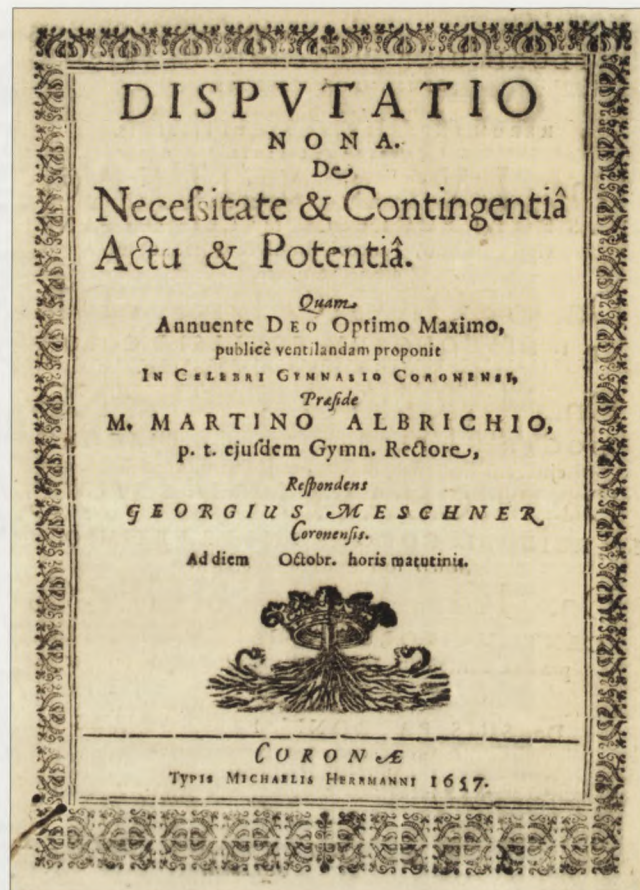
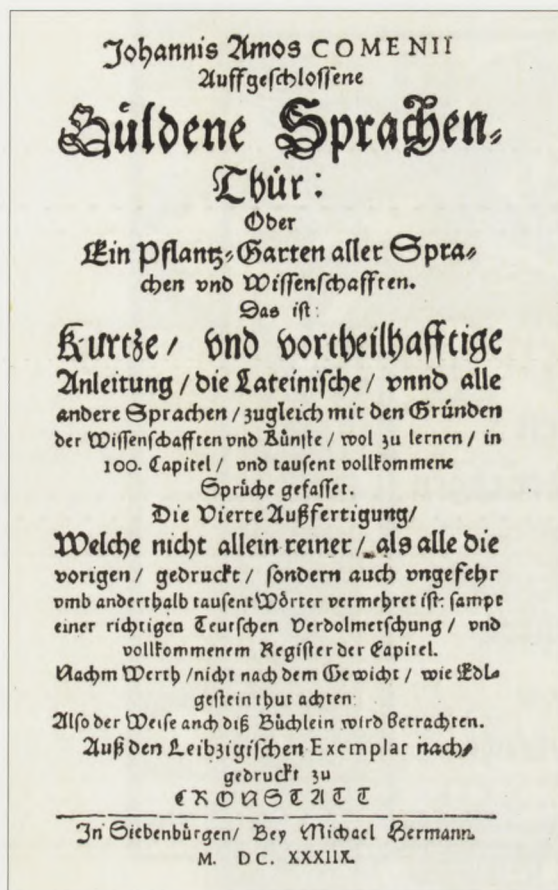

8. A szász törvénykönyv német nyelvű változatának első, brassói kiadása (1583)

a szebeni officínában alkalmazottakéval, vagyis a szász törvénykönyv kinyomtatását követően 1584-től Szebenben brassói betűk is feltűntek. De amíg a Honterus–Wagner-műhely Szebenbe visszavitt részét a teljes 17. század folyamán alkalmazták, addig Brassóban ennek a felszerelésnek már csak a legnagyobb fokozatú betűjét használták a későbbiekben.

Martin Wolfgang neve utoljára egy 1632-ből származó brassói nyomtatványon szerepelt. Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy 1635-ig ott nyomtatott. Az ekkori brassói nyomda szórványosan fennmaradt kiadványai azt mutatják, hogy csak két-három évenként hagyta el egy-egy mű a sajtót. A nyomda a helybéli evangélikus szászok számára dolgozott és kiadványai nagy része német nyelvű volt.

9. Comenius nyelvkönyvét Brassóban a lipcsei kiadás alapján nyomtatták ki 1638-ban
10. A brassói vizsgatételeket a 17. századi Hermann nyomdász a város címerével díszítette, a koronás fagyökérrel

A HERRMANN-NYOMDA (1636?–1692)

1637-ben már újabb név szerepelt a brassói nyomtatványokon, Michael Herrmanné, aki minden bizonnyal tulajdonosa volt az új nyomdai készlettel dolgozó műhelynek. Az 1602-ben született, szepességi származású Herrmann Brassóban magas tisztségeket töltött be: 1648-tól bíró, illetve befolyásos városi tisztségviselő, majd Rhédey Ferenc és II. Rákóczi György fejedelem tanácsosa, a szászok helytartója volt. A tipográfiai munka tényleges irányítója ezért nem ő volt, hanem bizonyára az általa meghívott Márton nyomdász, akinek nevét csak korabeli forrásokból ismerjük, mert nem tüntette fel egyetlen nyomtatványán sem. Személye megegyezhetett Brassai Major Mártonnal, aki 1647-től a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát vezette. 1657-től tűnt fel a morva származású, talán a cseh

testvérek közösségéhez tartozó Nicolaus Müller, latinosan Molitor neve a brassói kiadványok impresszumában. 1702-ben bekövetkezett haláláig ő volt a nyomda faktora, emellett könyvek árusításával és terjesztésével is foglalkozott, valamint irodalmi tevékenységet is kifejtett.

Michael Herrmann feltehetően már 1636-ban felállította az új betűkkel, díszekkel, iniciálékkal és nyomdai cifrákkal rendelkező nyomdai készletét. Ezek mellett birtokába került még a Honterus-nyomdából megmaradt néhány betűtípus (fraktúr, schwabacher és görög betűk), könyvdísz és iniciálé.

Michael Herrmann a városban dúló pestisjárvány következtében 1660 augusztusában hunyt el, de a tipográfia 1692-ig a család tulajdonában maradt. Ez a műhely sem bizonyult termékenynek. Mai ismereteink szerint évente csupán egy-két kiad-

ványt jelentetett meg, bár a példányok pusztulásának mértékével is számolnunk kell. Az egykor kinyomtatott, de napjainkban példányból már nem ismeretes könyvekről a korabeli beszámolók adataiból következtethetünk.

A PFANNENSCHMIED-NYOMDA (1672–1688)

A Herrmann-féle műhely működésével párhuzamosan 1672-ben több brassói nyomtatványon megjelent Peter Pfannenschmied neve. Ezek a nyomtatványok azonban az addigi megszokott nyomdai anyagtól eltérő készlettel készültek. Ebből arra következtethetnénk, hogy ugyanabban a városban két külön nyomdáról lehet szó. Az alkalmi költemények szerzőjeként is számon tartott Pfannenschmied 1661-től volt a brassói főtemplom lelkésze. Ezért az ő esetében sem valószínű, hogy közvetlenül részt vállalt volna a tipográfia napi munkájában. Ezt a feladatot e nyomtatóműhely esetében is Nicolaus Müller végezte. A faktornak a Herrmann- és a Pfannenschmied-nyomdában való egyidejű jelenléte ugyanakkor kérdésessé teszi, hogy valóban két külön nyomda volt-e a városban.

A Pfannenschmied-officína legjelentősebb kiadványa Comenius *Orbis pictus*ának az első hazai készítésű illusztrációkkal díszített magyar–latin, valamint német–latin nyelvű kiadása volt, 1675-ben. Az illusztrációk nem azonosak sem az első magyar nyelvű nürnbergi kiadással (1669), sem a későbbi lőcsei kiadás (1685) képeivel. A 150 fametszetes illusztráció éles állapota arra utal, hogy az illusztrációk új dúcra készültek, amelyet nyilván Pfannenschmied rendelt meg, valószínűleg helybéli mestertől.

Peter Pfannenschmied 1677. november 21-i halálát követően a műhelyből „Pfannenschmied nyomda” megjelöléssel kerültek ki a nyomtatványok, majd ezt követően 1688. szeptember 12-én bekövetkezett haláláig az özvegy, Martha Pfannenschmied neve szerepelt az impresszumban. Halálakor Nicolas Müller, aki még mindig a nyomdai munkák tényleges irányítója volt, versben búcsúzott pártfogójától.

Úgy tűnik, hogy a kétféle (Herrmann- és Pfannenschmied-) nyomdai felszerelés később egyesítve Lucas Seuler tulajdonába került. A Wittenbergben

11. Díszek és iniciálék a brassói nyomdából

végzett orvosdoktor, gyógyszerész, később városbíró Seuler a készletet további vásárlásokkal egészítette ki: új beszerzésű betűtípussal, könyvdísszel, iniciáléval és nyomdai cífrával. A tényleges nyomtatási munkát továbbra is Nicolaus Müller végezte, egészen haláláig, 1702 májusáig.

A korábbi szakirodalom úgy vélte, hogy Brassóban csak egy műhely dolgozott. A legújabb kutatások derítették ki, hogy felszerelésüket tekintve a városban párhuzamosan két markánsan elkülönülő műhely, következetesen megkülönböztetett impresszummal, de Nicolaus Müller személyében egy kezelésben tevékenykedett. Ez a hazai nyomdászattörténetünkben példátlan, egyedülálló eset. Ezeknek az új tényeknek az ismeretében további levéltári kutatás szükséges annak eldöntésére, hogy a 17. század utolsó harmadától valójában egy vagy több nyomda volt-e Brassóban.

A HOFFHALTER-NYOMDA (1565–1587)
DEBRECEN–VÁRAD–GYULAFEHÉRVÁR–ALSÓLENDVA–DRÁVAVÁSÁRHELY

RAPHAEL HOFFHALTER (SKRZETUSKY)
(1565–1568)

Raphael Hoffhalter 1525/1530 körül Raphael Skrzetusky néven született a lengyelországi Poznańban. Kisnemesi családból származott, de iparossá képezte magát. Megélhetését tanult mestersége biztosította. Nem tudjuk, mikor hagyta el szülőhazáját, és hol, melyik nyugat-európai városban sajátította el a nyomdászat mesterségét. Szenci Molnár Albert belgáként említette, németalföldi tartózkodására azonban eddig nincs bizonyíték.

1–2. Raphael Hoffhalter nyomdászjelvénye,
amelyet kizárólag Bécsben használt

VIENNAE AVSTRIAE IN AED.
bu Collegij Casarej, Societatis IESV.
Excudebat Raphael Hoffhalter
Anno 1561.
Cam gratis & privilegio, Caf. Mde, &c.

Külföldi jelenlétének első ismert dátuma 1549. június 17-én kelt, amikor a zürichi nagytemplomban immár Raphael Hoffhalter néven feleségül vette Kathrin Göldlit, egy helybeli földbirtokos leányát. Két gyermekükről tudunk: Rudolfot – aki később követte apja mesterségét – 1550. december 7-én, Máriát 1552. július 15-én keresztelték meg. A zürichi tanács 1551. szeptember 2-án Raphael Hoffhalter betűöntőt és mintametszőt fölvette lakosai névsorába, megemlítve, hogy egy tanoncot tart a háztartásában. Hoffhalter 1553-ban vissza kívánt térni szülőhazájába, de terve nem valósult meg. 1556. április 10-én Bécsben három évre szóló privilégiumot kapott könyvek nyomtatására, mintametszésre, papír- és könyvkereskedésre. Nyomdáját 1563 elejéig működtette a császárvárosban. Bécsben mai ismereteink szerint több mint százötven könyvet jelentetett meg, köztük több magyar szerző magyar nyelvű művét. 1558-tól a magyarországi katolikus egyház vezetői – Oláh Miklós, Verancsics Antal, Draskovith György, Telegi Miklós – munkáikat a bécsi Hoffhalter-tipográfiában adták ki. 1560 és 1561 között több igen fontos katolikus nyomtatványt Hoffhalter nyomtatott a bécsi jezsuita officína épületében, a jezsuita nyomdai készlettel. E nyomtatványok impresszumában fontosnak tartotta a saját nevét is feltüntetni. Katolikus kapcsolatai mellett összeköttetésben állt más magyarországi személyekkel is, például a protestáns prédikátor és nyomdász Huszár Gállal, vagy a költő és drámaíró, a későbbi evangélikus lelkész és nyomdász Bornemisza Péterrel, akinek Bécsben szintén kinyomtatta magyar nyelvű naptárát 1562-ben.

A Hoffhalter-féle bécsi tipográfia készlete a korabeli magyarországi nyomdákhoz képest sokkal jelentősebb volt, az európai élvonalhoz tartozott. Hoffhalter a Habsburgoknak is dolgozott, legnevezetesebb munkája az I. Miksa császár dicsőségét megörökítő Diadalkapu (*Die Ehrenpforte für Kaiser Maximilian I.*) 1559. évi újranyomtatása volt. A 357×309 centiméteres fametszet megvalósítása igazi nyomdászbravúr volt. Nyomdakész-

letének nagyságát mutatja, hogy harmincnál több betűsorozattal rendelkezett. Nyomtatványainak illusztrálására 14 sorozat iniciálét és legalább 59 könyvdíszet használt. Műhelyének felszereléséhez tartozott az a 66 darab, kotta nyomtatásához szükséges öntött, mozgatható hangjegykészlet is, amely a későbbiekben Huszár Gál tulajdonába került, aki első nyomdakészletét a bécsi nyomdásztól vette. Hoffhalter magas művészi színvonalú kiadványok megjelentetésére törekedett, ezért is szerepeltette a Lipcséből Bécsbe telepedett Donat Hübschmann, illetve Hans Sebald Lautensack neves grafikusok illusztrációit nyomtatványjaiban.

Raphael Hoffhalter gyorsan felfelé ívelő pályája Bécsben feltehetően a kitudódó protestáns kapcsolata miatt szakadt meg. 1563 elején sietősen menekült el a katolikus császárvárosból. Magyarországi ismeretségei révén, amelyben fontos szerepe lehetett Huszár Gálnak, az erdélyi fejedelemséghez tartozó Debrecenben talált átmeneti védelemre, ahol nyomdászmesterségét tovább folytathatta, ugyan jóval szerényebb keretek között.

Először nevének elhallgatásával, titokban nyomtatott. Bizonyos Bécsből ismert betűinek debreceni előfordulása azt bizonyítja, hogy már 1563-ban Debrecenben volt. Melius Juhász Péter *Magyar prédikációk* című művében már megtalálható ószövetési iniciálésorozatának A betűje. A címlapon látható fametszet és az ajánlás 1563. május 25-e előtti debreceni jelenlétét bizonyítja. Még ebben az esztendőben inkognitóban visszatérhetett sikereinek színhelyére, Bécsbe, hogy ott maradt nyomdai anyagát kimenekítse, illetve új könyvdíszek vásárlásával bővítse tipográfiai készletét. Erre a legmegfelelőbb alkalom II. Miksa magyar királlyá koronázásának pozsonyi ünnepe lehetett, 1563 szeptemberében. 1564-ben a debreceni városi nyomda számára fölüjította Huszár Gál Debrecenben hagyott betűkészletét. Ugyancsak ebben az évben tűnt fel az egykori bécsi készletből származó görög betűtípus, amely Melius Juhász Péternek a Török Mihály neve alatt kiadott vitairataiban szerepelt. Ezt a görög betűtípust a debreceni városi nyomda még az 1680-as évek elején is alkalmazta.

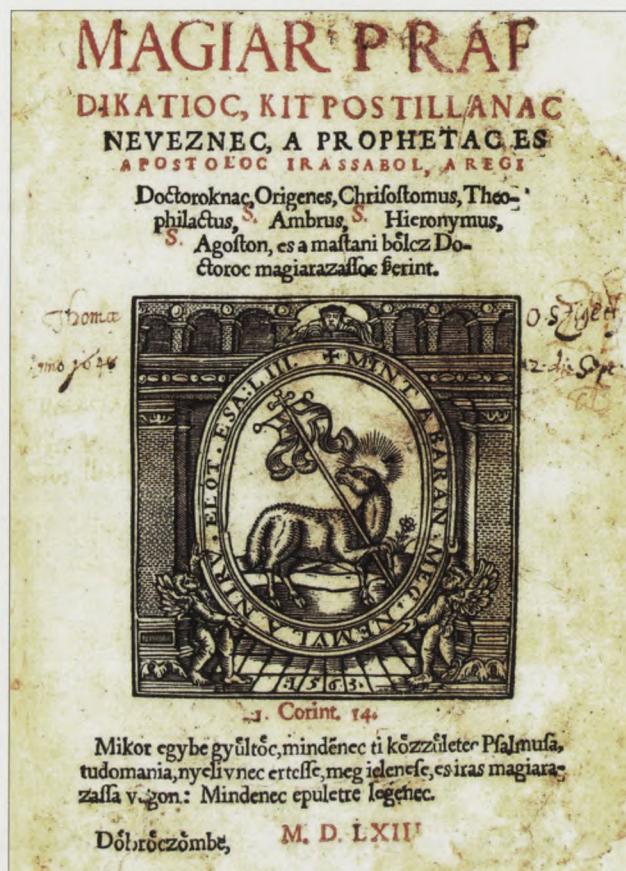
A Bécsből frissen beszerzett nyomdai betűkkel és könyvdíszekkel Hoffhalter 1565-re föllállította saját tulajdonú nyomtatóműhelyét, amelynek első

3. János Zsigmond erdélyi fejedelem arcképe

kiadványai még Debrecenben jelentek meg. Mindeközben szintén rendelkezésre állt a korábbi nyomdásztól, Huszár Gáltól hátrahagyott szerény debreceni városi tipográfia készlete is. Hoffhalter az év végén nyomdájával együtt átköltözött Váradra. A mohácsi vész után a törökök által elfoglalt területekről (főleg Budáról, Szegedről) menekülő kézművesek és a vidéki kisnemesek betelepülése miatt Várad lakossága folyamatosan növekedett. Varkocs Tamás az erdélyi hadakkal 1557-ben elfoglalta és a Lengyelországból visszatért Izabella királyné (a lengyel király leánya, a magyar János király özvegye) fővárosává tette 1558-ban Váradot. Czeglédi György váradi pap tevékenysége alatt a reformáció kálvini irányzata erősödött meg: 1562-ben a váradi zsinat Melius Juhász Pétert superintendenssé választotta. A városban több zsinatot és hitvitát tartottak. Az 1569-es váradi disputa a

4. Melius Juhász Péter *Magyar prédikációk* című művének nyomdai munkálatába 1563 elején kapcsolódott be Raphael Hoffhalter

Melius által vezetett reformátusok és a Dávid Ferenc vezetésével képviselt unitáriusok között folyó harcnak sorsdöntő állomása volt. Izabella királyné fia, János Zsigmond támogatásával az unitáriusok erősödtek meg.

Raphael Hoffhalter Váradon szintén Melius műveinek kiadója volt, 1567-ban azonban szakított a református püspökkel, és az unitáriusok meghívására János Zsigmond „királyi nyomdásza” lett Gyulafehérvárott. Gyulafehérvár az erdélyi püspökség egykori székhelye a 16. század közepén a megalakult erdélyi fejedelemség politikai és gazdasági központja, Izabella és János Zsigmond fejedelmi udvarának székhelye lett. A vallási kérdésekbe egyre inkább beavatkozó János Zsigmond az unitárius Dávid Ferencet udvari pappá nevezte ki. Az új

hit tanainak terjesztéséhez, miként a reformátusoknak Debrecenben, az unitáriusoknak is nyomdára volt szükségük. Ezért hívták Gyulafehérvárra Raphael Hoffhaltert, aki az unitáriusok (antitrinitáriusok) vezéralakjának, Dávid Ferencnek a reformátusokkal folytatott vitáit nyomtatta ki. Nem sokkal később azonban, 1568 februárjának legvégén Hoffhalter váratlanul elhunyt. Halálát követően tipográfiája több mint tíz nyomtatványt adott ki. Egy-egy Hoffhalter özvegye és Gregorius Wagner nyomdai faktor neve alatt jelent meg, míg a többi a nyomdász nevének említése nélkül nyomtatták ki.

Raphael Hoffhalter Magyarországra való menekülése után lényegesen rosszabb körülmények között folytathatta nyomdászmesterségét. Az életét megmentette ugyan, de nyomdai vállalkozásának azt a magas szintjét, amelyet mint a császárváros egyik legtöbbet foglalkoztatott tipográfusa elért, soha többé nem tudta megközelíteni. Eppen ezért igen fontos lehetett számára egy megélhetést biztosító, önálló nyomdai vállalkozás megteremtése Magyarországon, majd meghívása az erdélyi és partiumi területeket birtokló, *rex ultimus Hungariae* címet viselő János Zsigmond és unitárius környezete által a gyulafehérvári udvarba. A felekezeti hovatartozásnál is előreválóbb volt számára a „királyi tipográfus” titulus elnyerése. Ezzel magyarázható a különböző vallási felekezetekkel kialakított viszonya. Így lett protestáns felfogása ellenére a rekatolizációban döntő szerepet betöltő jezsuiták tipográfusa Bécsben, majd magyarországi menekülése során elhagyva a befogadó református Melius Juhász Pétert, az antitrinitárius felfogással azonosuló János Zsigmond udvarában az unitáriusokat szolgáló „királyi nyomdász”.

HOFFHALTER RUDOLF (1576–1587)

A 16. századi magyarországi nyomdászat történetében jelentős szerepet betöltő nyomdászcsalád alapítójának, a lengyel származású Raphael Hoffhalternek fiát, Rudolfot 1550. december 7-én keresztelték meg Zürichben. Keresztanyja a neves reformátor, Heinrich Bullinger leánya, Margaretha Lavater volt. Hoffhalter Rudolf Gyulafehérváron, édesapja halálakor 1568-ban nem lépett az örökébe, mivel még nem érte el nagykorúságát, nem volt tizennyolc éves. A János Zsigmond bőkezűsége

által az unitáriusok rendelkezésére bocsátott Hoffhalter-nyomda tulajdoni viszonyainak rendezése Rudolf nagykorúsága után, az új erdélyi fejedelemmel, Báthori Istvánnal való megegyezést követően történhetett. Hoffhalter Rudolf az édesapjától eltanult mestersége okán már 21. életében nagykorú lett. Így legkorábban 1571 decemberének végén kerülhetett birtokába apai öröksége, az egykori Hoffhalter-nyomda készlete.

Báthori István 1571. szeptember 17-ei cenzúra-rendelete miatt Hoffhalter Rudolf nem az erdélyi fejedelemség területén, hanem a Mura és a Dráva vidékén, a királyi Magyarország délnyugati szegletében kezdte meg könyvnyomtató tevékenységét, a hithű protestáns főúr, Bánffy Miklós alsólendvai birtokán. Az alsólendvai főúr nagy valószínűséggel rokonának, Bánffy Lászlónak közvetítésével hívta meg a neves nyomdászcsalád tagját. Bánffy László és felesége, Somi Borbála bensőséges kapcsolatot tartott fenn Bornemisza Péterrel, az író-prédikátor-nyomdással. Ő bécsi diákként jól ismerte Raphael Hoffhaltert, aki művét nyomdájában kiadta. Később talán Bornemisza is szerepe lehetett abban, hogy Raphael Hoffhalter Debrecenben talált menedéket. Számon tarthatták egymás sorsának alakulását, és amikor Bánffy Miklós Alsólendván nyomdászt keresett, talán Bornemisza Péter ajánlhatta az ifjabb Hoffhaltert.

A tatár pusztítást követően újjáépült lendvai vár a 13. század végére a Bánffy család birtokába került. A dombra épült vár jó védelmet nyújtott a törökök ellen. A Bánffyak a 15–16. században fontos országos tisztségeket töltöttek be. Közülük a legfőbb méltóságot Bánffy (VI.) János (1530–1534) nádor viselte. Fia, (VI.) István országbíró, zalai főispán már az új hit követője volt. János unokája, (IV.) Miklós (1547–1593) hatékony támogatója volt protestáns egyházának. A reformáció terjedésének hatására Alsólendva lakossága, követte urait, Bánffy Istvánt és Miklóst, a 16. század közepén protestánssá lett. A család megbecsült lelkésze, Kulcsár György a patrónus Bánffy Miklós leányának egyik keresztapja is volt (1573). Az alsólendvai udvar a 16. század folyamán mindvégig jelentős szellemi centrum maradt.

Hoffhalter Rudolf 1573 közepétől közel egy éven át a magával hozott felszereléssel a protestáns gyülekezet vezetőjének és az iskola tanítójának,

5. A két Hoffhalter Magyarországon nyomdászjelvényként használt családi címere

6. A Raphael Hoffhalternek tulajdonított és nagy felháborodást kiváltó, Szentháromságot csúfoló fametszetek egyike

Kulcsár Györgynek irodalmi alkotásait nyomtatta ki. Alsólendvai nyomdájának híre gyorsan eljutott Bécsbe, ahol kiváltotta a II. Miksa erélyes tiltakozását. A császár 1574. február 7-én felszólította Bánffy Lászlót, hogy az uradalmán működő, Erdélyből kiűzött antitrinitárius nyomdászt haláléktalanul távolítsa el (feltehetően összekeverték

7. Kulcsár György népszerű, több kiadást megért prédikációi (Alsólendva, 1574)

Miklós nevű rokonával, mert Hoffhalter Bánffy Miklós pártfogását élvezte).

II. Miksa erélyes fellépését követően Hoffhalter Rudolf, akit az uralkodói leiratban szintén összetevestettek unitáriussá lett, de már évekkel korábban elhunyt apjával, Raphael Hoffhalterrel, nem maradhatott Alsólendván. A húsz kilométerrel távolabb fekvő Csáktornya melletti Nedelicen, a Bánffyakkal rokoni kapcsolatban lévő Zrínyi György oltalma alatt folytatta munkáját.

A 11. századi forrásokban már említett Šubić nemzetségből származó horvát főnemesi család egyik legismertebb tagja a szigetvári hős, Zrínyi Miklós (1508–1566) volt. 1543-ban horvát bánsága idején I. Ferdinánd királytól megkapta Csáktornya várát a hozzátartozó birtokokkal, amely ettől kezdve a Zrínyi család székhelye lett. Zrínyi György (1549–1603), a hősi halált halt Zrínyi Miklós fia,

1563 és 1590 között kanizsai, 1574 és 1575 között dunántúli főkapitány volt, az 1587-es, Sárkánysziget és Kacorlak között a törökkel vívott győztes csata hőse. 1567–1603-ig tárnokmester volt, majd 1593-tól haláláig Zala megye főispánja. A művelt főúr, a protestáns vallás híveként, prédikátorokat hívott be a Muraközbe és a császár által üldözött protestáns Hoffhalter Rudolf nyomdászt is oltalmába fogadta birtokán, Nedelicen.

Hoffhalter Rudolfnak a nyomdájából kikerülő horvát nyelvű protestáns művek miatt azonban hamarosan innen is menekülnie kellett. Távozását követően az általa nyomtatott protestáns kiadványok többségét elégették, napjainkra csupán híruk maradtak fenn. Itteni tipográfiájának emlékét Werbőczy István magyarországi joggyűjteményének horvát nyelvű fordítása őrzi. A jogi kézikönyvet Ivanuš Pergošć varasdi jegyző magyar fordítás alapján ültette át horvátra, fordítása a kraj-horvát irodalom legrégibb nyomtatott emléke. A što nyelvjárásban is meg akarták jelentetni a művet, de a kísérlettel a második füzet után fölhagytak.

Hoffhalter Rudolf és az 1575-től Laibachban nyomtató Johannes Manlius valószínűleg személyesen ismerhették egymást. Kettőjük kapcsolatát a Manlius nyomtatványaiban előforduló és a Hoffhalter-nyomdából származó díszek és betűsorozatok igazolják. Hoffhalter Rudolf még 1575 folyamán elhagyta a Dráva–Mura vidékét és visszatért Erdélybe. Először az akkor induló szebeni nyomda felé tájékozódott, és ekkor kerülhetett nyomdakészletének egy része a szebeni tipográfiába, amelyet még a 17. század első harmadában is használtak. A város azonban nyomdászként nem alkalmazta, így 1576-tól már biztosan Debrecenben tartózkodott. Hoffhalter Rudolf csekély kivétellel nem vitte magával Debrecenbe az apjától örökölt nyomdai anyagot, hanem fokozatosan eladogatta. Az ószövetségi iniciálésorozat és néhány könyvillusztráció Johannes Manlius tulajdonába került, míg az evangéliumi képsorozat, néhány betűsorozattal együtt, az 1575-ben induló szebeni városi nyomda készletét gazdagította. Mindössze a haláltáncos iniciálésorozat és az apja által készített antikva betűtípus, a matricája, valamint a már említett görög betűk maradtak birtokában, amikor visszatért Debrecenbe.

AZ ERDÉLYI FEJEDELMI NYOMDA (1621–1667)
KASSA–GYULAFEHÉRVÁR–SZEBEN–KOLOZSVÁR

A Gyulafehérváron 1623-ban létesített fejedelmi nyomda előzményei a Pozsonyban 1610-ben alapított, majd később Nagyszombatba vitt katolikus érseki nyomdáig nyúlnak vissza. Miután 1621 tavaszán Bethlen Gábor fejedelem utasítására Kassára szállították, mint fejedelmi tipográfia működött. Kassára költöztetését – a nagyszombati és kassai kiadványok betűinek azonossága mellett – Bethlennek az a levele is bizonyítja, amelyben Lőcse városát felszólította, hogy az általa Kassára rendelt nagyszombati nyomdászt segítse továbbutazásában. Kassán ekkor nem a nyomdát kísérő Nikolaus Mollerus volt az egyetlen tipográfus, mivel Johann Fest nyomdája is ott működött mint városi officína. 1621–1622-ben a Kassán megjelent nyomtatványok két tipográfiából származtak és külsejükben jól megkülönböztethetők. Mollerus Kassán „őfelsége tipográfusának” nevezte magát. Tehát ebben a két évben a városnak két nyomdája volt. Fest azonban 1622-ben pestis áldozata lett a családjával együtt. Utóda a városi nyomdász tisztében nem Mollerus – aki Bethlen Gábor nyomdászaként Kassáról Gyulafehérvárra követte a fejedelmet –, hanem Daniel Schultz lett.

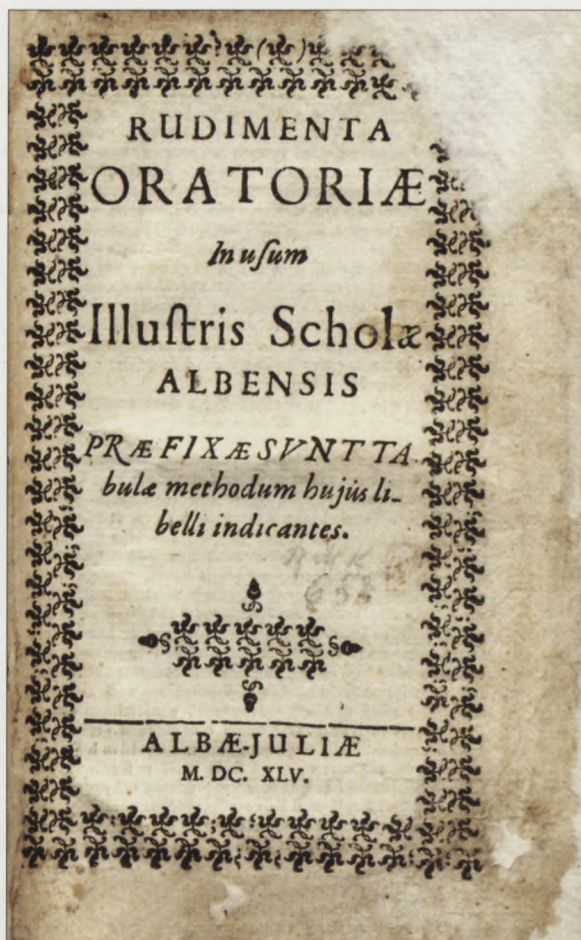
Kassa tehát csak átmeneti állomáshely volt a nyomda számára, mert Bethlen szándéka az volt, hogy tovább szállítsa fejedelmi székhelyére. 1622 novemberében érkezett a felszerelés Gyulafehérvárra. Itt a 16. század óta, amikor János Zsigmond fejedelem idejében a Hoffhalter-tipográfia, majd a Lorintz-féle cirill betűs műhely megszűnt, nem dolgozott nyomda. A nyomda első terméke 1623 tavaszáról való, és felszerelése teljesen azonos az eredetileg Pozsonyból, majd Nagyszombatról és Kassáról ismert betűkkel és díszekkel. Mollerus valószínűleg még abban az évben meghalt, mert a nevét gyulafehérvári nyomtatványokon nem találni. Ezért Kolozsvárról kellett nyomdászokat hívni: 1624-ben Válaszúti (Szilvási) András és Meszléni Márton tipográfusok nyomtatták ki a Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna fölött mondott latin és magyar gyászbeszédet. 1628-ban változás történt a

nyomda vezetésében, mert ettől kezdve Lignicei Effmurd Jakab, sziléziai származású nyomdász állt az élén. Effmurd szakképzetebb mester volt, mint Meszléni, ezt a kiadványok külseje és megszáporodott száma is mutatja. Ugyanakkor könyvkötő, azaz kompaktor is volt, amint azt az általa kiadott nyomtatványok impresszumában néha megjegyezte.

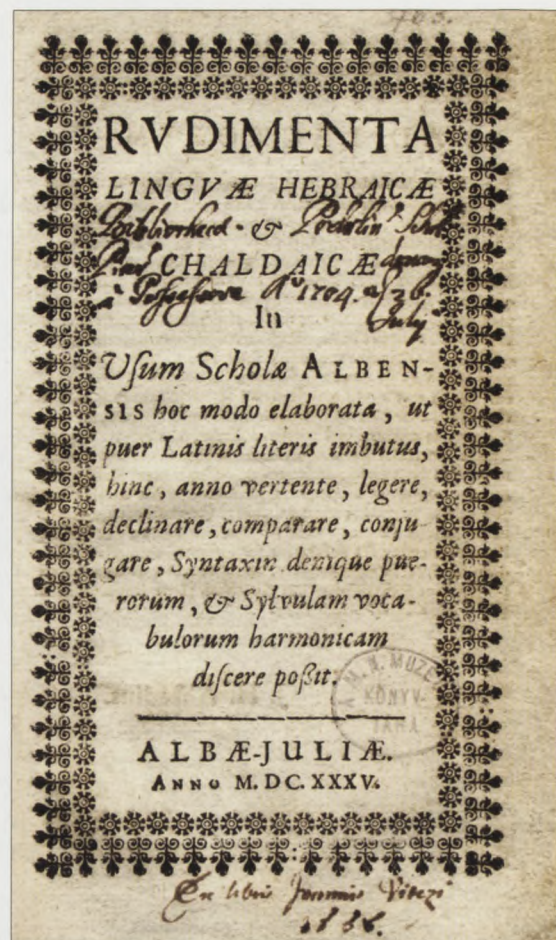

1–3. Országgyűlési végzések címsorai Bethlen Gábor, Brandenburgi Katalin és I. Rákóczi György fejedelem idejéből

4. Tankönyv a szónoklattanról (Gyulafehérvár, 1645)

5. Héber nyelvkönyv sehol máshol nem jelent meg az országban (Gyulafehérvár, 1635)

A fejedelmi nyomda életében új szakasz kezdődött a még Bethlen által behívott három vendégprofesszor – Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludovicus Philippus Piscator megérkezésével. A professzorok azonnal hozzáfogtak iskolafejlesztési tervüket kidolgozásához, amelyben a tipográfia is fontos szerepet kapott. Az 1630. február 10-én kelt okmány szerint a nyomtatóműhelyhez görög és héber betűket kell beszerezni és iskolakönyveket nyomtatni. Az 1634-es esztendő újabb fordulópontot jelentett. Ekkor jelentek meg utoljára Effmurdtt Jakab nevét feltüntető kiadványok, ettől kezdve tíz évig csak a „Fejedelmi nyomda” megnevezés szerepelt. Megkezdődött a korábbi betűkészlet lecserélése, illetve

felfrissítése, valamint a görög és héber betűk öntése. Az 1636-os évnek és a fejedelmi nyomda egész tevékenységének egyik legnagyobb teljesítménye az úgynevezett *Öreg Graduál* volt, amely nemcsak mint református graduál egyedülálló, hanem hatalmas folio mérete és a kották egyedi fába metszése miatt is. Bár kinyomtatását már Bethlen Gábor tervezte, megvalósítására csak utóda, I. Rákóczi György fejedelemsége idején került sor. A nyomtatást több menetben végezték: külön a kottasorokat, majd a kottákkal együtt a szöveget. Nyomdatörténeti szempontból külön érdekessége, hogy az iniciálékkal rendkívül gazdagon díszített graduáléhoz még az egykori – egyébként nyom nélkül eltűnt – nagyszombati káptalani nyomda felszereléséből ismert

6. Bethlen Gábor hadjáratának nagy európai visszhangja volt, több röpiraton ábrázolták a fejedelmet

7. Az iktári Bethlen-címert ábrázoló kályhacsempe a gyulafehérvári fejedelmi palotából

darabokat is felhasználtak. A nagyszombati Telegdi-műhely valamelyes maradványa tehát bekerülhetett a később alapított érseki nyomdába, amely azután Gyulafehérvárra került. A graduált kétszáz példányban nyomtatták ki, és Rákóczi mindet a református eklézsiáknak ajándékozta.

1647-től hosszabb időn át, egészen a fejedelmi nyomda gyulafehérvári megszűnéséig, Brassai Major Márton volt a nyomdavezető. Az ő idejében történt a fejedelmi nyomda cirill betűs felszereléssel való kiegészítése és öt román nyelvű cirill betűs kiadvány megjelentetése. A cirill betűs könyvek nyomtatására a fejedelem külön nyomdászt alkalmazott, Ohridi Stefán, akinek gyulafehérvári jelenléte már 1644-től, tehát a cirill betűk öntésétől kezdve bizonyított. Brassai Majort II. Rákóczi György magyar nemességgel tüntette ki 1651-ben, akárcsak három évvel korábban Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfust. A fejedelmi nyomda harmincöt éves működésének az 1658 őszi bekövetkező török-tatár támadás vetett véget. Szeptember 5-én teljesen szétdőlték a fejedelmi székhelyet. A nyom-

da pusztulásáról egyetlen korabeli krónika sem emlékezett meg (ellentétben az elpusztult könyvtárral). A néhány évvel később Brassai Major Márton nevével és a fejedelmi nyomda betűivel megjelent szebeni nyomtatványok azt bizonyítják, hogy a tipográfiát, vagy legalábbis legnagyobb részét, előzőleg elmenekítették a gyulafehérvári várból, és Szebenbe vitték. Érdekes, hogy ugyanezekben az években a városi nyomdán kívül Szebenben működött a Váradról idemenekült Szenci Kertész Ábrahám-féle tipográfia is: vagyis 1662 végétől 1666-ig három nyomda volt itt egyszerre, azonban mind önálló műhelyként dolgozott.

A fejedelmi nyomda – korabeli források alapján bizonyíthatóan – Kolozsvárott volt már 1667-ben. Később idekerült a váradi nyomda is. I. Apafi Mihály fejedelem 1672. és 1673. évi rendelete a két tipográfiát egyesítette, és a kolozsvár-nagyenyei kollégiumnak adományozta azzal, hogy a továbbiakban Kolozsvárott működjenek. A fejedelmi nyomda cirill betűs felszerelésének sorsa másképpen alakult. Elmenekítését az erdélyi román metropolita intézte. Bár 1680-ban még megvolt, többé nem nyomtattak vele, csak néhány díszet és betűjét lehet felfedezni a századvégi gyulafehérvári ortodox érseki nyomda kiadványaiban.

A fejedelmi nyomda fő profilja részben az államigazgatással kapcsolatos kiadványok (magyar nyelvű országgyűlési törvénycikkek) kibocsátása, másrészt az akadémia működéséhez szükséges tankönyvek, tudományos könyvek megjelentetése volt. Emellett elkötelezetten terjesztette a fejedelem személye által is erőteljesen képviselt református szellemet vallásos könyvek kibocsátása révén. Számos tankönyv, református vallásos elmélkedés és tudományos teológiai mű jelent meg a fejedelmi nyomdában, ez utóbbiak közül kiemelkedik Johann Heinrich Alsted *Prodromusa*. A műhelynek irodalmi és nyomdászati téren egyaránt kiemelkedő alkotása az *Öreg Gradual* és a román Újtestamentum (Noul Testament). Az erdélyi fejedelmi nyomda ma nyilvántartott mintegy százötven termékének csaknem egyharmada tankönyv. Kiadványainak színvonala a fejedelmi tipográfiát a jól felszerelt, a kor színvonalán álló nyomdák közé emeli.

KOLOZSVÁRI NYOMDÁK

A HELTAI-HOFFGREFF-NYOMDA (1550–1661)

Az 1540-es évek végén, a királyi Magyarországon is mind inkább teret nyerő reformáció hatására a lakosság egyre jobban igényelte, hogy saját anyanyelvén olvashasson. Erdélyben Honterus brassói nyomdája csak a német nyelvű szászoknak biztosította ezt a lehetőséget. Erdélyben legközelebb Kolozsvárott létesült hosszabb ideig működő tipográfia, az 1550-ben induló Hoffgreff–Heltai-nyomda, amely magyar nyelven és fametszetekkel gazdagon illusztrálva jelentette meg kiadványait.

A Kis-Szamos két partján fekvő Kolozsvár Erdély egyik legrégebbi városa. A tatár pusztítást követően megfogyatkozott lakosság számának pótlására V. István szászokat telepített a városba. Zsigmond király szabad királyi várossá tette.

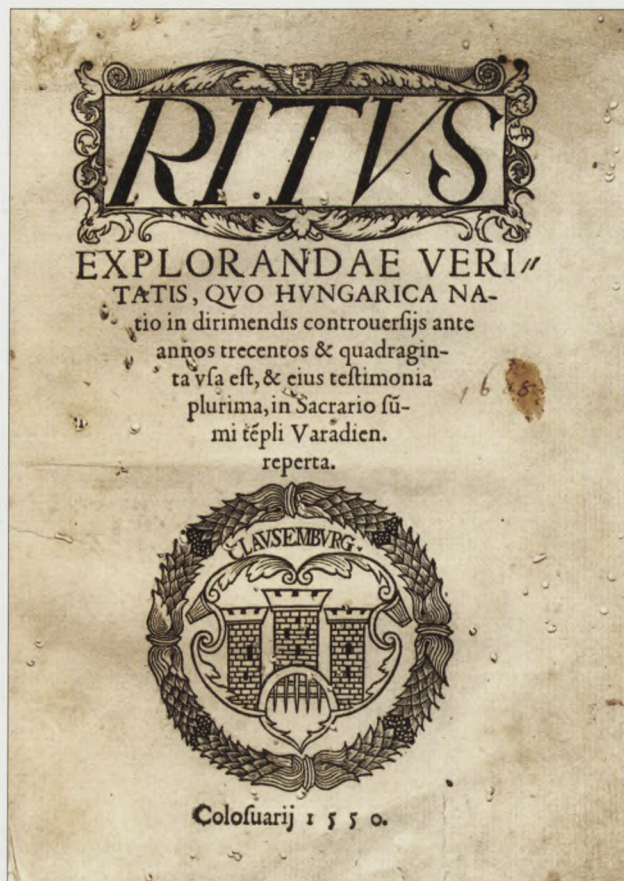
Polgárai adó- és vámmentességet élveztek. A 15. századra a magyarok és a szászok számaránya azonos lett. A Hunyadiak korában Kolozsvár irányításában már a magyar polgárság is részt vállalt. 1458-ban megállapodtak, hogy a szászok és a magyarok egyforma arányban, évenként egymást fölváltva vezetik a várost. Az előző évszázadok kiváltságainak köszönhetően a 16. századra Kolozsvár fejlett, változatos kézműiparral, valamint szerteágazó kapcsolatokkal rendelkező népes és gazdag kereskedő várossá vált.

A szász és magyar nemzetiségi város reformációja egyesítette a brassói, a szász és a partiumi magyar reformáció hatását. Erdély reformatori központja Kolozsvár lett. A Luther tanítása szerinti reformáció a wittenbergi tanulmányaiból hazatért Heltai Gáspár plébánossága kezdetével, 1544-től bontakozott ki Kolozsváron. Ezt váltotta föl a Kálmán-

1. Kolozsvár látképe, 17. század

2. A *Várad regestrum* – szép reneszánsz címlap Kolozsvár címerével

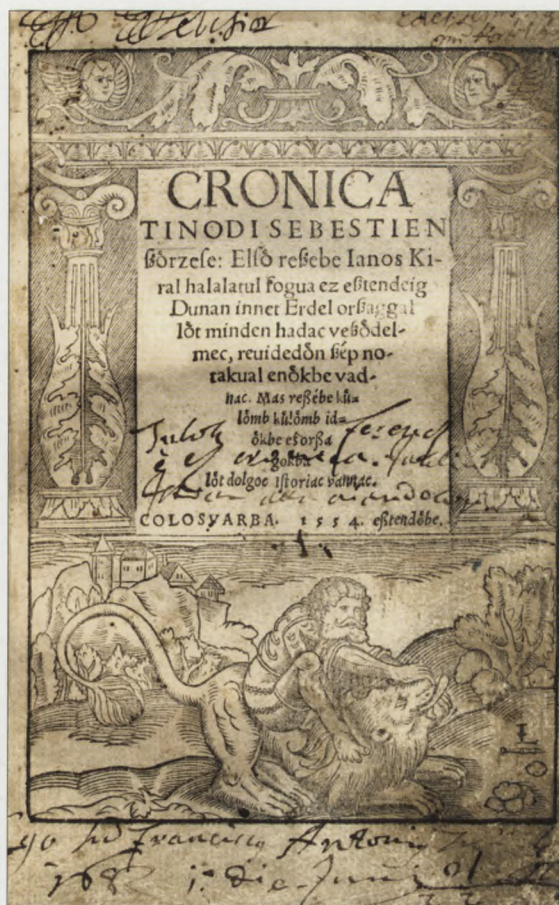
csehi Sánta Márton által Erdélyben meghonosított helvét irányú reformáció. A lutheri tanításokat korábban követő erdélyi püspök, kolozsvári lelkész, Dávid Ferenc és Heltai Gáspár 1559-ig a város nagy részét reformátussá tette. Néhány évvel később Dávid Ferenc az antitrinitárius eszmék követőjeként maga mellé állította a kolozsváriak többségét. 1569-től a 17. századig Kolozsváron az uralkodó vallás az unitárius volt.

A nyomda alapítása a kolozsvári származású Georg Hoffgreff nevéhez fűződik. 1542 tavaszán Valentin Wagnerrel, a brassói nyomda Honterus utáni vezetőjével együtt iratkoztak be a wittenbergi egyetemre. 1544 végén rövid ideig Hoffgreff mint Wagner beosztottja működhetett a brassói iskolában. Nem zárható ki, hogy már ekkor a nyomdászat kötötte le érdeklődését a tanítás helyett, hiszen a

brassói nyomda már működött. Feltehetően 1547-ben az új vallás és a humanista műveltség érdekében Hoffgreff nyomdaállítás céljával ismét Németországba utazott, talán egyenesen Nürnbergbe. 1549 elején biztosan Johann von Berg és Ulrich Neuberger nürnbergi műhelyében tanult és dolgozott. Ismerhette honfitársa, Heltai Gáspár és társai bibliafordítói munkálatait, valamint azt a szándékukat, hogy elsődlegesen magyar nyelvű művek megjelentetését tervezik. Hoffgreff 1549 második felében, minden valószínűség szerint, a német földön vásárolt tipográfiai készlettel együtt tért vissza Kolozsvárra. Amikor a betűtípusokat kiválasztotta, még nem döntött el, hogy a magyar nyelvű nyomtatványokat antikva vagy fraktúr típusal szedik-e. Az addigi gyakorlat vegyes volt. Az általa beszerezett nagyszámú antikva típus alkalmazása a Hoffgreff–Heltai-műhely magyar nyelvű nyomtatványaiban nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a későbbiekben általánossá vált az antikva típus a magyar nyelvű szövegekben. A nyomdaállítás sok és költséges teendőjét követően Georg Hoffgreff tipográfiája 1550-ben kezdte meg működését. Legkorábbi datált kiadványa a Fráter György, Erdély kormányzója költségén 1550 májusában kinyomtatott *Ritus*, az úgynevezett *Várad regestrum* volt. Alighanem anyagi megfontolásból Hoffgreff még ennek az évnek a közepén társult Heltai Gáspárral. A fele-fele arányban közös tulajdonú nyomdát átköltöztették a magánvállalkozóként betársult Heltai házába. Így a tipográfia nem lett sem városi, sem egyházi fennhatóságú. 1552 végéig mindkettőjük neve szerepelt a nyomda kiadványain, ezt követően a két társ közötti együttműködés megszakadt. Ezután rövid ideig Heltai kezén volt a tipográfia, majd 1554 és 1558 között Hoffgreff egyedül irányította a nyomdát. Legjelentősebb kiadványa Tinódi Sebestyén *Cronicája*, amelynek megjelentetésében jelentős szerepe volt Nádasdy Tamásnak, a sárvár-újszigeti nyomda patrónusának és tulajdonosának. Georg Hoffgreff halálát követően 1559-től végérvényesen Heltai Gáspár tulajdonába került az officína.

Heltai (Helth) Gáspár (1510?–1574) nyomdász, író, bibliafordító, prédikátor születésének pontos idejéről és helyéről nem rendelkezünk hiteles forrásokkal. Nagy valószínűség szerint a Szeben melletti Nagydisznódon (Heltau) születhetett erdélyi szász

3. Tinodi *Cronica*ja, címlapján az oroszlánt legyőző Sámson. A címlapkeret később átkerült a debreceni nyomdába

4. Tinodi *Cronica*jának egyik dallamot is közlő lapja

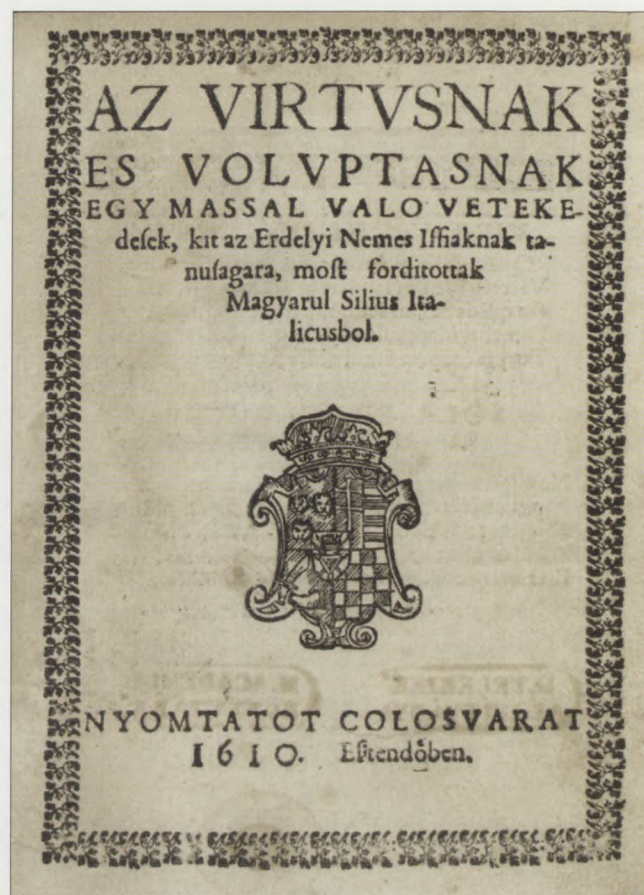
szülők gyermekeként. Első megbízható életrajzi adata szerint 1543. március 22-től Philipp Melanchthon irányításával folytatott tanulmányokat a wittenbergi egyetemen. 1544-ben visszatért Kolozsvárra, ahol még ugyanabban az esztendőben lutheránus főlelkésszé avatták, a főtéri – eredetileg katolikus – Szent Mihály-templom plébánosává. 1557-től Dávid Ferencsel együtt áttért a kálvinista hitre, majd 1569 körül az unitárius felekezet híve lett. Lelkészi teendői mellett jó érzékkel különféle vállalkozásokba fogott. Amikor 1550-ben társult és bekapcsolódott a Georg Hoffgreff által alapított kolozsvári nyomda működtetésébe, határozott kiadói programmal rendelkezett. Emellett figyelemmel kísérte a nyomdából kikerült kiadványok egy-egy szabályozott helyesírását is.

A Hoffgreff–Heltai-nyomda kiadványainak több mint fele Heltai saját írói termése, átdolgozása vagy fordítása volt. A magyar nyelvet csak felnőtt korban elsajátító Heltainak legjelentősebb irodalmi alkotása Aesopus meséinek az 1566-ban megjelenő szabad magyar átdolgozása, a *Száz fabula*. Munkatársaival 1565-re elkészült a Biblia teljes fordításával, amely azonban egészében nem jelent meg. 1552-ben kiadta erkölcsnevelő munkáját *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról* címen. A következő száz évben, attól kezdve, hogy egész Kolozsvár az unitárius hitre tért át, a Heltai-nyomda az unitárius egyház fontos támasza volt. Az unitáriusokhoz pártoló Heltai 1570-ben jelentette meg pápa- és inkvizícióellenes, valamint a kálvinistákkal szemben kritikus átdolgozását *Háló* címen. Az

5. Melius Juhász Péter *Herbariuma*, azaz füveskönyve
 (Kolozsvar, 1578)

6. Verses erkölcsi oktatás címlapja (Kolozsvar, 1610)

1570-es évektől nagy számban adott ki históriás énekeket füzetes formában. Heltai, aki fontos feladatának tartotta a magyar nyelvű történelmi munkák kiadását, Bonfini krónikáját, a magyarok történetét, a szájhagyománnyal kiegészítve, népszerű olvasmánnyá dolgozta át. A mű kinyomtatása még Heltai életében megkezdődött, de befejezése, a kolofon tanúsága szerint, özvegyére, Heltai Gáspárnéra várt, aki sikeresen vezette 1582-ig férje virágzó nyomdai vállalkozását.

A kolozsvári nyomda első tíz esztendejében jelentek meg számottevő mennyiségben a legszebb könyvdíszek. Az állatokkal, virágokkal és groteszk alakokkal díszített iniciálesorozatok végig nyomon követhetők a Heltai-nyomda működésének időszakában, sőt még a 17. században is. A jellegzetes

könyvdísz, Kolozsvar címere azonban csak a korai szakaszban fordult elő. A kezdeti időszak kolozsvári könyvdíszzei annak a Jacobus Luciusnak az alkotásai, aki később jelentős műhellyel rendelkezett Németországban. Az erdélyi magyarság szellemi központjában, Kolozsvaron működő Hoffgreff-Heltai-nyomda hatással volt a helyi fametszés kibontakozására, amelynek köszönhetően a város 16. századi fametszésünk központjává vált. A díszek mellett a tipográfia már az induláskor betűkkel is gazdagon el volt látva, sőt matricákkal is rendelkezett. Ennek köszönhetően a kopott betűket többször följújítták, így némely betűtípus még a 17. században is használatban volt.

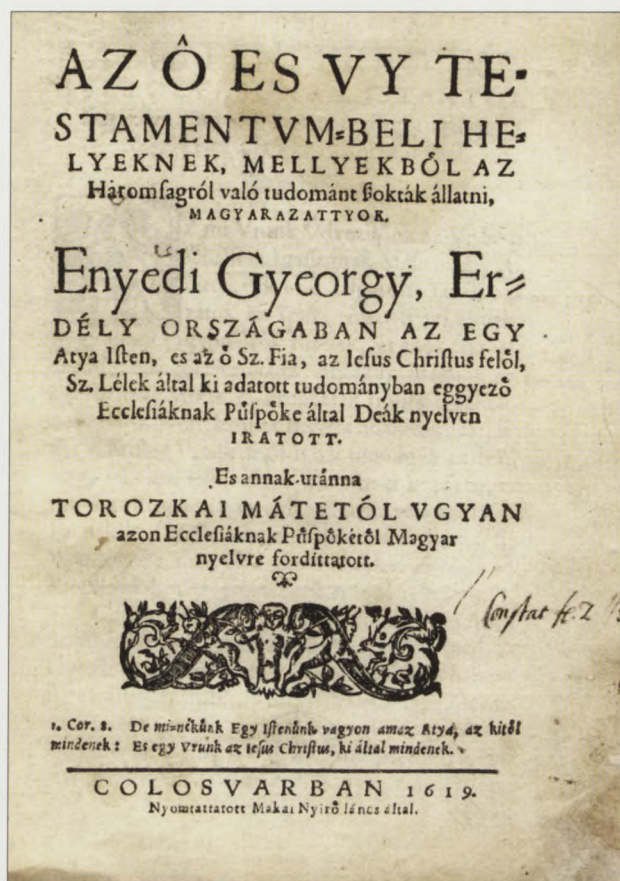
A nyomda hírnevét és anyagi függetlenségét megteremtő Heltai Gáspár halála után egy ideig szüne-

teltette tevékenységét a kolozsvári officína. A nehézségek rendezését követően az özvegy, Heltai Gáspárné vette át a könyvnyomtatóműhely irányítását (1575–1582).

Heltai Gáspárné tipográfiájából bibliakiadások, magyar krónikák, vallásos művek helyett többségében külföldi széphistóriák magyar fordításai és magyar históriás énekek kerültek ki. Ennek oka lehetett a Báthori István által kiadott korábbi cenzúrendelet, amely megszigorította a vallásos és hitvitázó művek megjelenését. Tipográfiájának egyik legjelentősebb kiadványa Melius Juhász Péter *Herbariuma* volt. Az 1578-ban magyar nyelven megjelentetett első nyomtatott orvosbotanikai munka, több mint 1200 növény nevét és névváltozatát őrizte meg népgyógyászati vonatkozásaival együtt, hozzájárulva így módon a magyar növényteni szakszókincs kifejlődéséhez. Heltainé jó üzleti érzékkel, a megerősödő olvasói igényeket figyelembe véve jelentette meg a kisebb terjedelmű, szerényebb kivitelezésű széphistóriákat és verses históriás énekeket. A tipográfiájából kikerülő műveket azonban már nem jellemezte az a gondosság és díszes megjelenítés, mint ami a nyomda korábbi időszakában megszokott volt. A csupán népszerű széphistóriák illusztrálására szorítókozó officínakészlet ekkor is gyarapodott illusztrációval és könyvdísszel. Heltai Gáspárné 1582-ben bekövetkezett halálát követően a Heltai-örökösök tulajdonában maradt műhelyt 1583-tól Caspar Schespurgensis vezette.

Ifjabb Heltai Gáspár nem képzett könyvnyomtató volt, hanem magas rangú városi tisztségviselő. A 17. század első évtizedében a tulajdonában lévő könyvnyomdáját faktor segítségével irányíthatta. A saját neve alatt is dolgozó nyomdavezető Makai Nyíró János volt. A külföldön tanult, jól képzett Makai Nyíró idejében történt, hogy az akkor már több mint hatvan éve használatban lévő betűket felújították, újraöntötték, így a betűk vonala élesebb, tisztább lett. A nyomdász valószínűleg Enyedi György nagyszabású unitárius biblíamagyarázatának kiadására (1619) készülve végezte el a betűk felújítását. Erre azonban csak akkor volt lehetőség, ha a nyomda matricákkal is fel volt szerelve. Arra kell tehát következtetnünk, hogy amikor Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff az előző században a kolozsvári nyomdát felállította, külföldről matricá-

7. Enyedi György unitárius biblíamagyarázata (Kolozsvár, 1619)

kat is beszereztek. Ez különösen értékesé tette a felszerelést.

Az ifjabb Heltai időszakában néhány jelentős tudományos munka is napvilágot látott a kolozsvári tipográfiában. 1593-ban jelentették meg Baranyai Decsi jogi kézikönyvét, *Syntagma* címen, amely a magyar törvények és a római jog összehangolása alapján kívánta a jogszabályalkotást megkönnyíteni. 1598-ban Enyedi György unitárius püspök hagyatékából Torozkai Máté rendezte sajtó alá azt a teológiai munkát, amely *Explicationes* címen jelent meg. Az ifjabb Heltai katolikus munkát is kiadott: 1599-ben a jezsuita Vásárhelyi Gergely fordításában Petrus Canisius katekizmusát jelentette meg.

A Heltai-műhelyt a továbbiakban is nyomdavezető, faktor irányította. A nyomda tevékenysége azonban a későbbi évtizedekben egyre alábbha-

8. Kolozsvár színezett címere a 17. századi naptárak állandó dísze

gyott, egyre kevesebb kiadvány került ki a sajtója alól, annak ellenére, hogy a következő (és mai ismereteink szerint utolsó) nyomdavezető, Abrugyi György is szakképzett mester volt. A nyomdatulaj-

9. Jellegzetes állatalakos iniciálék és könyvdíszek a Heltai nyomdából

donosok, ifj. Heltai Gáspár leányági leszármazottai nem rendelkeztek kiadói tervekkel, elképzelésekkel. Felekezeti hovatartozását illetően a nyomda továbbra is unitárius volt. Utolsó nyomtatványa 1661-ből való, ezt követően a Heltai-típoграфия működésének nincs nyoma.

Húsz évvel későbbi kolozsvári nyomtatványok mégis azt mutatják, hogy a nyomdai felszerelés egy része még megvolt, hozzáférhető volt, mert a református országos nyomda 1684-től kezdve néhány betűtípusát, iniciáléját, könyvdíszét felhasználta. Sőt, még Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványain, a 17. század utolsó éveiben is előfordulnak néha a Heltai-nyomda díszai.

A kolozsvári nyomda termékeiből Heltai Gáspár haláláig közel száz, a halálát követő negyedszázadból pedig további 115 nyomtatványt ismerünk. Adódott olyan időszak – a sárvár-újszigeti nyomda 1541-es megszűnése és Huszár Gál 1558. évi jelentkezése között –, amikor a kolozsvári tipográfia volt a magyarság egyetlen nyomdája a Kárpát-medencében. A 16. század legtöbb nyomtatványát megjelentető kolozsvári officína számos népszerű kiadványát más magyarországi könyvnyomtatóműhelyekben újra megjelentették.

A REFORMÁTUS EGYHÁZ ORSZÁGOS NYOMDÁJA KOLOZSVÁRON (1668–1700–)

Amikor I. Apafi Mihály fejedelem rendelete értelmében Kolozsvárra került az egykori gyulafehérvári fejedelmi és a váradi nyomda, akkor Kolozsváron már hét éve nem folyt könyvnyomtatás. A nagy múltú, ekkor már száztíz évre visszatekintő Heltai-nyomda utolsó kiadványát 1661-ből ismerjük. Minthogy sem Sárospatakon, sem Gyulafehérváron, sem Váradon a továbbiakban nem folyt könyvnyomtatás, sürgős szükség volt egy megfelelő nyomda felállítására Erdély központjában.

Gyulafehérvár pusztulása, a fejedelmi nyomda előbb Szebenbe, majd Apafi fejedelem utasítására Kolozsvárra rendelése, Várad török kézre jutása és Szenci Kertész Ábrahám halála után a váradi református egyház nyomdájának Kolozsvárra kerülése olyan helyzetet teremtett, hogy Apafi szükségesnek látta a két tipográfia egyesítését. Bár az egyesített

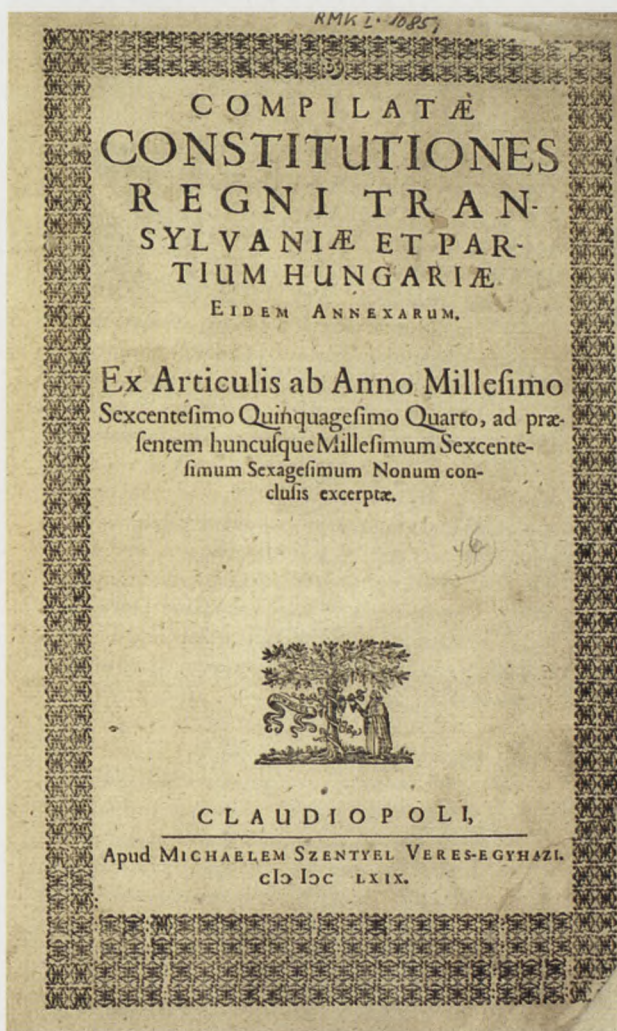
1. A Farkas utcai református templom

nyomdát a gyulafehérvár-nagyeniedi kollégiumra ruházta, a nyomda a továbbiakban Kolozsvárott működött mint a református egyház országos nyomdája. A tankönyvkiadás mindvégig kiemelt szerepet játszott, a műhely azonban fejedelmi nyomdaként is működött. Itt jelentek meg rendszeresen az erdélyi országgyűlési törvények, és itt adták ki többször is az erdélyi törvények és rendeletek gyűjteményét (*Approbatio*). I. Apafi Mihály hosszú fejedelemsége alatt (1661–1690) ő is és a fejedelemszony, Bornemisza Anna is különös figyelmet fordított a nyomdára.

A hosszú ideig az erdélyi magyar nyelvű könyvnyomtatás központjának számító Kolozsvár a 17. század derekára veszített jelentőségéből, mert a nagy múltú Heltai-nyomdából egyre kevesebb kiadvány került ki. 1661 után pedig egyetlen nyomtatványáról sem tudunk. A város ugyan ebben az évben sem maradt nyomda nélkül, hiszen átmenetileg itt dolgozott a Váradról menekült Szenci

Kertész Ábrahám, itt fejezte be 1661-ben a Várad Biblia néven ismert hatalmas munkáját, amelyet még Váradon kezdett el. A váradai vár megadására azzal a feltétellel került sor, hogy a törökök engedélyezték a nyomdai felszerelés és a félig kész Bibliák elszállítását. A Várad Biblia egyik méltatója szerint ez a „legfátumosabb magyar könyv”. Erre emlékeztet bennünket a címlapon található szöveg, miszerint „kezdett Váradon, bevégeztetett Kolozsvárott”.

Ugyanebben az évben Erdélyben új fejedelmet választottak, 1661-től 1690-ig, harminc évig I. Apafi Mihály ült a fejedelmi székben. Ebben az

2. Az erdélyi törvénygyűjtemény kolozsvári kiadása (1669)

3. A Farkas utcai református templom szószékének virágdíszé

időben a fejedelemség kulturális központja már nem a törökök által 1658-ban feldúlt egykori fejedelmi székhely, Gyulafehérvár volt, ahol régen a híres akadémia is működött, hanem Kolozsvár. A fejedelmi adminisztrációnak és a Kolozsvárra,

4. A *Sion vára* című református vitairatot Rosnyai János fejedelmi nyomdász elűzetése előtt még Sárospatakon kezdte nyomtatni, majd évekkel később Kolozsvárott fejezte be

5. Új beszerzésű kolozsvári díszek a református egyház országos nyomdájából

Nagyenyedre áttelepített akadémiaának is nyomdára volt szüksége.

Apafi Mihály Szebenből Kolozsvárra hozatta a Szenci Kertész Ábrahám halála után a fejedelmi kincstárra szállt nyomdát, és 1672. október 12-i adománylevelével a kolozsvári-nagyenyedi kollégiumra ruházta át. 1673. április 16-án hasonlóképpen intézkedett a régi gyulafehérvári nyomdáról is. A Kolozsvárott egyesített nyomda – amelyet a kortársak „országos tipográfiaként” emlegettek – élére Veresegyházi Szentel Mihályt nevezte ki, aki azt 1668-tól 1683-ig, haláláig vezette. Ebben az időben a nyomda különösen termékeny volt. Annak a mintegy kétszázhusz kiadványnak, amely az 1668 és 1693 közötti évek termése, legnagyobb része az ő idejében került ki a sajtóból. Veresegyházi tanultságáról, műveltségéről, ízléséről tanúskodik nyomtatványainak gondos kiállítása, a gyakran alkalmazott fametszetes címlapképek és mindenekelőtt erdélyi legyeződiszes stílusú könyvkötéseinek szépsége, amelyeknek mestere valószínűleg ő maga volt. Sok más elődjéhez és kortársához hasonlóan tipográfus és könyvkötő volt egy személyben. Az I. Apafi Mihály környezetében felbukkanó legyeződiszes kötésű könyvek a fejedelmi reprezentáció részei voltak.

A nyomdavezető rendszeres juttatásban részesült, hol I. Apafi Mihály, hol a fejedelemasszony, Bornemisza Anna utalt ki fizetést számára. A korabeli iratokból azt is megtudni, hogy Veresegyházi Szentel Mihály nemes ember volt, egyik fizetési nyugtáján címeres pecsétje is fennmaradt. Utódja, Némethi Mihály 1684–1689 között állt a nyomda élén, majd őt követte Veresegyházi István 1690–1693 között. Tőle vette át a nyomda vezetését a Németalföldről hazatérő Tótfalusi Kis Miklós (róla külön fejezet olvasható kötetünkben).

A 17. század utolsó harmadára Kolozsvárott jelentős nyomdai kapacitás összpontosult, Erdély legnagyobb tipográfiájának pótolnia kellett a megszűnt gyulafehérvári fejedelmi nyomdát, a református egyház Szenci Kertész Ábrahám által vezetett váradi nyomdáját és a sárospataki fejedelmi nyomdát, amely az ellenreformációnak a Báthori Zsófia által képviselt protestánsellenessége miatt talált itt menedéket. Ez azt jelentette, hogy mindazok a református lelkészek, professzorok (Czeglédi

6. I. Apafi Mihály fejedelem korabeli ábrázolása Jacob Sandrart eredeti rézmetszete nyomán

7. Kisalakú kolozsvári könyvek jellegzetes címlapja

8. Fametszetű címlapkerettel ellátott református kegyességi könyvecske (1673)

István, Pósa János és mások), akik korábban az említett nyomdákban adhatták ki könyveiket, most egyetlen lehetőségként a kolozsvári országos nyomdához fordulhattak. A kolozsvári nyomdászat tehát a protestánsok gyászévtizedében (1671–1681) rendkívüli, országos jelentőségre tett szert: az ellen-reformáció intézményei a felső-magyarországi nyomdák esetében sem tűrték meg a protestáns szellemű kiadványok megjelenését.

Egyetlen olyan könyvet ismerünk, amelynek címlapján együtt szerepel Sárospatak és Kolozsvár neve mint a nyomtatás helye. Amikor Sárospatakról Rosnyai János fejedelmi nyomdásznak menekülnie kellett, Czeglédi István protestáns prédikátor *Sion vára* című könyve éppen sajtó alatt volt. A kötet címlapja már Kolozsvárott készült, itt talált Rosnyai

menedéket és munkát Veresegyházi Szentyel mellett. A könyvet 1671-ben kezdték nyomtatni, és végül négy évvel később, 1675-ben készült el. Később Rosnyait áthívták Debrecenbe, ahol a városi nyomda vezetője lett.

A kolozsvári nyomda nem külföldről hívott nyomdászt, hanem a város, vagy az egyház maga nevelte ki a tipográfusokat, vagy több országban megfordult, kiváló szakmai ismeretekkel, nemegyszer teológiai végzettséggel rendelkező szakemberekre bízta a nyomda vezetését. Némethi Mihály utóda és Tótfalusi közvetlen elődje Veresegyházi István volt. Az ő idejében készült egy rézmetszetekkel gazdagon illusztrált emblémás könyv, Perényi Katalin temetése alkalmából. A rézmetszeteket Fridericus Hintz kolozsvári rézmetsző készí-

9. Fametszetű címlapkeret és jelvények a nyomdából

tette, a könyvben ezenkívül nagy szakmai ügyességre valló képversek is találhatók. Minthogy Kolozsvárott más nyomda nem működött, a református országos nyomda katolikusoktól is elfogadott megrendeléseket. Ilyen esetekben azonban, mint ennél az emblémás könyvnél is, a címlapra nem került fel a nyomdász neve.

Összességében a felszerelés 1669–1693 között (tehát Tótfalusi munkába állását megelőzően) 17 rézmetszetű emblémából, 4 fametszetű címlapkeretből, egy rézmetszetű címlapból, két jelvényből, az Elzevieren „Non solus” feliratú nyomdászjegyből és a kisméretű, hattyús Bethlen-címerből állt, e két utóbbi Szenci Kertész felszerelése révén került Kolozsvárra. A készletben volt még 30 fejléc, illetve záródísz, 11 többé-kevésbé hiányos iniciálésorozat, egy hangjegykészlet, 45 nyomdai cifra és 42

betűtípus. Ez a látszatra tekintélyes mennyiségű felszerelés azonban már meglehetősen elhasznált állapotban volt, amit a több évtizedes használat és a sokszori költöztetés indokol.

Bár a Kolozsvárra telepített egykori gyulafehérvári és egykori váradi nyomda a helyi könyvnyomtatásnak új lendületet adott, az egy kézben egyesített tipográfia működése korántsem volt zavartalan. 1684-ben, valószínűleg már Némethi Mihály nyomdavezető idejében, elkülönítettek belőle egy részt, és Keresdre szállítottak, Bethlen Elek várába, ahol egy ideig mint önálló tipográfia működött. Később, majdnem tíz év múlva ezt a nyomdai anyagot visszahozták Kolozsvárra.

Úgy látszik, hogy azokban az években, amikor a nyomda egy része távol volt, a helyben maradt tipográfiai felszerelés kevésnek bizonyult az országos nyomda folyamatos működéséhez. Ezzel magyarázható, hogy az 1680-as években egymás után bukkannak fel az egyébként már használaton kívüli – és az örökösök tulajdonában lévő – egykori Heltai-nyomdából származó betűk, iniciálék és díszek. Bár a Heltai-nyomda 1661 utáni önálló működésének nincs nyoma, úgy látszik, hogy a felszerelés használható részét igénybe vették. Az az érdekes helyzet állt elő, hogy a kolozsvári református országos nyomdában egymás mellett volt jelen az egykori gyulafehérvári, váradi és kisebb mértékben a kolozsvári Heltai-nyomda tipográfiai felszerelése. Időközben néhány új dísszel is gyarapodott a nyomda.

Léteztek olyan kiadványok, amelyek vagy szándékosan nem tüntették fel a nyomdász nevét vagy kitalált nevet használtak. Ilyen esetekben a félrevezetés volt a cél, vagy a figyelem elterelése a valósgos nyomdahelyről és nyomdáról. Vallási vagy politikai vitairatok éltek ezzel a módszerrel, bár nálunk, éppen az előbb elmondott vallási sokszínűség miatt, sokkal ritkábban, mint külföldön. Magyarországon a hamis nyomdásznévvel készült kiadványokat mind a Wesselényi-összeesküvés után, jogos óvatosságból nyomtatták. Így készültek nyomtatványok a sosem létező Constantinus Veraciusnál, akinek ugyan „beszélő” neve van, a mögötte rejlő valódi (bizonyára kolozsvári) nyomdász személyét azonban elrejt.

A NYOMDA EGY RÉSZE KERESDEN (1684–1694?)

A könyvnyomtatás hazai története mindig meglep bennünket azzal, hogy félreeső, látszólag jelentéktelen helyeken könyvnyomtatás folyt. Az erdélyi Keresd is egyike az ilyen nyomdahelyeknek. Az itt létesített nyomda előzményei nagyon messzire nyúlnak. Bár sokáig önálló, újonnan létesített műhelynek tartották, később bebizonyosodott, hogy a kolozsvári, református egyház tulajdonában lévő nyomda egy részét szállították Keresdre. A Se-

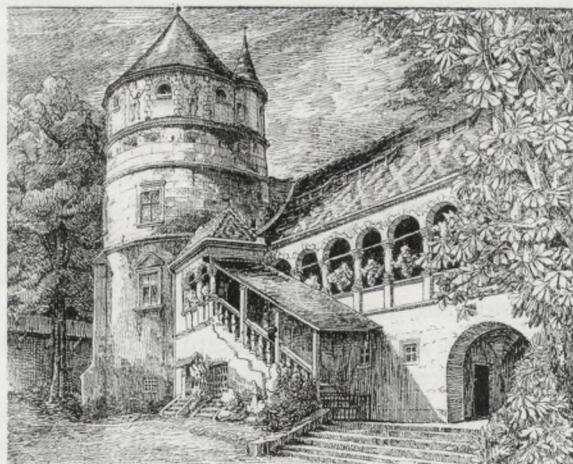
1. Bethlen Elek családi címere a keresdi vár falán

2. A földszinti helyiségekben volt a nyomda elhelyezve

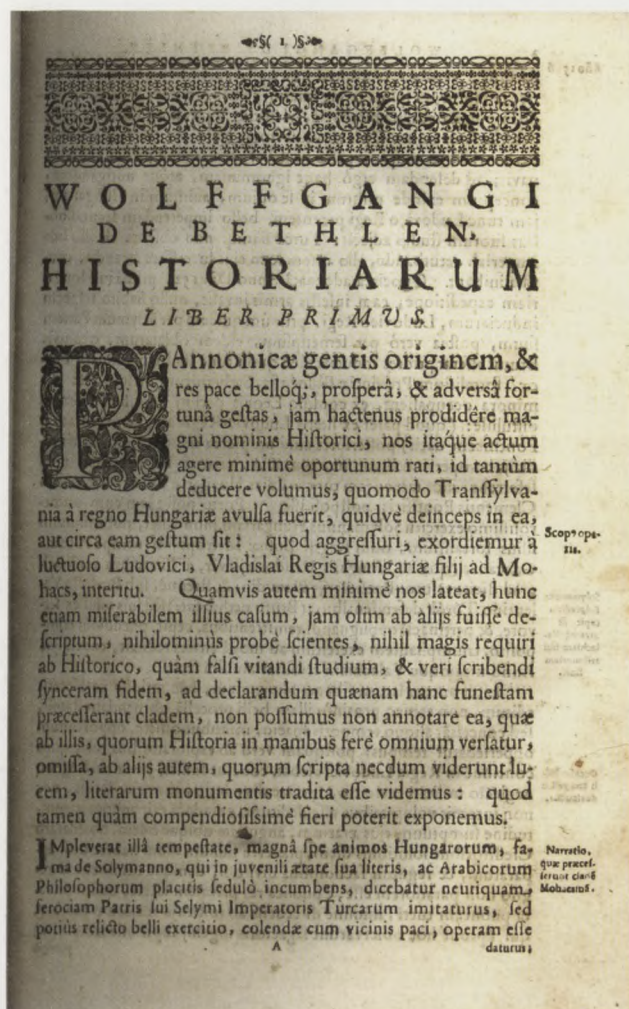

3. Megyesi Pál *Lelki ábécé* című könyve

4. A keresdi várkastély 19. századi ábrázolása

5. Bethlen Farkas *Históriája*, amelynek nyomtatása Keresden félbemaradt

6. Könyvdísz a keresdi nyomdából – eredetileg Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomtatványait díszítette

gesvár közelében fekvő, ma is álló késő reneszánsz várkastély a bethleni Bethlen családé volt. A költöztetésre valószínűleg 1683 végén került sor, és a kolozsvári református nyomdának ez a része csak 1693–1694 táján került vissza Kolozsvárra. A kutatások bebizonyították, hogy a kolozsvári nyomdának azt a részét szállították át Keresdre, amellyel eredetileg Szenci Kertész Ábrahám nyomtatott Váradon, majd Szebenben, de 1669-től már Kolozsvárott volt.

Bethlen Elek azzal a szándékkal költöztette át a nyomda egy részét, hogy korán elhunyt testvérének, Bethlen Farkasnak kéziratban maradt történeti művét, a *Históriát* kinyomtassa, és a nyomtatás saját felügyelete alatt – és költségére – a várban folyjon. Székési Mihály nyomdász azonban nemcsak a *Históriát* nyomtatta Keresden, hanem több kisebb terjedelmű munkát is, így Medgyesi Pál *Lelki abécéjét*, vizsgatéziseket és vallásos munkákat is, ez utóbbiakból azonban nem maradt fenn példány.

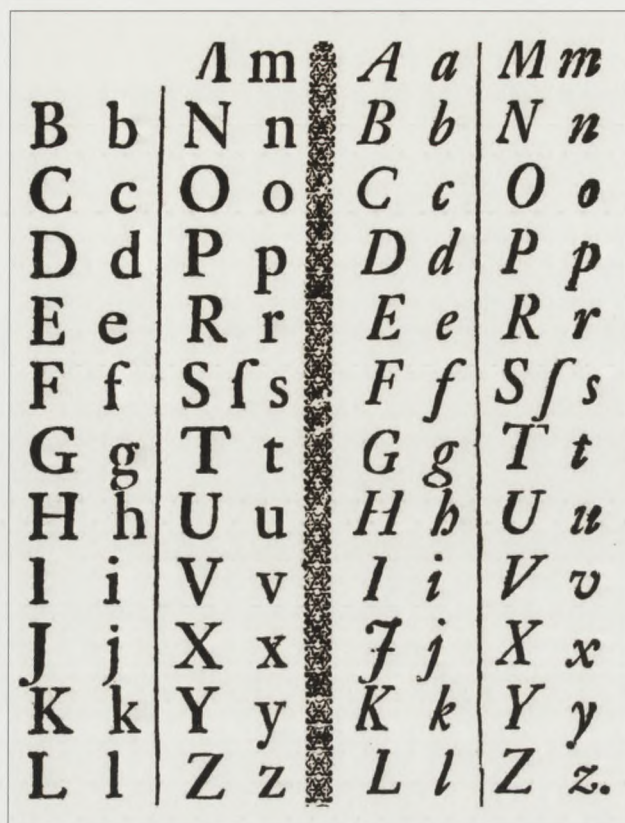
Bethlen Farkas *Históriája* végül torzó maradt, a hatalmas munkát sem befejezni nem tudták, sem a címlapja nem készült el. Ennek oka, hogy időközben a Thököly-féle harcok a környéken folytak, ezért a nyomtatást abba kellett hagyni.

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS A REFORMÁTUS EGYHÁZ ORSZÁGOS NYOMDÁJÁNAK ÉLÉN KOLOZSVÁRON (1693–1702)

A Gyulafehérvárról elmenekített fejedelmi nyomda és a váradi református egyház Szenci Kertész Ábrahám vezetésével működő nyomdája Várad pusztulása után előbb Szebenbe, majd I. Apafi Mihály rendeletére Kolozsvárra került. A fejedelem szándéka szerint így életre hívott református nyomdának lett vezetője Tótfalusi Kis Miklós.

Tótfalusi Kis Miklós (1650–1702, a korábbi irodalomban vezetékneve inkább mint Misztótfalusi volt használatban) nyomdász, könyvkiadó, író és európai hírű betűmetsző volt. 1680-ban érkezett Amszterdamba, hogy teológiai tanulmányokat folytasson, egyúttal gondoskodjék a protestáns biblia ottani megjelentetéséről és korrigálásáról. Tanulmányairól lemondva 1681 elejétől nyomdászmes-

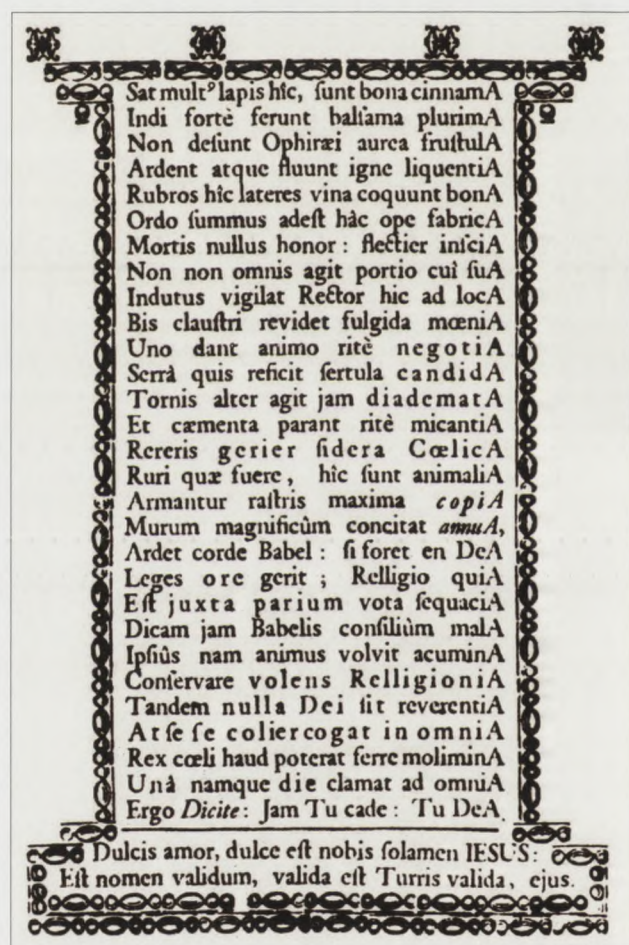
1. Tótfalusi Kis Miklós Kolozsvárott metszett
betűsorozatai

terséget, elsősorban betűmetszést és -öntést tanult feltehetően ifj. Johannes Blaeu tanácsára, valószínűleg Dirk Voskenstől.

Mínthogy a bibliakiadás ügyében ellentmondásos hírek érkeztek hozzá Amszterdamba, ezért elhatározta, hogy saját költségén nyomtatja ki a Bibliát Amszterdamban. Vállalkozását itthonról politikai és ideológiai támadások érték, ugyanis igyekezett kijavítani a Vizsolyi Biblia újabb kiadásainak sajtóhibáit, állást foglalt nyelvhelyességi és helyesírási kérdésekben. 1685 pünkösdje előtt befejezte a minden addiginál pontosabb, zömében maga metszette, korszerű betűvel készült biblia kinyomtatását 3500 példányban. Tótfalusi maga irányította a munkát, magyarul nem tudó szedőket alkalmazott, saját maga végezte a korrektúrát. A nyomtatást bérben végeztette egy amszterdami műhelyben. Ezt követően kiadta a zsoltárokat Szenci Molnár Albert fordításában (1686), és az Újtesta-

mentumot (1687), egyenként 4200 példányban. Nyomtatványai egy részét díszes, aranyozott kiadói kötéssel látta el, ezek a bibliái kapták az „aranyas” elnevezést. A nagy példányszámban kiadott amszterdami bibliái anyagi hátterét azzal biztosította, hogy 1683-ban önállósította magát és lengyelországi, holland, angol, firenzei megrendelésre metszett latin, görög, héber, örmény betűket (matricákat, egyes esetekben patricákat is), és elsőként alkotott grúz nyomdabetűt.

1686 körül készült a latin betű európai történetében fontos helyet elfoglaló mintalapja, magyar tipográfus első ilyen alkotása. Tótfalusi kialakította az úgynevezett átmeneti (barokk, hollandi) betű prototípusát és egyben legkiforrottabb formáját. Amszterdami mintalapján valamennyi betűfokozat

2. Oszlop formában nyomtatott szöveg Tótfalusi
egyik alkalmi nyomtatványából

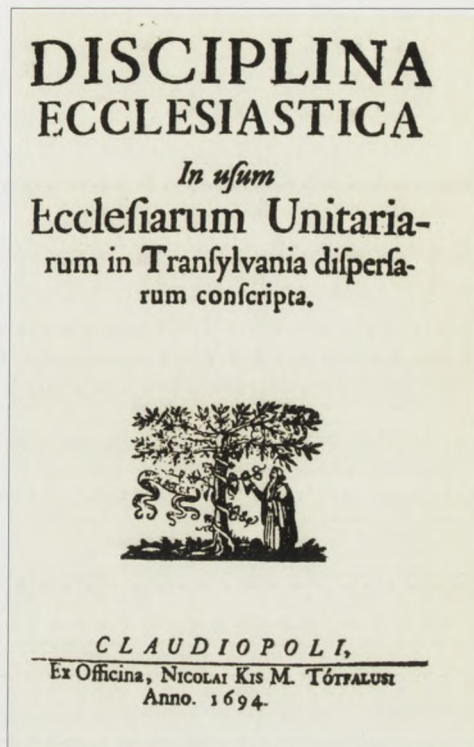

3. Tótfalusi eredeti matricáiról újraöntött ólombetűk

4. Rézmetszetekkel díszített emblémáskönyv egy lapja
Noé bárkájával Tótfalusi kiadásában (1695)

5. Az unitáriusok megbízásából is nyomtatott, mielőtt saját nyomdájuk lett volna

6. Haller János *Hármas históriáját* diadalívét ábrázoló díszes, rézmetszetű címlappal adta ki

7. Tótfalusi írói munkásságának legnevezetesebb darabja, a *Mentség*

összehangoltan, ugyanazt az egységes típust képviseli. Betűalkotását egészen 1954-ig tévesen Anton Janssonnak tulajdonították. A modern nyomdatechnikának megfelelően felújított betűcsalád ma is a leggyakrabban használt típusok közé tartozik.

Miután felszámolta amszterdami műhelyét, Tótfalusi 1690-ben Kolozsvárra telepedett le. Átvette az erdélyi református egyházkerület több forrásból származó nyomdafelszerelését, hozzáte-
ve saját betűmetsző és betűöntő műhelyét. 1693-ban megkezdte a nyomtatást mint a kolozsvári református egyház országos nyomdájának vezetője. Közvetlen elődje Veresegyházi István volt, akivel

SZAKATS

mesterségnek

KÖNYVETSKÉJE.

Mellyben

Külömbkülömbféle válogatott tzi-
fra, jó, egészséges, hasznos, tiszta és
éapora Éteknek Megkészítése, Sütése és
Főzése, mintegy Élés-kamarában, rövi-
deden leirattatik, és kinek-kinek
hasznára leábrázoltatik.

Melly most meg bővítettén

I. Több fülséges és hasznos Étek nemei-
nek készítésével:

II. LIKTARIOMOK 's egyéb holmik tsinálá-
sáról egy jeles Trattával,

A' Gazdaékonyoknak nagy könnyebbségek-
re e' kis formában kibocsátott,

KOLOSVÁRATT,
M. TÓTFALUSI K. MIKLÓS ÁLTAL, 1698.

8. Egyik legismertebb, kétszer is kiadott szakácskönyvecskéje

feltehetően 1693 folyamán még együtt dolgoztak.

Hazatérve felújította a református egyház több-
féle eredetű tipográfiáját, amelyben megtalálhatók
voltak egykori Heltai-nyomda maradványai, a gyu-
lafehérvári fejedelmi nyomda betűanyagának nagy
része és Szenci Kertész váradi tipográfiája. Itthon is
metszett új betűtípusokat, amelyek nem azonosak
Hollandiában metszett betűivel, de éppannyira jel-
legzetesek és jól megkülönböztethető képviselői az
új, barokk betűtípusnak, mint korábbi metszései.

Tótfalusit megelőzően Magyarországon (és
Erdélyben) nem folyt betűmetszés, ő volt az első,

9. A *Szent Írás summája* című könyv Kornis Kata anyagi támogatásával jelent meg, egyik lapján az egyszarvút (unikornist) ábrázoló Kornis-címerrel

aki ezt a művészetet elsajátította és magas színvonalon művelte. Korábban más nyomdák kész betűket vásároltak, ritkább esetben nagy értékű matricákat, gyakrabban csak öntött betűket. Tótfalusi más hazai nyomdáktól is kapott megbízást, így a szebeni nyomda elhasznált betűkészletét a század végén vele öntették át, és a debreceni városi nyomda betűinek felújítását is vele tervezték, de ez végül nem valósult meg.

Ha Tótfalusi kolozsvári nyomtatványai nem képviselnek is olyan kiemelkedő színvonalat, mint amszterdami Bibliája, Újtestamentuma vagy Zsoltáros-

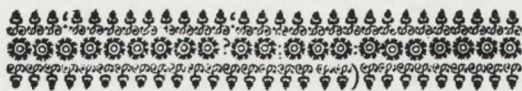
könyve, ennek oka egyrészt a durvább minőségű nyomtató papírosban keresendő, másrészt abban, hogy szemlátomást kevesebb súlyt helyezett a betűkhöz illő nyomdadíszek kiválasztására. Nyomdai cifrái ugyan igen finomak és változatosak, de a könyvei címlapján fel-feltűnő régi, gyakran elhasznált, elődeitől örökölt fametszetei lerontják az összehatást: a megszűnt Heltai-nyomda egy-egy jellegzetes fametszete vagy Szenci Kertész jellegzetes könyvdíszei, köztük az Elzevier-jelvény vagy az üres közepű díszek.

Tótfalusi néhány rendkívül igényes, rézmetszettekkel díszített kiadványa azonban kolozsvári korszakából származik, így Haller *Hármas históriáját* gazdag, barokk pompájú címlappal jelentette meg. Katolikus megrendelésre is dolgozott. Munkássága előtt magyar földön sehol, senki sem valósította meg a betűkészítés és könyvnyomtatás teljes folyamatát, műhelyében ugyanis betűmetszés, betűöntés és nyomtatás párhuzamosan folyt. Nemcsak kortársai között nem akadt ilyen, hanem sem korábban, sem évszázaddal később sem. Saját metszésű új betűi mellett használta a kapott régebbi felszerelést is, mindenekelőtt a nagyobb fokozatú címbetűket és könyvdíszeket, iniciálékat. Tótfalusi elsősorban a kolozsvári nyomda felvirágoztatást tartotta szem előtt, és leveleiben, kiadványai előszavában, verses alkotásaiban és kalendáriumainak toldalékrészeiben fogalmazta meg művelődési törekvéseit. Célja nemzete lelki megtisztulásának, anyagi jólétének előmozdítása volt, ennek eszközét az anyanyelvi műveltség széles körű és általános elterjesztésében látta.

1693-tól 1702-ig tartó munkássága ideje alatt Tótfalusi százegy művet adott ki: Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis* és *Pax aulae* című munkáit, Werbőczy *Tripartitumát*, magyarul és latinul, Balassi és Rimay *Istenes énekét*, Kálvin katekizmusát, az erdélyi törvénykönyvet, Haller János már említett *Hármas históriáját*, Johann Arndt *Paradicsomkertecskéjét*, tankönyveket, államelméleti, közéleti kézikönyveket, teológiai, kegyességi munkákat, a szokásosnál igényesebb kalendáriumokat, szakácskönyvet.

Erdélyben Tótfalusit a Hollandiában megszokottól teljesen eltérő társadalmi, kulturális viszonyok fogadták. Művelődési törekvéseit nem értették meg, nem tekintették közügynek. Ellentétei támadtak az egyház és a város vezetőivel, nyomdáját csak nehézségek árán tudta felállítani, sérelmez-

*Kereftyén Hitedért mert oroflány valál,
A' Safók fárnnyával Csáfár mellett állál,
Elméá sérénysége itt mást nem-is talál,
Szemeá bé-kötve-is mély dolgokat állál.
Bé-kötött fő, Tanáts: Oroflány lőpánság,
Római Csáfárhoz nagy állbatatóság:
Szárnyok alatt nyugfik farvakkal gyorsaság;
Illy virtusokat tart, Hallerkői Nagyság.
Valaki olvassa itt fel-tett verseket,
Senki ne keressé nevét; mert ezeket
Kiki magájának monáhattyá, a' kiket
Pártos Abfolomról int, 's áll illy Igéket.*

10. Tótfalusi Kis Miklós egyik saját metszésű betűje, díszekkel

ték eklézsiái státusát, kifogásolták kiadványaiban eszközölt javításait. Bibliakiadását ért vádakra válaszul adta ki a latin nyelvű *Apologia Bibliorum* (1697), amelyben kifejtette helyesírási nézeteit, amelyeknek zöme ma is elfogadott.

Az *Apologia* megjelentetését követően, a mind jobban elmérgesedő helyzetben Tótfalusit bevádolták a kolozsvári részleges zsinaton. Válaszul kinyomtatta *M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége* (1698) című iratát. Ez műfaját tekintve inkább vitairat, de önéletrajzi részleteiben közel áll a 17–18. századi emlékiratokhoz. Irodalmi alkotásnak tekinthető még a kolozsvári tűzvész után írt *Siralmas panas* (1697). Az *Apologiában* és a *Mentségben* tett kijelentései miatt Tótfalusit az 1698. június 11-ei nagyenyedi zsinaton arra kötelezték, hogy papi ellenfe-

leit kövesse meg és vonja vissza kijelentéseit. Ugyanez év őszén agyvérzést kapott, de továbbra is kreatívan dolgozott: műhelyét szinte havonta hagyta el egy-egy mű, egészen haláláig, 1702-ig. Sírja a kolozsvári Házsongárdi temetőben található. Temetésére hívei ünnepélyes, latin nyelvű verseket tartalmazó kártát nyomtattak.

Tótfalusit jellegzetes, saját metszésű betűi, irodalmi és tudósi igényessége messze kiemelik a kor szak hazai nyomdászai közül. Kolozsvárott metszett betűit még hosszú ideig használták a későbbi, 18. századi nyomdák. Kolozsvári működése az I. Apafi Mihály fejedelem halála (1690) utáni időkre és az önálló Erdély megszűnésének éveire esik.

AZ UNITÁRIUSOK NYOMDÁJA KOLOZSVÁRON (1695?) 1697–1703

A protestáns felekezetek közül a legradikálisabb, a szentháromság tanát tagadó egyháznak, az erdélyi unitáriusoknak, rövid ideig volt már nyomdája Abrudbányán (1569), majd évtizedekig a nevezetes kolozsvári Heltai-nyomda is rendelkezésükre állt. Amikor azonban a Heltai-műhely 1661-től megszűnt, nyomda nélkül maradtak, ezért mindenképpen igyekeztek nyomtatási lehetőséget biztosítani maguknak.

Az új nyomda alapítására továbbra is Kolozsvár látszott a legalkalmasabbnak. Itt a század utolsó harmadában működött ugyan könyvnyomtatóműhely: a református egyház országos nyomdája, ez azonban nem nyomtatott az unitáriusok számára. A kolozsvári unitárius egyház nyomdájából az 1697 és 1703 közötti évekből ismerünk nyomtatványokat. Többségük feltűnő, hogy a költségeket Kmita (Lengyel) Andrásné viselte, aki Lengyelországból menekült vagyonos asszonyként telepedt le Kolozsvárott.

Korábban az volt az elfogadott álláspont, hogy a nyomda felszerelése lengyelországi, danzigi eredetű, feltételezhető volt ugyanis, hogy Kmita Andrásné innen hozhatta magával a nyomdát, mint férje után rászállt örökséget, Kolozsváron pedig felajánlotta műhelyét az éppen nyomda felállításában iparkodó unitáriusoknak. Tótfalusi Kis Miklós, a kortárs, sőt szakmabeli szerint azonban a nyom-

1. Az unitáriusok címere: a Biblia szavaira utaló kígyó és galamb (Homoródjánosfalva)

dát Bécsből hozták. A közelmúltban előkerültek a nyomdabeszerzéssel kapcsolatos eredeti elszámolások, és azt bizonyítják, hogy Tótfalusi, mint általában a korszak nyomdászati kérdéseiben, ez alkalommal is tájékozott és szavahihető. Az iratokból megállapítható, hogy a felszerelést 1694. július 6-án rendelte meg az unitárius egyház, 1695. december 1-jén már kész lehetett. Készítője Pancraz Lobinger bécsi betűöntő, aki önálló betűöntődét tartott fenn. A tipográfia tehát 1695 legvégén vagy 1696 elején

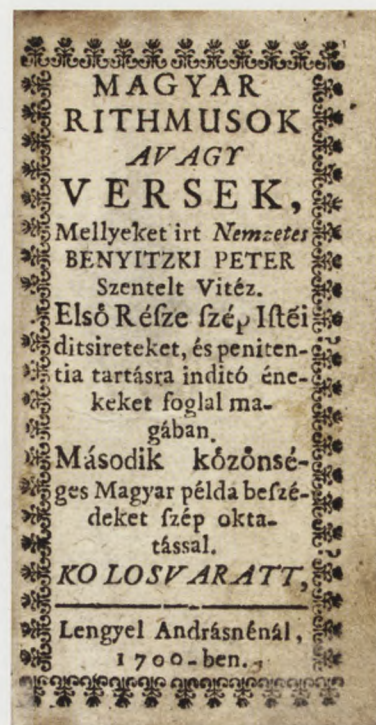
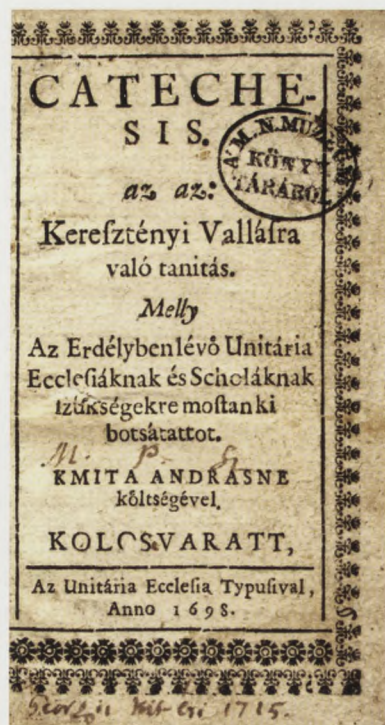
2. A kolozsvári unitárius nyomda egyik dísze

érkezett Kolozsvárra. Minden bizonnyal hamarosan megkezdődött a felállítása, ezt bizonyítják az 1697-es impresszummal megjelent nyomtatványok. Minthogy a dokumentumok Kmita Andrásné (Wilhelm Krisztina) és a nyomda beszerzését végző megbízott közötti elszámolást tartalmazzák, Kmitáné szerepe bizonyítottan kulcsfontosságú volt a nyomda felállításában. A nyomda beszerzése és felállítása csaknem 4500 forintba rúgott, amely igen nagy összeg volt. (Renius György sárospataki nyomdász 1650-ben megállapított évi járandóságának tükrében ez azt jelenti, hogy 450 hordónyi, azaz mintegy 4500 liternyi bort vagy 1500 sertést lehetett vásárolni rajta, vagy éppen 280 évi ruházkodásra szánt költséget tett ki.) Az elszámolás tanúsága szerint a felállításban közreműködött a későbbi faktor, Liszkai Mihály is. Az iratokból megtudni a nyomdafelszerelés hazaszállításának körülményeit, és kirajzolódik a nyomdafelszerelés útja. Bécsből egy darabig a Dunán szállították: Hainburg – Dévény – Pozsony – Komárom – Esztergom – Vác útvonalon. Innen szárazföldi úton Hatvanon, Egeren, Ónodon, Debrecenen át, majd a bihari Margitán át a szilágysági Cigányin át jutottak be Erdélybe. Jelentős összeget emésztett fel az eszközök hazaszállítása. Ez esetben, szokatlan módon a könyvsajtót is Bécsből hozták, holott általában helyi mesterek is el tudták készíteni. Egy másik irat a beszerzett betűket sorolja fel: 11 antikva, 11

3. Vác korabeli metszeten. A Bécsből hozott nyomdafelszerelést Vácig a Dunán, onnan szekéren szállították Kolozsvárra

4. Unitárius katekizmus (1698)

5. Beniczky Péter *Magyar ritmusainak* kolozsvári kiadása az unitáriusok nyomdájából (1700)

az unitárius nyomdából kikerültek, ennél kevesebb betűvel készültek, német nyelvű nyomtatványnak pedig egyáltalán nincs nyoma. A betűk egységesek, határozott ízlésű mester keze nyomát viselik, Tótfalusi saját metszésű, úgynevezett átmeneti betűihez közel állnak. Metszésük a barokk kor rézmetsetdivatjára mutat. A nyomda kiadványait sokféle cifra, iniciálé és néhány záródísz teszi változatossá.

Az unitárius nyomda egyik legjelentősebb kiadványa az *Apologia fratrum unitariorum az az az*

Unitárius atyafiaknak metségére [...] rendeltetett írás. Ahogy címlapján olvasható, kinyomtatták „Kolozsváratt az Unitária Ecclesia Typussival 1700. esztendőben”. Utolsó nyomtatványa 1703-ból való.

A használatlanul heverő tipográfiát a források szerint a háborúság idejében – azaz a Rákóczi szabadságharc éveiben – a templomban raktározták el. Ez bizonyára a főtéri Szent Mihály-templom lehetett, amely 1717-ig az unitáriusoké volt.

6. A kolozsvári unitárius nyomda díszai

A 17. századi erdélyi fejedelemség területén a vallási és politikai berendezkedésnek megfelelően a nyomdák döntően protestáns (lutheránus, kálvinista és unitárius) kézben voltak. Kivételt az erdélyi fejedelmek által támogatott román nyelvű, cirill betűs könyveket kiadó ortodox érsekség tipográfiája képezett, amely az 1648 és 1656 között cirill betűs román könyveket is kiadó fejedelmi nyomda megszűnése után Gyulafehérvár mellett Szászsebesben és Szebenben is nyomtatott a század folyamán. Ebben az időszakban a katolikus vallás a protestáns vezetésű fejedelemség keleti felében megtűrten létezett. A katolikusok nem tarthattak iskolákat, a magasabb szintű papi képzést csak Erdélyen kívül tudták megoldani.

A Nagyszombatból kiinduló rekatolizáció a protestáns erdélyi fejedelemségben is érezte hatását. E folyamatok következményeként a század utolsó negyedében, a protestáns I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelem uralkodásának időszakában már nem volt akadálya az első katolikus nyomtatóműhely 1675-ös alapításának Csíkban, a Szent István királyról elnevezett ferences rendtartomány csíksomlyói kolostorában. A Kájoni János ferences szerzetes személyes közreműködésével feltehetően már 1675-ben felállított nyomda a katolikus székelyek számára folyamatosan helyben nyomtatott könyveket.

A magát következetesen „valachus”-ként említő Kájoni János a Kolozs megyei Jegenyén született kismemesi családban. Csíksomlyón, 1648. szeptember 17-én nyert felvételt Szent Ferenc rendjébe. 1652–1657 között a somlyói kolostor fiatal orgonistája volt, hangszerkészítéssel is foglalkozott. Felsőbb teológiai és filozófiai tanulmányait 1654 és 1655 között a nagyszombati ferencesek hittudományi főiskoláján végezte el. Itt ismerkedhetett meg korának egyházi zenéjével, tökéletesíthette a kottairással és olvasással, az orgonajátékkal, valamint az orgonaépítéssel kapcsolatos addig megszerzett tudását.

Kájoni János nagyszombati tartózkodása alatt talán a nyomdászat mesterségét is megfigyelhette

közelebbről. Maga, aki ifjú korától folyamatosan összegyűjtötte, és írásban lejegyezte a „sok szép, új és régi, deák és magyar énekeket”, az érseki székhelyen szerzett benyomásai alapján érzékelhette az erdélyi katolikusok számára igen fontos officina hiányát. A nyomda alapításának tervét segítette, hogy 1675-ben megválasztották a custodia élére. 1676 elején a könyvsajtó engedélyeztetését kérte Rómától, amelyet utólagosan június 22-én kapott meg. Figyelmet érdemlő tény, hogy a csíksomlyói ferences tipográfia, a magyarországi és az erdélyi nyomdákhoz hasonlóan, alapításakor nem folyamodott császári, királyi vagy fejedelmi engedélyért, kizárólag egyházának hozzájárulását kérte, amely ellen az erdélyi fejedelem nem tiltakozott.

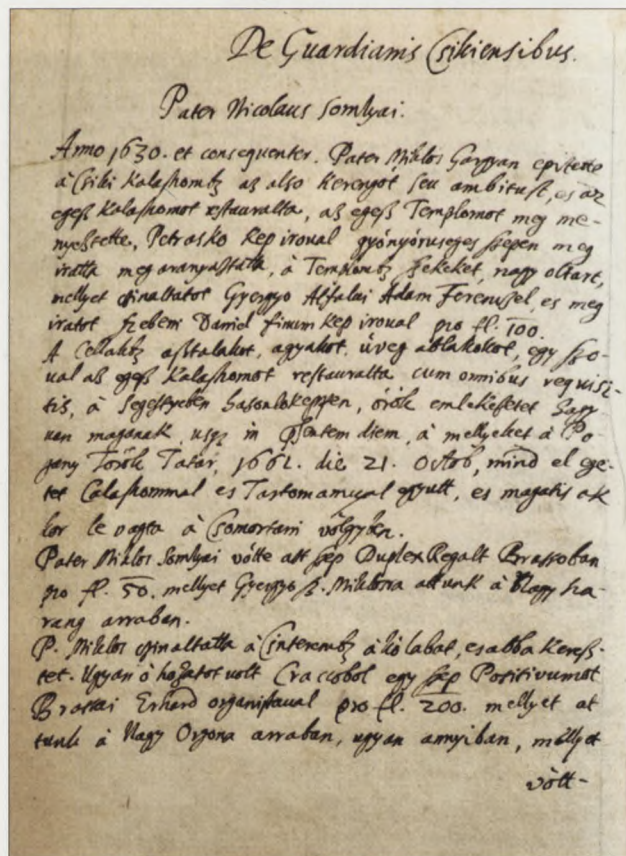
1. Ismeretlen festő Kájoni János ferencst ábrázoló egykorú festménye

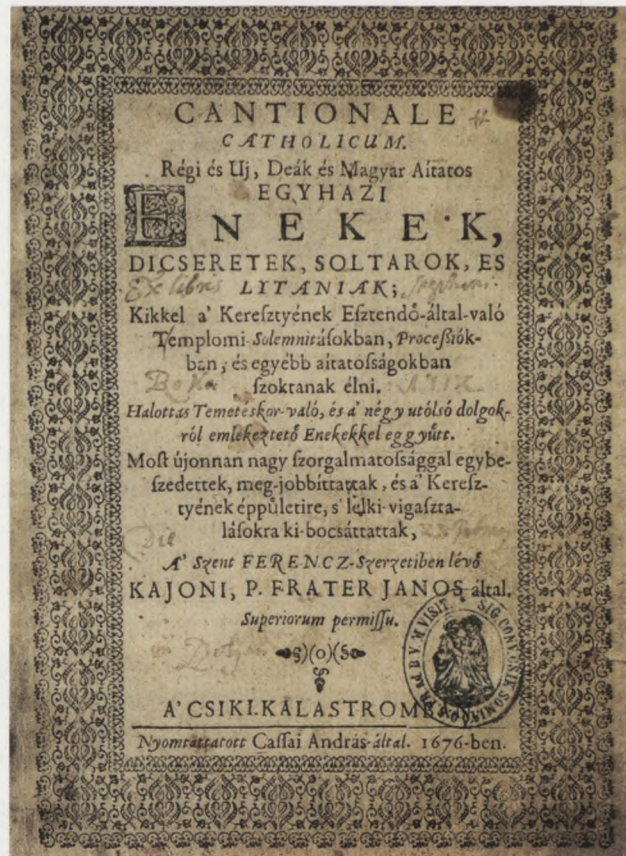

2. Ambrus Kapisztrán tusrajzának részlete az egykori Kájoni-féle nyomda épületét örökítette meg, lebontása előtt (1924)

Sajnálatosan nem rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy Kájoni mekkora összegért és hol vásárolta a tipográfia felszerelését. A nyomdai anyag összehasonlító vizsgálata alapján kizárható, hogy az erdélyi Szászföldről vette volna a készletet. Ugyanakkor a nagyszombati akadémiai (egyetemi) nyomda anyagával egybevetve a felszerelést, megállapítható a kapcsolat Csíksomlyóval. Abból, hogy a ferences tipográfiának sem a teljes betűkészlete, sem a cifráinak többsége nem egyezik a nagyszombati officína készletével, és a közös nyomdai anyagot sem Csíksomlyóval egyszerre kezdték alkalmazni, arra következtetünk, hogy az új nyomdai készleteket a két nyomtatóműhely viszonylag közeli időkorben közös bécsi forrásból, de egymástól függetlenül is beszerezhetette. A kérdés pontos tisztázása további kutatást igényel.

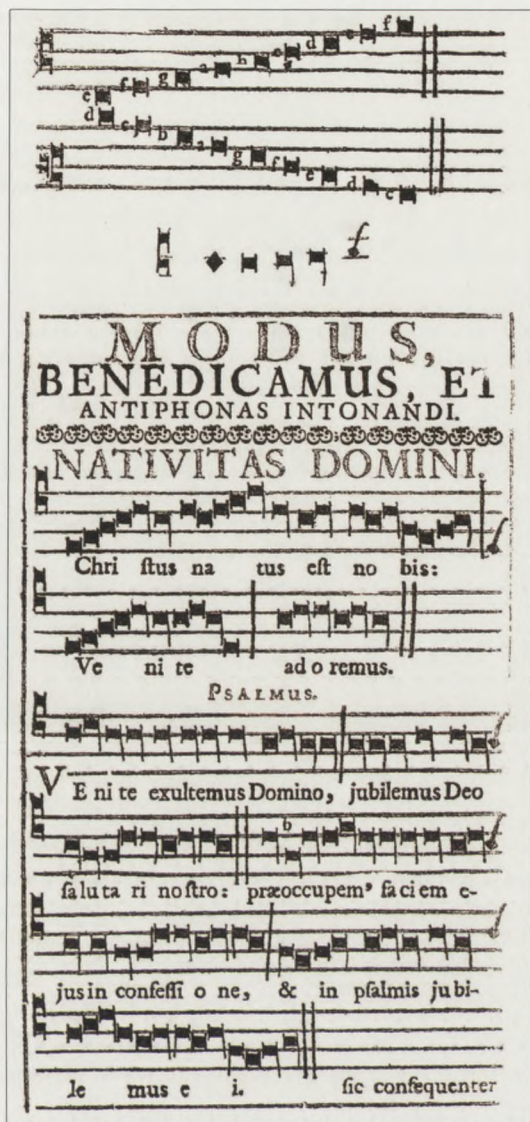

3. Kájoni János saját kezű feljegyzései az erdélyi ferences kusstódia történetéről az úgynevezett Fekete könyvben

4. A Cationale Catholicum címlapja

5. A Kassai András-féle négysoros nyomtatott kotta az 1683. évben megjelent *Modus, Benedicamus et antiphonas intonandi* című töredékes műben

6. Helyi mester által készített egyszerű kivitelezésű dísz

7. A Szűz Máriát ábrázoló illusztráció a 18. század közepéig használatban volt

A csíksomlyói nyomda felszerelése szerénynek mondható. Ez különösen igaz a csekély számú illusztrációra. A nyomtatóműhely 17. századi tevékenysége alatt ugyanis összesen tíz darab könyvdíszszel és egy a bécsi forrást erősítő iniciálsorozattal rendelkezett. A nyomda könyvillusztrációinak többségét egyenként válogathatták össze már kiiktatott egykori, bizonyára nem hazai, és egyelőre még nem azonosított nyomdai készletekből. Ugyanakkor az 1680-as évektől látható a somlyói nyomtatványokban az a két egyszerű kivitelezésű, naív stílusú fametszet, amely valószínűleg helyi mester munkája lehetett. A kötetek díszítését segítette még a felszereléshez tartozó tizennégy nyomdai cifra is, amelyből a nyomdászok, találékonyságuknak köszönhetően, szép kiállítású, tipográfiai szempontból igényes címlapkereteket, záródíszeket és iniciálékat alakítottak ki. Kájoni legfőbb célja az 1674 végére elkészült *Cantionale Catholicum* című énekszöveg-gyűjteményének, az erdélyi katolikus ősi énekhagyományokat őrző énekeskönyvének kinyomtatása volt. Ehhez nemcsak a nyomdai felszerelést teremtette elő, hanem Kassai András személyében nyomdászárról is gondoskodott. Felmerül-

8. A mikházi Szent Istvánról elnevezett ferences templom nyomtatott felszentelési okmánya

het annak lehetősége is, hogy Kassai személye és a nyomdai anyag beszerzési forrása között összefüggés lehetett. A fiatal tipográfus ugyanis már Csíksomlyóba költözése előtt – talán Kassán? – kiválóan elsajátíthatta a nyomdászat mesterségét. Bizonyítja ezt a *Cantionale Catholicum* szép tipográfiai kivitelezése, amely azonban még kották nélkül jelent meg. Kassai érdeme lehet az is, hogy a későbbiekben megoldotta a Kájoninak oly nélkülözhetetlen, öntött, mozgatható hangjegyek pótlását, fametszetű kottasorok segítségével. Előbb négy sorban vonalakat nyomtattak, majd a második menetben az általuk fabrikált hangjegyeket az üres sorokra rányomtatták. Az eljárásnak köszönhetően a kottákba betűt vagy szövegrészeket is be lehetett illeszteni. Ezt az eljárást mai tudásunk szerint először az 1683-ban nyomtatott *Modus, Benedicamus et antiphonas intonandi* című műben alkalmazták. A *Cantionale* második kiadása a 18. század elején már ezzel a kottanyomtatási módszerrel jelent meg.

Kassai András nemcsak a nyomda vezetését látta el, hanem a nyomtatásban segédkező, könyvkötő laikus testvérek közül többeket bevezetett a nyomdászat mesterségébe. Név szerint ismert tanítványa Fr. Balogh Leó, aki 1729. január 9-i haláláig dolgozott a nyomdában. Kassai mellett ő is együtt működhetett Kájoni Jánossal az 1680-as években a nyomdából kikerülő munkák kinyomtatásánál.

A csíksomlyói ferences nyomda 17. századi tevékenysége alatt az iskolai oktatást segítő latin nyelvtan mellett kiadott kalendáriumot, a magyar és ferences szentek saját miséit tartalmazó liturgikus műveket, III. Miklós és V. Kelemen pápák szövegeit is magában foglaló ferences szabályzatot, Ágoston Péter jezsuita hitszónok nagyhéti imádságait, valamint Jacobus Cornerus *Hármas históriájának* Haller János által készített fordítását. Itt jelent meg az az egyleveles nyomtatvány is, amely a mikházi Szent Istvánról nevezett ferences templom 1692. évi felszentelését örökítette meg.

Az ortodox egyházi könyvek egy részét korábban Velencében nyomtatták, minthogy azonban a török előretörése a román fejedelemségeket elvágta ettől az útvonaltól, ezért részükre 1544 és 1588 között a nyomtatott, főleg liturgikus könyveket az erdélyi százszok városaiban készítették.

Erdélyben elsőként 1544-ben Szebenben jelent meg cirill betűs kiadvány román és ógyházi szláv nyelven. A legkorábbi egy román nyelvű, cirill betűs katekizmus volt. Ez a kiadvány jelenti a román nyelvű könyvnyomtatás kezdetét, mert ennél korábbi román nyelvű könyvet a román fejedelemségekben sem nyomtattak. Nyomdása Philip volt, akinek egy 1546-ban nyomtatott könyvében a sötét alapon világos indadíszekből összeszótt fejléc közepén Szeben város címere látható. Philipnek „Pictor” volt az előneve, és az 1546-os nyomtatványában monogramjával ellátot illusztrációk, köztük a Trónoló Krisztust megjelenítő metszet alapján nemcsak nyomdász, hanem fametsző is volt. Nyomdája 1544 és 1552 között állt fenn.

A 16. századi erdélyi cirill betűs nyomtatott könyvek jellegzetessége, hogy sem címlapjuk, sem címük nincs, a könyv megnevezése és a nyomtatás adatai azonban legtöbbször megtalálhatók az utószóban. A legtöbb kiadvány két színnyomású: feketével és pirossal nyomtatták.

A szebeninél jóval hosszabb életű volt Coresi diakónus brassói műhelye, amelynek emlékeit az

1. Coresi diakónus egyik fejléce, középen a sárkányfogás Báthori-címerrel

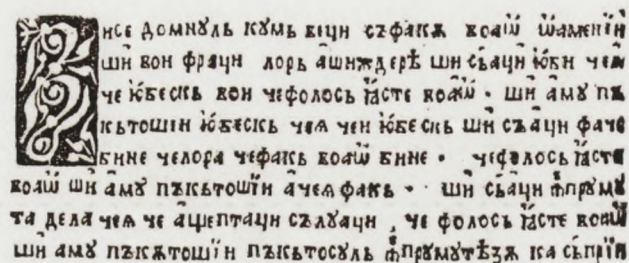
2. Lucas Hirscher brassói bíró egész lapot betöltő címere

1557–1588 közötti évekből ismerjük. Az erdélyi cirill betűs tipográfiák közül ez volt a legtermékenyebb. Coresi Havasalföldről költözött át Erdélybe, és nemcsak Brassóban, hanem egy ideig Szászsebesen is nyomtatott. Egyik Szászsebesen készült könyvét széles fejléc díszíti, benne szív alakú levelekkel, középen a Báthori-címerrel.

A brassói román nyomda termékeit a helybeli kereskedők terjesztették, sőt valószínűleg kinyomtatásukra is ők adtak megbízást. Az 1581-ben kinyomtatott *Evangelie* előszavából megtudni, hogy a könyvet Coresi nyomdája Lucas Hirscher brassói bíró megbízásából készítette. A kötet elején Hirscher egész lapot betöltő, szarvast ábrázoló címere látható reneszánsz kapuzatban.

Coresi és Philip tipográfiáján kívül – Coresivel nagyjából egy időben – Lorinț diakónus nyomtatott még önálló műhelyében cirill betűs könyveket 1567 és 1579 között. Tevékenységét két erdélyi városban,

3. Dobre pap nyomdájának készlete nem ólombetűkből, hanem fabetűkből állt

4. A gyulafehérvári metropolita címere, és kinagyítva a fametszőnek a tányéron látható MZ monogramja

Brassóban és Gyulafehérvárott fejtette ki. Gyulafehérvári nyomtatványán jelent meg először a Báthori család címerét ábrázoló szép, reneszánsz ízlésű metszete, és Báthori Kristóf erdélyi fejedelemnek a könyvre vonatkozó, harminc érve szóló nyomtatási privilégiuma. Bár Lorintz néhány évig Coresival egy időben dolgozott Brassóban, kettejük felszerelése között nincs azonosság.

A 17. század harmincas éveiben már jelentős hiány mutatkozott ortodox egyházi könyvek terén, különösen, mivel évtizedekig a román fejedelemségekben sem folyt könyvnyomtatás. Szükség volt tehát arra, hogy Erdélyben újra induljon a cirill betűs román könyvnyomtatás.

Először az erdélyi metropolita által alapított műhelyben indult meg a könyvnyomtatás, ahol Dobre pap tevékenykedett. Valószínűleg a havasalföldi górvai kolostorból jött Erdélybe. Nyomtatványai közül csak egy cirill betűs Evangélium maradt fenn mára (1641). Mindaz tehát, ami Dobre mester 1640–1642 között részben Gyulafehérváron az ortodox érsekségen, részben a közeli

Preszákán működő nyomdájának felszereléséről jelenleg ismeretes, az ebből a könyvből következethető ki. A 17. század első erdélyi román nyomdája rövid életű volt.

A könyvet más nyomtatott könyvektől megkülönbözteti az a jellegzetessége, hogy kézzel, egyenként metszett fabetűkkel állították elő, vagyis nem öntött betűkkel. Ez magyarázza az azonos betűk eltérő alakját. Továbbá, a lapokat nem sajtóval nyomtatták, ahogy az ebben a korban már általános volt, hanem a fabetűkből szedett szedéstükör felületét befestékezték és rásímították a papírt. Ehhez az egyedülállóan kezdetleges módszerű nyomtatás-

ПОУЧЕНИЕ ИЗ БРАНАШТОЕУ

АІЕ • НІШНОГНХ БІТВННХ ПНСННН • ГЛАСА ЦА РХІЕ
РІМ НІОУСТЕ ВІВІСІХЮ НЕДІАЮ • МПОУЧЕНІЕ ХРТО Н
МІННІМІ ЛЮДЕМ • НАН ПРОЧІТАЕМІ, ТАКОЖЕ НІМІСІМ
ПРАДАННН • ЦМІТАРН, НФАРНІЕН • ЕЦІЕ, ЦЛОУКН •
НАНТОУРІН • ГЛАСА: ЦІ: ПІД • СІ:

ЗІСЕ ДОМНІА ПІАДА А ЧІСТА ДОН ЦА МЕНН ДОУСЕРІ
СЕ ЛЕСЕРІЕМ СІСЕ РОАІЕ • ОУНІА ФАРНІЕН ПІРІА
АТІ МІТАРІ • ЕФАРНІЕНІА СІА АІА, АНІРІ Е
ЛОУШІСЕ РОУТА • ДОА МІНЕ ЛОУІА ЦІЕ ДІА КІНОУ СІ
НІА КІА АІА ЦН ЦА МЕНН • РІПНІОРН • НЕДЕРІПН •
КІРІВРН • СІА КІА ЧІЕСТЬ МІТАРН • ПОСТІСІХІА ДІА ОІА
ЦРН АСІПІА МІАНА • ШІА АІЗІЕ ДІА ДІАТОТ КІА ІА
ШІА • ПІРІА МІТАРІА СІА ДЕРІПІЕ ШІА НІВРЕ НІЕ ЦІН
СІРІАДНІЕ АІ ЧІРН ЧІ ОУІАДІ ПІЕПІА АІН ГІАНА ДОА
МІНЕ МІТІВІ ФІН МІЕ ПІКІТОСІА • ГІАІСІА ВОІА КІА
ШІНІА АІЧІСТА ДЕРІПІАТІ АІА СІА ЛОУІА • МІА ВІАТОІА ДІА
ЛІАТІ • КІТОЦН ЧІНІСЕ АІА АІА ПІАІА • ЕІНІНІСЕІА ПІА
НА АІ СІНІ АІА АІА СІА • КІОІЕЦЬ НЕДІАТІ •
АІВІАІТІРІА ДІА ЧІСТА СІФІНІА ЕЦІАІЕ • КОУІВІНІА А,
ІЕ ДІ МІТАРН ШІА ДІ ФАРНІЕНІА ПІАДА ШІА АІКІАІА •
КІА АІВІАІТІРІА ШІА НЕВОІНІА ФОУ ТОКІМІА ДІ
СІФІНІА ЦІЕЦН • ШІА ФІКІАТІ СІСЕ КІНІЕ ШІА
А

5. Coresi diakónus *Evanghelie* című nyomtatványának első lapja (Brassó, 1581)

6. Cirill betűs, fonadékos iniciálék a 16. századi erdélyi nyomtatványokból

hoz, amelyre más példát ebből a korszakból nem ismerünk, rendkívül kicsi felszerelésre volt csak szükség.

Természetesen e kezdetleges módon előállított könyvekkel az erdélyi fejedelmi udvar nem tekinthette megoldottnak az erdélyi románság anyanyelvű könyvekkel való ellátásának kérdését, illetve a továbbiakban sem akart lemondani a könyvek által történő (református) térítés lehetőségéről. Dobré munkásságát követően az erdélyi fejedelmi udvar felismerte, hogy célszerűbb, ha a nyomda nem a gyulafehérvári metropolita fennhatósága, hanem közvetlenül a fejedelem, illetve az udvar ellenőrzése alatt áll: vagyis a fejedelmi nyomdát szerelik fel úgy, hogy a kor színvonalán álló, cirill betűs román nyelvű könyvek nyomtatására alkalmas műhely legyen. A nyomda cirill betűkkel való felszerelése megkezdődött.

1648-ban elkészült a román nyelvű cirill betűs Noul Testament (Újtestamentum), amelynek címlapja elárulja, hogy a fordítás I. Rákóczi György ösztönzésére és költségére történt, és a könyv a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában készült 1648-ban. Nyomdásza az az Ohridi Stefannak nevezett havasalföldi szerzetes nyomdász, aki már 1644-ben

Gyulafehérvárra érkezett, és bizonyára részt vett a cirill betűk öntésében. Feltételezhető, hogy az 1651. évi gyulafehérvári román *Psaltirea* (Zsoltároskönyv) nyomtatása is az ő nevéhez fűződik. A fejedelmi nyomdában e két, nyelvi és tipográfiai szempontból egyaránt jelentős nyomtatványon kívül még három másik, kisebb terjedelmű román könyv is készült.

Gyulafehérvár 1658-as pusztulása után évtizedekig szünetelt a román könyvek nyomtatása Erdélyben. Sokáig a cirill betűs felszerelés sorsa is bizonytalan volt. Végül I. Apafi Mihály fejedelem ösztönzésére létesült újra cirill betűs nyomda, amelynek felszerelése nagyrészt új volt, de némi tipográfiai anyag a fejedelmi nyomda cirill felszereléséből is megőrződött. Az ortodox érseki nyomda a gyulafehérvári metropolita fennhatósága alatt állt, de működését a fejedelem is pártfogolta és figyelemmel kísérte. Első kiadványát, a *Sicriul de aur* (Aranykoporsó) című temetési beszéd gyűjteményét, 1683-ban Szászsebesen adta ki. Néhány évig Sebebenben működött. Kiadványainak többsége Gyulafehérváron készült az ottani román érsekség Szentháromság-kolostorában, de mindvégig ugyanarról a műhelyről van szó.

А Ё Б В Г Д Е Ђ Ж Ђ И К
Л М Н О П Р С Т Ъ Ф Х Ц
Ч ҃ Ш Ц ҃ Ъ Ь Ь Ю ѿ ѿ ҃ ҃

КѢЗХНТЪ АНННТЪ

ПОМНИВОМ НОМЛЕ ТЪ
А ТРЪТЪТЪ РЪДЪШЪ
Т. АЪЗН ФІЕ ШНБЪЗН
Ш ПАЪКЪ ДРЪКЪ ТЪШН
УНТЪ ОАМННТЪШН
КАА ТЪТЪНТЪ. ТЪ

7. A 17. század végi ortodox érseki nyomda betűi és díszei

Az 1683 és 1702 között működő nyomdának ma tíz kiadványát ismerjük. Nyomdászai közül kiemelkedik Moldvai Kiriak, aki korábban az 1678-ban alapított bukaresti nyomdában dolgozott, és 1687-ből származó gyulafehérvári nyomtatványán betűöntőnek nevezi magát. Másik jelentős nyomdásza Mihai Istvanovici. Kiriak halála után ugyanis Athanasie Anghel erdélyi metropolita a Bukarestben székelő havasalföldi fejedelemhez, Constantin Brâncoveanuhoz fordult nyomdászért. A havasalföldi fejedelem az akkori idők egyik legkiválóbb mesterét küldte Erdélybe Istvanovici személyében.

Istvanovici, aki valószínűleg Erdélyben született, Bukarestben ismerkedett meg az irodalmi szövegek kiadásával és a könyvnyomtatás művészetével. Bukarest után a snagovi kolostori nyomdába került, majd innen küldte a havasalföldi fejedelem Erdélybe. Erdélyben készült nyomtatványán (a *Kiriakodromion* című prédikációs kötetben) megtalál-

ható az a Szent Ilonát és Konstantint a keresztt alatt ábrázoló könyvdísz, amelyet már Snagovban is használt.

Az ortodox érseki nyomda kiadványai szinte kivétel nélkül vagy a címlapjukon, vagy az előszavukban kiemelik, hogy nyomtatásuk Apafi fejedelem támogatásával történt. Apafi és a román nyomda viszonya azonban nem hasonlítható ahhoz a szoros kapcsolathoz, amely korábban, II. Rákóczi György idejében a fejedelmi nyomdával valósult meg. A század utolsó harmadában, vagyis az erdélyi ortodox érseki nyomda működése idején a megváltozott politikai helyzetben az erdélyi fejedelemnek nem volt lehetősége arra, hogy az erdélyi román egyházat erőteljesebb eszközökkel hajlítsa a kálvinizmus felé, sőt hamarosan a román ortodox egyháznak a katolikusokkal való uniója került előtérbe. Az ortodox érseki nyomda utolsó, 1702-es kiadványa, egy gyermekeknek szóló katekizmus, már ennek jegyében készült.

RÖVID ÉLETŰ ÉS KÉTSÉGES NYOMDÁK

KARÁDI PÁL UNITÁRIUS NYOMDÁJA (1569–1579?)

Az erdélyi unitárius könyvkiadás szempontjából nagy jelentőségű volt, hogy Heltai Gáspár, korábbi református álláspontját föladva, csatlakozott a protestáns felekezetek legradikálisabb ágához, az unitáriusok, azaz egyistenhívők táborához. 1569 második felétől kolozsvári nyomdája lett a szentháromságtant cáfoló munkák legfőbb megjelentetője. Ugyanilyen szellemű műveket 1569-ben még egy nyomda adott ki, Karádi Pál szerényebb felszereléssel rendelkező abrudbányai officinája.

Karádi (Kárádi) Pál (1523–1590 körül) hitvitázó, nyomdász, később az unitárius egyházak püspöke életéről és nyomdájáról források hiányában nem rendelkezünk pontos ismeretekkel. 1567-ig iktári Bethlen Gergely karánsebesi bán udvari papja volt, majd urának halálát követően az év második felében Abrudbányára került. 1568-ban már az unitáriusok oldalán vett részt a második gyulafehérvári hitvitán. Abrudbánya Tordától nyolcvan, Gyulafehérvártól hatvan kilométerre található az erdélyi Érchegységben. A rómaiak által alapított bányaváros a középkorban az erdélyi püspökséghez tartozó mezőváros. Híres nemesfém bányáiban szász telepések dolgoztak. Itt nyomtatta ki 1569-ben Karádi Pál a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* című politikai gúnyíratot. Nyomdájának máig ez az egyetlen fennmaradt kiadványa, amely igazolja, hogy Karádi Pál nemcsak az unitárius tanok hitszónoka volt, hanem e tanok terjesztését nyomdászként is segítette. Adatok hiányában nem tudjuk, hogy a nyomdászmesterséget mikor és hol sajátította el, honnan szerezte be tipográfiájának szerény készletét és pontosan mikor kezdett el nyomtatni.

Az erdélyi unitárius vezetők az 1569-es váradi hitvitát követően térítő és propaganda-hadjáratot

1. Temesvár ábrázolása Wattay Ferenc rajza után

indítottak a partiumi és hódoltsági területek lakosságának megtérítéséért. 1570 elején Karádi Pált már a török által megszállt, de továbbra is pezsgő életű, Gyula és Arad között fekvő alföldi mezővárosban, Simándon találjuk, az ottani gyülekezet papjaként. Feltételezhetően itt is működtethette Abrudbányáról áthozott nyomdáját, ekkor zajlott ugyanis az unitáriusok és a reformátusok között a legkiélezettebb sajtópolemia. A Melius Juhász Péter vezette helvét irányú reformátusok, valamint a Dávid Frencet követő antitrinitáriusok sorra jelentették meg téziseiket, illetve az ellenfelek nézeteire adott cáfolatokat. Ezek kisterjedelmű nyomtatványok lehettek, és napjainkra példányuk nem maradt fenn, egykori létezésükre csupán a korabeli források közvetett adatai utalnak. A törökök által megszállt Simándon nagy valószínűséggel működő nyomda termékeiből nem ismerünk példányt. 1571-ben, rövid lugosi kitérőt követően, Karádi a szintén hódoltsági területen fekvő Temesvárra költözött, ahol a korabeli adatok szerint fölállíthatta nyomdáját, és a reformátu-

COMOEDIA
Ez a Mennihart arultatásáról mel-
lyel el fakada az Magyar orfagi
masodszor valasztott Iános
kiraltul.

ELSŐ REESZ.

Közbe foloc.
Kafa Mattias, Szenasi Istuan, Balassa
Mennihart.

KASZAMAT;

GO THELPH GOT-
helfh kegyelmes vram, io
az Nemet kirak az nagy Iste-
renre mondom, Azt hizem
hogy ioual io Szenasi, im hol vagy on
meg iot Beczbol. B A L A S . Men. Az
nagy Istenre mondom, ne hozna czac io
valaszt, is meg vgyan o llian kőnnien el
arulnam az kiralt mint az előb nagy
sok fer, es im ytolfor az erdelyi Vaydat.
A K A.

2. Karádi Pál egyetlen nyomtatványa

sokkal vitázó művek mellett, immár az unitáriusok között kipattant szembenállásban, Dávid Ferencet támogató írásokat jelentethetett meg. Példány azonban a Temesváron nyomtatott kiadványaiból sem ismert.

Karádi Pál szerény nyomdakészlete egy jellemzően archaikus, máshonnan nem ismert antikva betűsorból állt, valamint egy arabeszkos iniciálésorozat G és M betűje díszítette egyetlen ismert kiadványát. E szerény felszerelés alapján joggal állapítható meg, hogy ő rendelkezhetett a 16. századi Magyarországon a legszerényebb nyomdakészlettel. Bár példányból napjainkra nem maradt fenn sem simándi, sem temesvári nyomdájának egyetlen egy terméke sem, a közvetett adatok alapján bizonyítható nyomdájának működése a török által megszállt területeken. Ezáltal cáfolva a nyomdászat-történeti szakirodalomban sokáig fönntartott állítást, mely szerint a török a hódoltsági területeken nem engedélyezték nyomda működését.

A BESZTERCEBÁNYAI SCHOLTZ-NYOMDA, 1578

A Zólyom vármegyében fekvő Besztercebánya egyike a legjelentősebb felső-magyarországi bányavárosoknak, amelyben különösen rezes bányásztak nagy mennyiségben. Az itt tevékenykedő nyomda egyike a legrövidebb ideig élő hazai nyomdáknak. Alapításáról a városi számadások szolgáltatott adatokat és működését egyelőre két nyomtatvány bizonyítja.

Az említett korabeli források szerint Christoph Scholtz Alsólehotáról származott és nyomdászlegényként került Besztercebányára, ahol már 1577-ben elkezdte berendezni műhelyét. Nyomdafelszerelését előbb Bécsből akarta megvásárolni, onnan azonban továbbment, és Lipcsében sikerült egy új, használatlan betűkészletet találnia egy ugyancsak új préssel együtt. Mindezt hitelbe megvásárolta, és a tanács anyagi támogatásával a hitelt ki tudta egyenlíteni. Ez a 100 forintnyi kölcsön tette lehetővé nyomdája felállítását, amelyet a besztercebányai városi tanács is támogatott. A következő évben újabb 30 forintnyi kölcsönt kapott a várostól, hogy nyomdáját gót betűkkel is felszerelhesse.

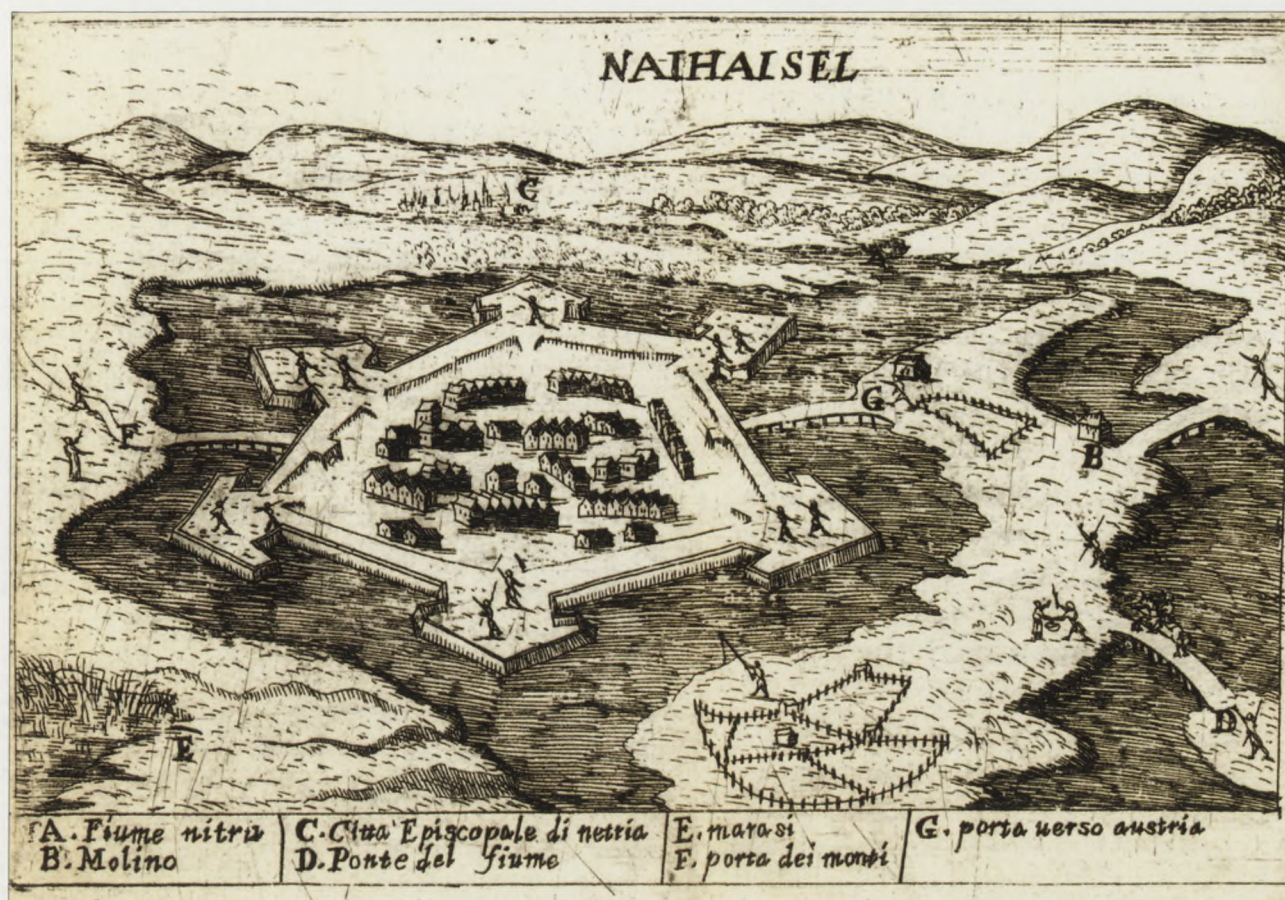
Összesen két nyomtatványát ismerjük, mindkettő 1578-ban hagyta el sajtóját. Az egyik Gregor Meltzer selmecbányai, majd besztercebányai evangélikus lelkész tanítása, amelyben az úgynevezett bányavárosi vagy hétvárosi hitvallást is kiadta, a másik az 1577. november 13-án megfigyelt üstökösrel foglalkozik. Ennek írója Jacobus Pribicerus, aki német egyetemeken tanult, majd Besztercebányán és Kassán tanított. A szerző ajánlását 1578. január 31-én keltezte.

Scholtz a kölcsönvett pénzt a tanácsnak még 1590-ben sem fizette vissza teljesen a korabeli feljegyzések szerint, amelyekből az is meg tudható,

1. Az 1577. évi üstökös fametszetű képe

2. Besztercebánya egy korabeli metszeten

hogy még akkor is Besztercebányán élt és nyomdászként említik. Valószínűtlen, hogy 1590-ig folyamatosan működött volna nyomdája, de egy-egy ma ismeretlen kiadvány talán még elhagyhatta a sajtóját.

Scholtz műhelye ugyanabban az évben indult, mint Bártfán Gutgesellé és Nagyszombatban a Telegdi-nyomda, és elérhető közelségben dolgozott különböző állomáshelyein a Bornemisza–Mantskovit-műhely is. Tehát meglehet, hogy e tényezők együttesen kedvezőtlenül befolyásolták az újonnan alapított besztercebányai nyomda működését.

Scholtz mindkét kiadványa latin nyelvű, de a tanács segítségével beszerzett fraktúr betűkkel német nyelvű nyomtatványokat is készíthetett. Ezeknek a betűknek e két ismert munkáján nincs nyoma. Elvileg adva volt a lehetőség, hogy kedvezőbb körülmények között hosszabb ideig működjék. Felsze-

relése nem volt szegényes, mert hat betűtípusa volt, közülük egy görög típus; ezenkívül kétféle Aldus-levéll és egy üstököst ábrázoló fametszet díszíti kiadványait.

A VIMPÁCI FERENCES NYOMDA (1593–1599?)

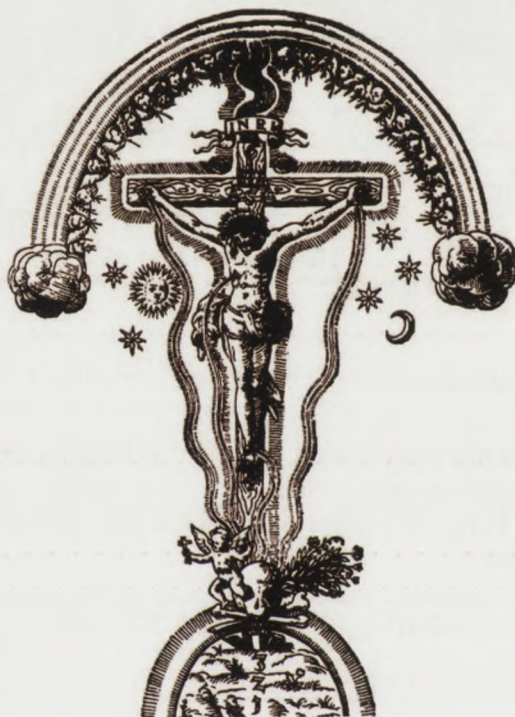
Az egykori Cheky néven említett település magyar lakossága feltételezhetően a többszöri török támadás (1529, 1532, 1683) következményeként elpusztult.

A svábországi Leonhard Pichler von Weittenneck 1561. március 27-én vásárolta meg a nyugat-magyarországi Szarvaskő (Hornstein, ma Ausztria) uradalmát a hozzátartozó alsó-ausztriai Seibersdorf kastélyával együtt. Az új tulajdonos mint titkos tanácsos és a belső-ausztriai kamara elnöke

1. A patronáló Pichler-család címere

2. Az 1563. évi égi jelenést megörökítő fametszet

I. Ferdinánd császár közvetlen szolgálatában állt. A buzgó katolikus Pichler mindent elkövetett, hogy uradalmában a protestanizmust visszaszorítsa. Ennek része volt az a szándéka is, hogy a Lajta jobb partján a központi fekvésű Vimpácon kolostort építtessen. 1567-ben bekövetkezett halála miatt elhatározását örököse, Magdalena leánya és annak

férje, az ugyancsak svábországi Ruprecht von Stotzingen valósította meg. A ferencesek szigorúbb, obszerváns ága számára ellátást biztosító kolostor alapítólevele 1590. november 20-án kelt Bécsben. A Miasszonyunkról elnevezett templom felszentelésére 1593. július 8-án került sor. A kolostor építése 1600-ban fejeződött be. A 16. század utolsó évtizedében a kolostorban nyomda is működött. A nyomdász személye – a ferences kolostorok nyomdáinak gyakorlata szerint – nem szerepel kiadványaikon, a nyomda helye azonban pontosan meg van jelölve: „Wimpassing an der Leytta in Ungern” azaz a Lajta melletti Vimpácon, Magyarországon.

Nagyszombat mellett ebben az időben ez volt az országban a második katolikus műhely, amelynek ma ismeretes hat nyomtatványáról csak a 20. század végén szereztünk tudomást. Mindaddig, amíg nem került elő néhány itt készült nyomdatermék, senki sem tudott róla, hogy ilyen nyomda létezett. Ma a ferences nyomda kiadványai közül 1593-ból három, 1595-ből kettő és 1599-ből egy ismeretes. Közöttük magyar nyelvű nincs. Tartalmilag valamennyi szoros kapcsolatban áll a kolostorral.

A nyomda felszerelését az alapító Stotzingen bizonyára Bécsben szerezte be, és a gyakorlott fametszőre valló illusztrációk is innen származhatnak. A kolostort építtető patrónus a kor és a környék igényéhez képest aránylag jól felszerelt nyomdával látta el a ferenceseket. 1595-ben a nyomtatóműhely készlete a kegyúr, Ruprecht von Stotzingen, esetleg a ferencesek anyagi támogatásával tovább bővült: a nyolcféle betűtípus többségében német szöveg nyomtatásra alkalmas fraktúr betű. Az imádságos könyvek díszítésére hét könyvdísz szolgált, köztük a Pichler és Stotzingen család kisméretű fametszetes címere. Az ismeretlen nyomdász szakmai jártasságát bizonyítja, hogy a viszonylag több felkészültséget kívánó piros-fekete nyomást is sokszor használta a kiemelni szándékozó szövegek megkülönböztetésére.

Az alapítás körülményeiről beszámoló látomás illusztrálására jó kvalitású, nagyméretű fametszet szolgált. Ez az egész lapot betöltő Kálvária-kép a Klagenfurt közelében 1563. június 17-én történt égi jelenést örökíti meg. Az erről szóló előszó pontosan elmondja, hogy Leonhard Pichler von Weitte-neck 1562-ben fogadalmat tett, hogy évi jövedel-

mének egytizedét Isten tiszteletére és a szegények javára fogja fordítani. A következő évben, az említett napon reggel 7 órakor a keresztre feszített Krisztus képe jelent meg neki az égbolton. Pichler rögtön le is rajzolta azt, utóbb megfestette. Az erről készült 200×145 milliméter méretű fametszet az 1595-ös kiadványban a címlevél mögé kötve, külön mellékletként található.

Minthogy a vimpáci ferences kolostor feltehetően két évtizedet meghaladóan állt, nem zárható ki, hogy a nyomda is tovább élt, mint 1599. Feltételezhető, hogy a ma ismerteken kívül készültek Vimpácon további, talán 1599 utáni nyomtatványok is. Utóbb a vimpáci kolostor áldozatul esett az 1605-ös Bocskay, vagy inkább az 1619-es Bethlen-féle protestáns hadak dúlásának.

A WALO-NYOMDA POZSONYBAN? (1594)

A 16. század jellegzetes műfaja volt az úgynevezett újságlevél, azaz az olyan néhány lap terjedelmű nyomtatvány, amely valamilyen érdekes eseményről tudósít. Minthogy rendszertelenül jelentek meg, újságnak nem nevezhetők, de mindenesetre ezek voltak az újságok elődei. Többségük német nyelvű volt, ezért „Neue Zeitung” néven ismertek. Nem volt ismeretlen ez a típusú nyomtatvány Magyarországon sem, ahol a Nyugat-Dunántúlon dolgozó Johannes Manlius nyomdájából ismerünk néhány ilyen újságlevelet. *Zwo Wahrhaftige Newezeitung* címmel jelent meg egy másik, amelyet – német szövege szerint – első ízben Pozsonyban, Johann Walonál nyomtattak 1594-ben. Walo nevű nyomdász azonban ma sem Pozsonyból, sem Magyarországról, sőt egész Európából nem ismeretes. Ami az újságlevél tartalmát illeti, első része a keresztények törökök felett aratott magyarországi győzelméről tudósít, ezért elképzelhető, hogy a rajta szereplő „Pressburgk” helynév csupán a híradás hitelességét akarta alátámasztani, valójában azonban koholmány. Egyelőre nincs olyan adat, amely ennek a 16. századi pozsonyi nyomdának létezését bizonyítaná.

Az a kifejezés, amely a címlapon olvasható magyarra fordítva: „első ízben Pozsonyban nyomtatták 1593-ban”, kétféle módon is értelmezhető: vagy úgy, hogy most először jelenik meg Pozsony-

**Zwo Wahrhafti-
ge Newezeitung / Die Erste
von Nouigrat vnd Ofen/aufm Lan-
de zu Ungern / vom glückseligen Sieg vnd
Triumph der Christen / wider den Lär-
den / Wie sie derselbigen viel er-
schlagen/ vnd in die 800. Dörfer
vnd Flecken einge-
nommen.**

Im Jhon:

Wie man den Linder schmid singet.

**Die andere / aus Constanti-
nopol / Wie man 1000000 Menschen am
Himmel gesehen hat/ darob der Türk
sehr Krieger vnd sein Volk sehr er-
schrocken. Geschehen vom 18.
Januarij bis auff den
ersten Februarij.**

Im Jhon:

**Kompt her zu mir spricht Gottes Sohn.
Erslich gedruckt zu Pressburgk/ben
Johann Walo/ Anno 94.**

1. Az egyetlen nyomtatvány,
amelyen Johann Walo neve előfordul

ban, vagy úgy, hogy először Pozsonyban nyomtatták, de ez annak utánnyomása. Ez a kifejezés, amely nagyon jellemző a korabeli újságlevelekre, még az évszámot is kétségesse teszi. A tudósítás első, magyar vonatkozású része Nógrád várának 1593. évi visszafoglalásáról, a második az 1593-ban feltűnt konstantinápolyi égi jelenségről számol be. Minthogy az üstökös történetét először Joannes Manlius adta ki Siczen (Németlővön) éppen 1593-ban, felmerült annak a lehetősége is, hogy a levél esetleg az ő műhelyéből került volna ki, hamis nyomdásznévvel. A két nyomtatvány betűinek alapos összehasonlítása azonban ezt a lehetőséget kizárta. A *Zwo Wahrhaftige...* sokféle betűtípussal szedett szövege inkább külföldi nyomdára utal, és nem hozható összefüggésbe Manlius felszerelésével

– aki egyébként egy időben valóban Pozsony felé tájékozódott. Lehetséges, hogy Walo nem nyomdász, hanem kép- vagy kártyafestő, illetve könyvtáros volt. Ennek azonban ellentmond, hogy meglehetősen változatos betűtípusokkal nyomtatott. A négy levélből álló nyomtatványban nincsenek díszítőelemek, de nyolcféle betűtípus váltakozik benne. Igen kétséges, hogy magyarországi nyomtatvány lenne, de betűtípusai alapján talán később egyszer sikerül azonosítani a nyomdát és a tipográfus személyét.

A SOPRONI VÁROSI NYOMDA? (1622?)

A nyomda működése a 17. század első felében alig igazolható. Mindössze 1617-ből van egy feljegyzés, amely szerint a város megbízásából tíz héten át egy Mohr nevű nyomdász tevékenykedett Sopronban. A tipográfia működésére utaló másik adat egy

2. II. Ferdinánd magyar király az 1622. évi soproni országgyűlés alkalmából adományozta ezt a címet a városnak, amelyet Sopron 1948-ig használt

1. Az egyetlen 17. századi nyomtatvány, amelyet címlapja szerint Sopronban (Oedenburg) nyomtattak

1622-ből származó német nyelvű tudósító röpirat, amely II. Ferdinánd király és császár nejének, Eleonórának Sopron városában 1622. július 26-án történt koronázásáról tudósított. A címlap szövege szerint Sopron királyi városában nyomtatták 1622-ben. Elképzelhető, hogy csak az ünnepi alkalomra egyetlenegyszer jött a városba egy nyomdász, de az sem zárható ki, hogy az egyébként ott használaton kívül maradt nyomdakészletet igénybe vették az ünnepélyes esemény megörökítésére. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy az impresszum félrevezető, és a nyomdász talán csak nagyobb hitelt kívánt biztosítani a tudósításnak, valójában pedig a nyomtatás más (nem hazai) városban történt. A század folyamán más soproni nyomtatvány ugyanis nem ismeretes. Ennek ellenére egy esetleges nyomda létét sem lehet kizárni. Betűi a korabeli hazai nyomdák között ismeretlenek.

AZ EPERJESI SCHULTZ-NYOMDA (1656–1658)

Eperjes a 14. századtól szabad királyi város, amely fénykorát a 16. században élte. A lutheri reformáció gyorsan gyökeret eresztett a városban, amely az evangélikus egyház egyik jelentős szellemi központja lett.

Az eperjesi nyomda azok közé a rövid életű könyvnyomtatóműhelyek közé tartozik, amelyek működésének csak néhány évről tudunk. A tulajdonos, Thomas Scholtz nyomdász neve korábban nem ismertes, ugyanilyen ismeretlen az a felszerelés, amellyel Eperjesen nyomtatott. Mindaz, amit ma a rövid életű eperjesi nyomdáról tudunk, egy-

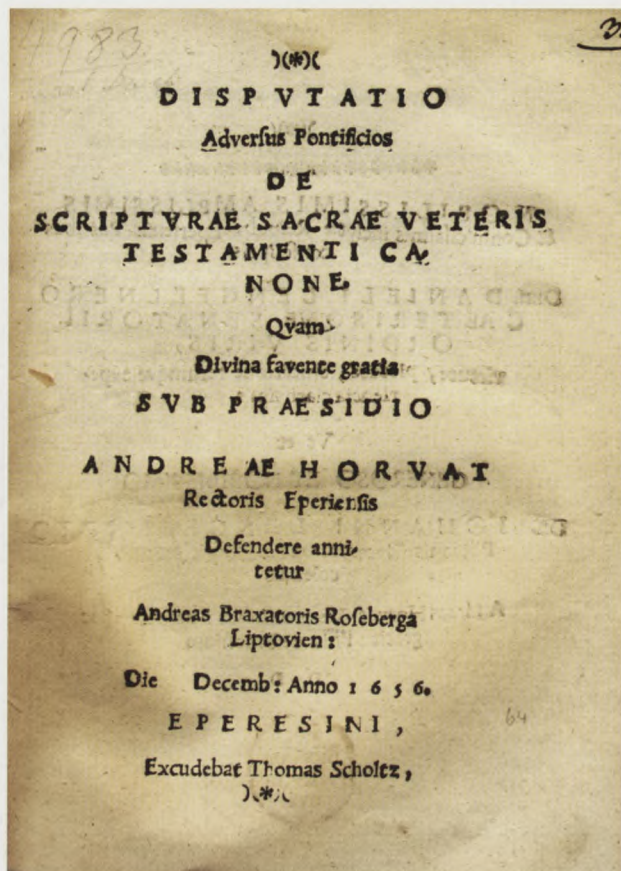
részt azokból az adatokból származik, amelyeket saját maga elmond első nyomtatványában (1656), másrészt az eperjesi városi számadásokban találhatók.

A városi számadások és kifizetések egyértelműen bizonyítják, hogy Thomas Scholtz nyomdász a város hívására érkezett, és annak segítségével állította fel műhelyét. A város több alkalommal is ólommal támogatta a nyomdászt, hogy betűket önthessen. Két fennmaradt nyomtatványának betűanyaga azonban rendkívül szegényes, és hiába fogadkozott Scholtz 1656-ban, hogy több más mű fogja követni, mindössze egy ilyenről tudunk, két év múlva, 1658-ból. Scholtz nem tudott tartósan megtelepedni Eperjesen. Meglehet, hogy más,

1. Korabeli metszet Eperjesről (1662)

2. A ritka eperjesi nyomtatványok egyike (1656)

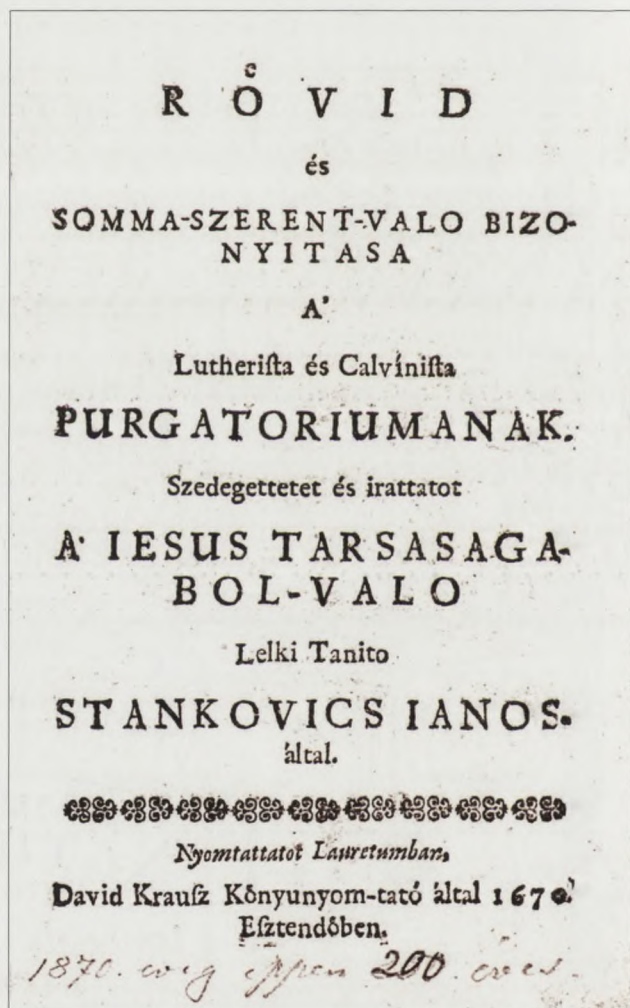
közeli nyomdákkal nem bírta a versenyt (Lőcse, Kassa). Nem tudni, hogy hol tartózkodott és mivel foglalkozott tizenegy évig, legközelebb ugyanis 1669-ben lehet találkozni a nevével, akkor már mint a bártfai városi nyomda vezetőjével.

A LORETTOMI NYOMDA (1670–1672)

Az egykori lorettói nyomdára csak a 20. században figyeltek fel a kutatók. Alapítója, Nádasdy (III.) Ferenc országbíró – ugyanaz, aki korábban a csepregi és keresztúri evangélikus nyomdát patronálta – 1643-ban tért át evangélikus hitről katolikusra. A buzgó katolikussá lett főúr a katolikus egyház tevékenységét igyekezett saját nyomdájával is támogatni, mert elsőként, még Lorettomot megelőzve, katolikus szertartáskönyveket nyomtattatott ki saját költségén, Pottendorfban. A lorettomi nyom-

da előzményéhez tartozik, hogy a Lajta nyugati partján, vagyis Alsó-Ausztriában fekvő Pottendorf nevű birtokán Nádasdy palotáját nemcsak műkinccsekkel és gazdag könyvtárral, hanem nyomdával is berendezte. Mielőtt Pottendorfba költöztette volna tipográfiáját, rövid ideig bécsi rezidenciáján állíttatta fel – ideérkezett az általa behívott németalföldi nyomdász, Hieronymus Verdussen is. Pottendorf neve nyomtatványon először 1668-ban jelent meg. Nem tudni, Nádasdy miért költöztette nyomdáját legkésőbb 1670-ben a magyarországi, Sopron vármegyei Lorettomba.

A rövid életű katolikus nyomdának ma négy kisebb nyomtatványa ismeretes. A műhelyt, amely-

1. A lorettomi nyomda magyar nyelvű kiadványa

2. Nádasdy (III.) Ferenc és Esterházy Anna Júlia, háttérben az általuk alapított lorettomi templommal

3. Nádasdy Ferenc lefejezését ábrázoló korabeli metszet (1671)

nek két kiadványa van 1670-ből és kettő 1672-ből, Lorettomban már nem Verdussen vezette, hanem egy David Kraus nevű nyomdász. A négy lorettomi nyomtatvány közül az egyik magyar nyelvű: Stankovics János *Rövid és somma szerént való bizonyítás* című vitairata. A német nyelvű könyvecske a lorettói szerviták használatára készülhetett. A lorettomi templom építése és a szerviták betelepítése is Nádasdy Ferenc és felesége, Esterházy Anna Júliának nevéhez fűződik. Maga a nyomda Nádasdy lorettomi szálláshelyén, a János-majorban volt elhelyezve, de kezelését a szerviták gondjaira bízta, amellet, hogy a tipográfiát továbbra is patronálta.

A politikai események miatt a lorettomi nyomda rövid életű volt. A Wesselényi-összeesküvésben való részvétele miatt Nádasdy Ferencet 1670. szeptember 3-án letartóztatták, majd 1671-ben felségárulás vádjával a bécsi városházán kivégezték. 1671. február 15-én a hatóságok Cosmerovius bécsi udvari nyomdász egyik alkalmazottját küldték Lorettomba, hogy a Nádasdy-vagyon felmérése során a nyomdafelszerelést szemügyre vegye. A tipográfia David Kraus vezetésével túlélte a kivégzett főurat, és még egy esztendeig működött. A következő vagyonleltárt 1673 júliusában vették fel, amikor még mindig a helyén találták a nyomdát, ezt követően azonban a kincstár valószínűleg lefoglalta és eladta. Jóllehet a nyomdafelszerelés azonossága azt bizonyítja, hogy a pottendorfi nyomda került Lorettomba, Nádasdy pottendorfi palotájában még több helyen is őriztek nyomdához tartozó felszerelést 1673-ban.

A nyomda felszerelése bizonyára a németalföldi Verdussen nyomdással együtt érkezett, vagyis antwerpeni eredetű volt. Fennmaradt nyomtatványai-ból rekonstruálható a lorettomi nyomda betűkészlete és innen ismerjük könyvdíszzeit is.

A KASSAI JEZSUITA AKADÉMIAI NYOMDA (1670?–1674)

Kassán a jezsuiták a 17. század közepén telepedtek le, miután a város az erdélyi fejedelemségtől visszakerült a Habsburgok fennhatósága alá. III. Ferdinánd a kassai jezsuitáknak ajándékozta a felső-magyarországi főkapitányok székházát, ahol kollégiumot rendeztek be, majd nemsokára gimnáziumot létesítettek. Kisdy Benedek egri püspök 1657. február 26-án létrehozott alapítványa az iskola bölcsészeti, jogi és hittudományi karokkal való kibővítését szolgálta. Célja a jezsuiták vezetésével akadémia alapítása volt. I. Lipót 1660-ban az alapítványt megerősítette és akadémiai rangra emelte a kassai jezsuita oktatási intézményt. A fejlődésnek indult oktatás, valamint a katolikus vallás terjesztése egyre inkább megkövetelte, hogy a kassai jezsuitáknak saját nyomdájuk legyen, bár a városi officina szükség esetén a rendelkezésükre állt.

A 17. századi kassai jezsuita kollégiumi nyomda felállításának pontos időpontja igen bizonytalan. Az első tipográfus, aki nekik dolgozott, a Felső-Sziléziából érkezett Joannes Sagittarius, saját felszerelésével 1670-től nyomtatott a jezsuita kollégium számára. A jezsuitáknak az evangélikus kassai és az eperjesi kollégium tanáraival vitatkozó két vitairatát nyomtatta ki, a harmadikat, Andreas Mando *Crisis, sive Judicium* című művét már nem ő fejezte be, ugyanis a lőcsei Brewer-nyomdába távozott. A Kassán használt nyomdai felszerelést ugyanakkor nem vitte magával. Andreas Mando félbe maradt művét Eric Ericson, a városi műhely tipográfusa 1671-ben saját készletével fejezte be. A hátrahagyott Sagittarius-féle nyomdai felszerelést a jezsuiták 1673-ban a Kisdy Benedek által alapított papi szemináriumba szállították, és Lőcsei Pál személyében tipográfust is alkalmaztak működtetéséhez, 1674-ben pedig Lubovienski Ferenc és Georg Pilgram nyomdászok neve is feltűnt a jezsuita nyomtatványokon. A Joannes Sagittarius-féle készlet és a szemináriumba átszállított nyomdai anyag azonossága miatt indokolt a nyomda indulását 1670-re tenni, ugyanakkor a tulajdoni viszonyokról egyértelmű adat nem áll rendelkezésünkre.

Ez a nyomdai készlet igen szerény volt: mindössze négy antikva betűtípusból és ugyancsak négy-

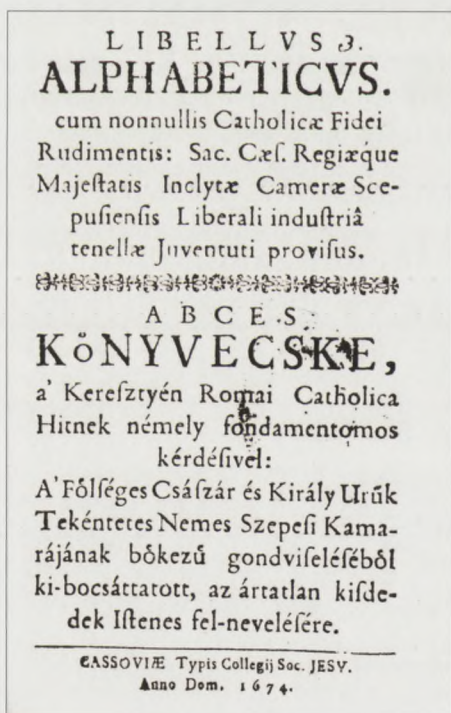

1. A kassai jezsuita nyomda legnevezetesebb kiadványa a katolikus énekeskönyv (1674)

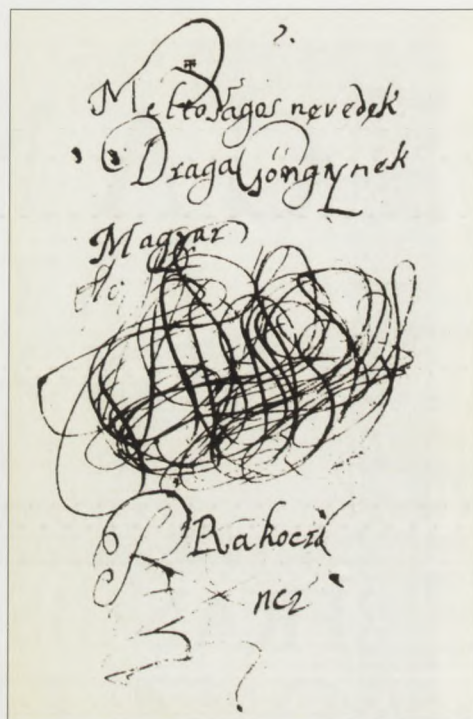

2. Az énekeskönyv címlapjának hátán Szegedi Ferenc Lénárt egri püspök címere

3. Latin–magyar ábécéskönyv (1674)

4. II. Rákóczi Ferenc fejedelem gyermekkori firka az ábécéskönyvben

féle nyomdai cifrából állt, könyvdíszekkel nem rendelkeztek. Ennek ellenére igényes színvonalú kiadványokat jelentettek meg: halotti prédikációt, az írást-olvasást elsajátító tankönyvet és perikópáskönyvet. Legjelentősebb kiadvány a Szegedi Lénárd Ferenc egri püspök támogatásával kinyomtatott *Cantus Catholici Latino-Hungarici* [...] *Magyar és deák keresztény katolikus énekek* című nagyterjedelmű énekeskönyv volt 1674-ben, amely a nyomdahely fel-tüntetése nélkül 1651-ben, Lőcsén kiadott latin–magyar nyelvű énekeskönyv második, bőví-tett kiadása.

Kassán a jezsuita nyomda nem tevékenykedhe-tett sokáig. Az 1674. augusztus 22-ei tűzvész olyan komoly károkat tett a műhely felszerelésében, hogy az alkalmatlanná vált a továbbiakban a nyomtatás-ra. A kuruc harcok okozta nyugtalan körülmények pedig nem tették lehetővé a károsodott nyomdai felszerelés kijavítását, pótlását. 1682-ben Thököly Imre fejedelemsége alatt, amikor Kassáról száműz-ték a jezsuitákat, a tipográfia sorsa végleg megpe-csételődött.

DÍSZÍTETT KÖNYVEK
KÜLÖNLEGES NYOMTATVÁNYOK

1. Pozsony rézmetszetű látképe a Szent Koronával (1670)

2. Pázmány Péter *Kalauz*ának első kiadása rézmetszetű címlapkerettel (Pozsony, 1613)

Nemcsak a könyv tartalma, hanem külső megjelenése is tükrözi korának jellemző vonásait. Minden könyv hű képet ad az egykorú tipográfia és grafika színvonaláról, és emellett az olvasók ízlését is tükrözi. A magyarországi grafika kezdetei éppen azokban a könyvekben láthatók, amelyek a kötetünkben tárgyalt nyomdákban készültek. A reneszánsz grafika és a barokk grafika példáit láthatjuk a 16–17. századi nyomtatványok illusztrációiban, könyvdíszjeiben. Éppen ezért érdemes kissé közelebről is megnézni azokat a korai nyomtatványokat, amelyek tipográfiai vagy grafikai megoldásaikban különlegesek.

A könyvművészetben meg kell különböztetni a könyvdíszítést és az illusztrációt. A könyvdíszítés a könyv szépítésére szolgál, és szoros összefüggésben van a könyv tipográfiájával, míg a könyvillusztrációnak elsősorban az a célja, hogy a szöveget világítsa meg, a megértését segítse. Az olvasók igényelték a könyv díszítését, amely a szövegrészek elválasztását, tagolását, kiemelését szolgálta: az olvasáshoz kevésbé szokott szem ilyenkor megpihenhetett vagy egy-egy szép díszítő megoldásban gyönyörködhetett. A korai nyomdászok főleg a dekoratív fametszetű címlapkereteket, díszes kezdőbetűket (iniciálékat), fejléceket és záródíszeket alkalmazták, vagyis a régi nyomtatványok túlnyomó többségénél nagyobb teret kapott a díszítés, mint az illusztrálás.

Voltak azonban olyan nyomtatványtípusok és olyan műfajok, amelyekben hagyományosan nagy

szerepet játszottak az illusztrációk és képsorozatok. A régi magyar nyomtatványok közül ilyenek az evangéliumokat népszerű módon ábrázoló képek, továbbá a kalendáriumok hónapkép-ábrázolásai, a sorsvetőkönyvek szemléltető képei, a szentek életét megörökítő képsorozatok és néhány barokk emblémáskönyv.

Az illusztrációk, köztük az említett képsorozatok is, eleinte fametszetek voltak, később, a 17. század folyamán gyakorivá váltak a rézmetszetek is. Ez utóbbiakat nem lehetett a könyv szövegével együtt nyomtatni, ezért nyomtatásuk nem készülhetett egyetlen menetben. Az így készült képeknek viszont sokkal finomabb és részletgazdagabb volt a kidolgozása. A rézmetszeteket tartalmazó könyvek ezért ritkábbak és drágábbak is voltak. Régi nyomdánk nem voltak felszerelve a réznyomáshoz szükséges eszközökkel, ezért a könyvekbe szánt rézmetszetű képeket gyakran külön szerezték be, és illesztették be a kötetbe.

A kézműipari korszak nyomtatott könyvének legsajátságosabb díszítési eszköze a nyomdai körzet (cifra) volt, amelyet egyetlen régi magyarországi nyomda sem nélkülözhetett. Ezek a 16. században beszivárgó, arab hatást mutató díszítőmotívumok, amelyek először a reneszánsz könyvben jelentek meg, továbbéltek a barokk korban is. A cifrák segítségével egységes, csak tipográfiai eszközöket felhasználó, szinte csipkeszerű címlapkereteket és díszeket lehetett alkotni, ahol a nyomdász fantáziájának gazdag tere nyílt.

3–4. Virágvázat ábrázoló könyvdíszek Zsolnáról és Szebenből

5–6. Fára festett virágváza a rimabányai evangélikus és a felsővályi református templomból

A nyomtatott könyv díszítésére egyéb módok is kínálkoztak. Különlegesen igényes könyveknél gyakran a címlap egyes betűsorait, szavait pirossal nyomták. A két színű nyomásnak különösen a kalendáriumok és liturgikus kiadványok előállításánál volt nagy hagyománya, minthogy itt a piros szín eligazításul, gyakorlati célt is szolgált.

A két színű nyomást a kézisajtó korában általában két nyomtatási menetben oldották meg. Szedésnél a másik szín helyét kihagyták, hogy ne hagyjon nyomot a papíron. Minden lapot kétszer szedtek: először a feketén, másodszor a pirossal történő nyomtatáshoz. A piros-fekete nyomtatás, amely a címlapok díszítésére, élénkítésére is szolgálhatott, rendkívül dekoratívvá teszi a kötetet, de sokat ront a külsején, ha nem tökéletes a megoldás (gyakran előfordult, hogy egymásra csúszott a nyomás vagy a piros festék elkenődött). Ez a megoldás tehát nagy figyelmet, szakmai tudást igényelt.

Más esetekben is szükség volt a nyomdász tapasztalatára, találékonyságára. Korszakunkból több olyan nagy alakú nyomtatványt is ismerünk, amelyek mérete nagyobb, mint egy papírv, vagyis több ívből áll. Nyomtatni ívméretnél nagyobb (kb. 350 x 280 mm) nem lehetett, ennél nagyobb

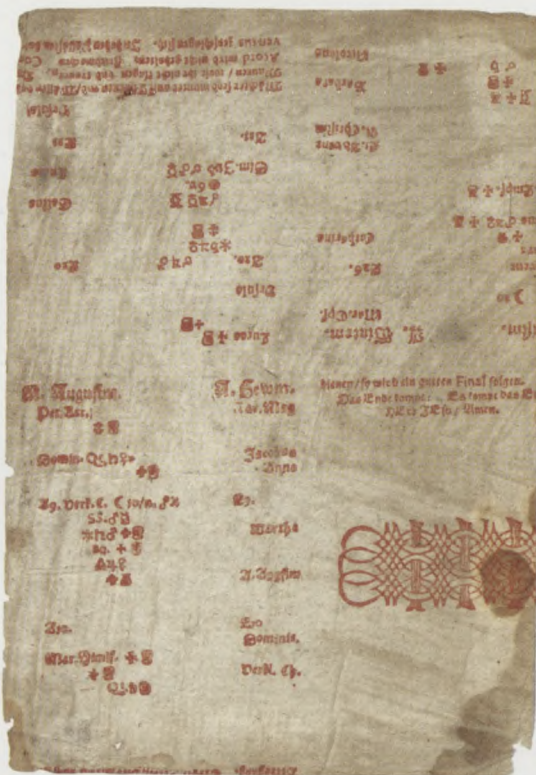
nyomtatványt csak több ív kinyomtatásával, majd pontos összeillesztésével lehetett készíteni. Különösen a díszes alkalmi nyomtatványok (házasságkötésre, temetésre, üdvözlésre) készültek ilyen nagy méretben. Minthogy ezek nemcsak szöveget tartalmaztak – hiszen lényegük éppen az volt, hogy díszesek legyenek –, nehéz feladat elé állították a nyomdászt: a nagy felületen meg kellett találni a szöveg és a díszek kellő összhangját. Szép példái ennek a 17. század végi erdélyi halotti nyomtatványok (úgynevezett kárták).

Tovább fokozhatta az ünnepélyességet vagy a játékoságot, ha a szöveget kép alakban szedték. Erre is találunk példát korai nyomtatványaink között. Az ilyen képversek egyszerre ábrázolnak valamit (zászlót, rózsát, tornyot, madarat, kelyhet) és olvashatók versként is. Különleges alakú verset nyomtatott a lőcsei Brewer-nyomda egy lakodalom alkalmából: a jegyeseket galambpár üdvözlötte. A református egyház kolozsvári nyomdájában is készült egy nagyon ötletes, szép kidolgozású, fametszettel kombinált képvers, amely almafát ábrázol gyümölcsökkel. Szép példája ennek Tótfalusi Kis Miklós egyik nagyalakú nyomtatványa is, egy lakodalmi üdvözlő vers, amelynek 890×395 mm-es méretéhez

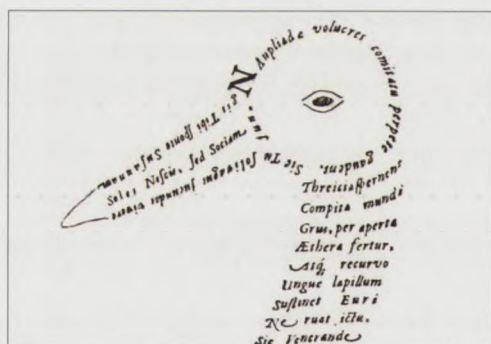

9. A két menetben készült piros-fekete nyomású kalendáriumnak csak a pirossal nyomtatott része maradt fenn

10. Madarat ábrázoló képvers részlete

legalább három papírt kellett összeragasztani. Az egyik vers kelyhet ábrázol, a másik tornyot.

Az ilyen játékos nyomtatványok komoly próba elé állították korabeli nyomdászainkat, hiszen itt más megoldást kellett találni, nem a könyvnyomtatás szokásos módját, a sorok egymásutánját. Nagy ügyességet kívánt a legkülönbözőbb helyzetekben

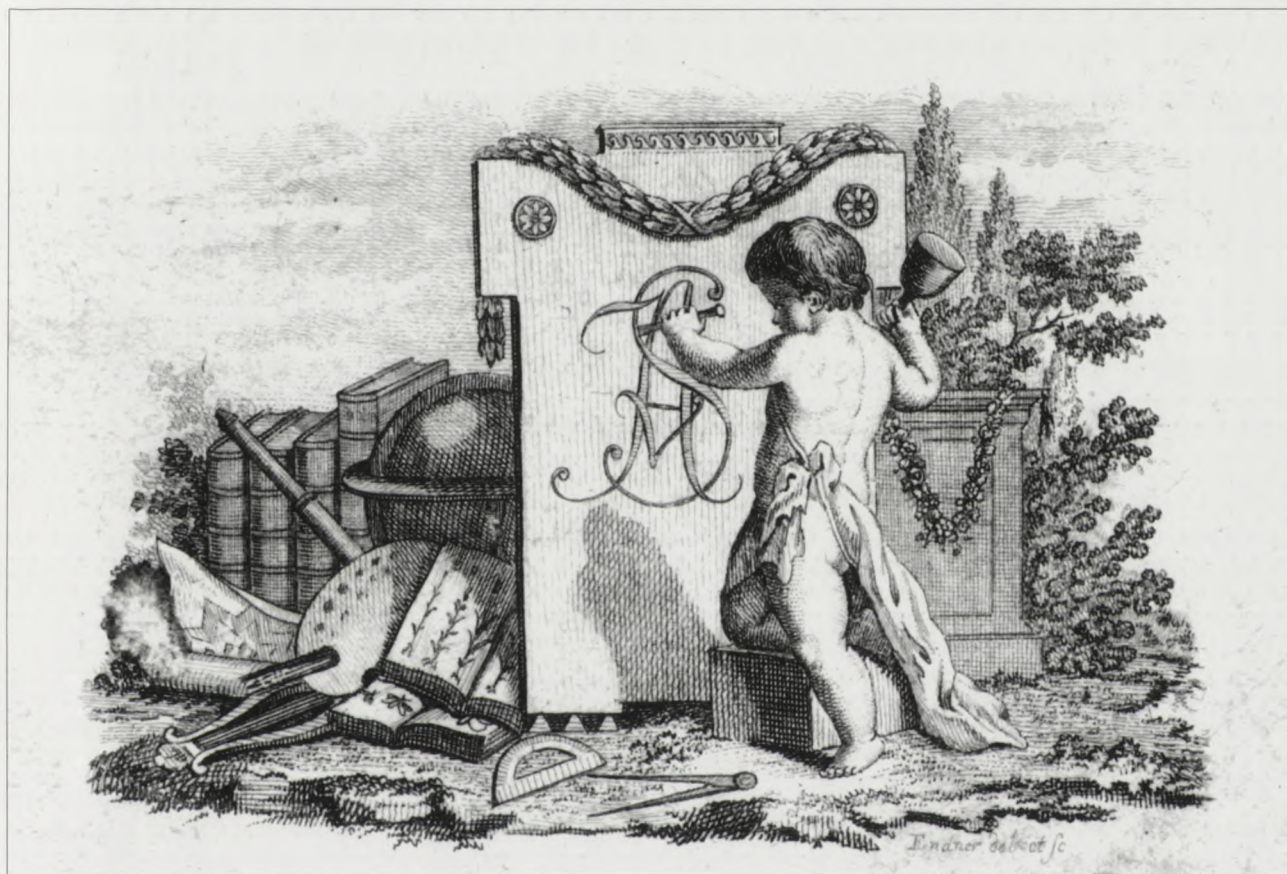

11. Nagyméretű, díszes alkalmi nyomtatvány: a szöveg alatt fametszetű almafa képe és nagyított részlete levelekkel, valamint almákkal, az almákban szedett szöveggel

álló betűtestek rögzítése, hogy nyomtatás közben, a sajtó alatt szét ne essenek, el ne mozduljanak. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a nyomászoknak legtöbbször teljes ívnyi szedést kellett elrendezniük, érzékelhető, hogy a feladat nagy gondosságot, leleményességet és gyakorlatot igényelt.

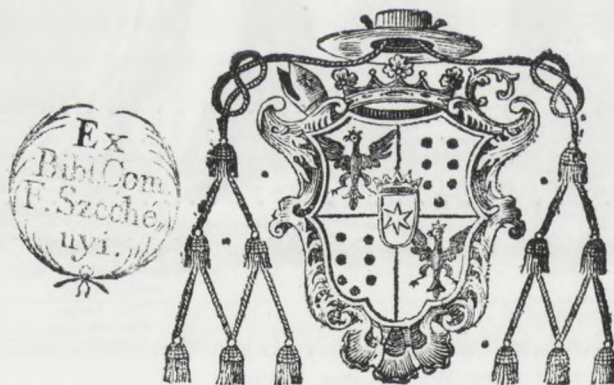
KITEKINTÉS A 18. SZÁZADRA

1. Kiadói jelvény: Ignaz Anton Strohmayr könyvkiadó névbetűit kőbe véső puttó
(Pest–Buda–Kassa, 1789)

S P E C I M E N
 CHARACTERVM
 LATINORVM, HVNGARICORVM,
 ET
 BOSNIACO · CROATICORVM
 EXISTENTIVM
 IN
 NEO-ERECTA
 TYPOGRAPHIA
 A P V D
 JOANNEM JOSEPHVM ENGEL,
 CÆS. REG. PRIV. EPISC.
 TYPOGRAPHVM.

QVINQVE · ECCLESIIIS MDCCLXXIII.

A 18. században fellendült a hazai könyvkiadás és könyvnyomtatás. Csaknem hatszorosára nőtt a kiadott könyvek száma az előző századhoz képest, és a török hódoltság alól felszabadult területeken is egymás után létesültek új nyomdák, olyan városokban is, ahol korábban sohasem tudtak megtelepedni, például Győrben, Egerben vagy Pécsen. Megszűnt az ország közepén az a fehér folt, ahol százötven évig egyetlen nyomda sem működött. 1720-ra az ország legdélibb részei is felszabadultak a török alól.

Buda visszafoglalása (1686) azonban nem jelentett azonnali változást. Az új század első évtizede a hazai könyvnyomtatás mélypontja a kinyomtatott könyvek és a működő nyomdák tekintetében is. Ennek oka a Thököly-, majd a Rákóczi-szabadságharc eseményeivel összefüggő bizonytalan helyzettel magyarázható. A szatmári békét (1711) követő-

en azonban egymás után érkeztek az országba, főleg osztrák és bajor területről, a bevándorló nyomdászok, akik már eléggé biztonságosnak találták az országot (főleg nyugati részét), hogy letelepedjenek, és vállalkozásba kezdjenek. Kolozsvár és Pozsony megőrizte korábbi jelentős szerepét a könyvkiadás terén, harmadik nagy központ pedig Pest-Buda lett. Ezek voltak azok a városok, ahol párhuzamosan három-négy nyomda is fenn tudta tartani magát. Míg korábban a hazai nyomdák egy-két sajtóval dolgoztak, addig a század második felére a nagyobb vállalkozások, mint például a Landerereké, öt-hat sajtót is el tudott látni munkával.

Felekezeti és tulajdonosi szempontból nagy változás történt a katolikus egyház javára. Protestáns nyomda a továbbiakban nem létesült (hacsak a későbbi Matthias Witrariusnak az evangélikus többsé-

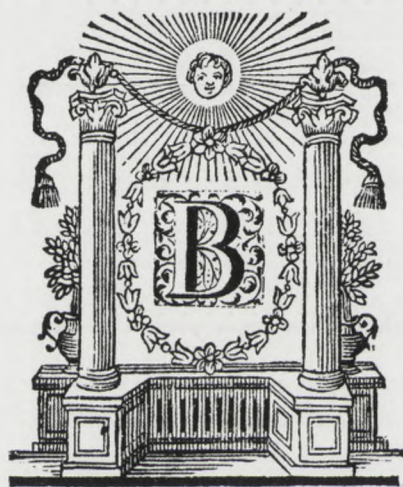

3. 18. századi nyomdahelyek

4. A virágok és levelek között könyvet ábrázoló záródísz

gű városban alapított nyomdáját nem tekintjük annak), és bár a meglévők nem szűntek meg, sok adminisztratív zaklatásnak voltak kitéve. Főúri nyomdák nem létesültek – a rövid életű kismartoni Esterházy hercegi nyomda kivételével.

Erdélyben – amely már nem önálló fejedelemség, hanem a Habsburg-birodalomhoz tartozó nagyfejedelemség – a csíksomlyói mellett új, jezsuita kézben lévő katolikus nyomda kezdett dolgozni Kolozsvárott, bár a református egyház nyomdája is folyamatosan működik az egész században.

A kézműipari könyvnyomtatás technikája, a munkafolyamatok alig változtak. Továbbra is a kézisajtó maradt a nyomtatás eszköze, csak számuk nőtt: egy-egy nagyobb tipográfiában az 1770-es években már hat-tíz sajtó is működött egyszerre, és

nemcsak a kiadott művek száma, de a példányszáma is megnőtt. A könyvek külseje a kor stílusának megfelelően változott: a sokszorosított grafika is követte a korstílust, így késő barokk, rokokó, és klasszicista jegyeket viselő külsővel jelentek meg a korszak könyvei. Kevesebb fametszetű illusztrációt és több rézmetszetet alkalmaztak a nyomdák, ugyanakkor a nyomdai cifrák mint díszítőelemek továbbra is közkedveltek voltak a nyomdászok körében – mindössze motívumaik cserélődtek le, és váltak egyre finomabbakká és változatosabbakká.

A 18. századot tehát még mindig a kézisajtó korának, korszakát a régi könyvek korszakának nevezzük. A nyomtatásban a gépek alkalmazására csak a 19. század első évtizedében került sor.

5–9. Az 1770-es évek hazai könyveinek
jellegzetes könyvdíszai

JÓSEF
TSÁSZÁR'
IMÁDSÁGOS
KÖNYVE.

Németből fordított.

POSONYBAN,
FÜSKÜTI LANDERER MIHÁLY'
költisével és betűivel.

1787.

10. Jellegzetes 18. századvégi címlap

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Budapest, 1958.
- BALÁZS Mihály–KÁLDOS János, Karádi Pál nyomdája, in *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 2003, 215–228.
- BÁNFI Szilvia, A bécsi Singriener-nyomda (1510–1562) könyvdíszének utóélete a magyarországi nyomtató műhelyekben, *Magyar Könyvszemle* 2010, 33.
- BÁNFI Szilvia, Huszár Gál komjáti nyomdája és nyomdafelszerelésének eredete, in *Gesta typographorum. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére*, Budapest, 1993, 28–49.
- BÁNFI Szilvia, Huszár Gál távozása Debrecenből, és nyomdakészletének további sorsa, *Magyar Könyvszemle* 1986, 1–16.
- BÁNFI Szilvia, A Kájoni János alapította csíksomlyói Ferences kolostori nyomda felszereléséről, in *Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, Csíkszereda, 2010, 103–141.
- BARBIER, Frédéric, *A modern Európa megszületése. Gutenberg Európája*, Budapest, 2010.
- BENEDEK Fidél, *Csíksomlyó. Tanulmányok*, Kolozsvár, 2000.
- BORSA Gedeon, Az első szebeni nyomda Erdélyben (1528–1530), in *Könyvtörténeti írások I.*, Budapest, 1996, 116–121.
- BORSA Gedeon, Az első hazai nyomdászjelvény, in *Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*, Budapest, 2011, 39–43.
- BORSA Gedeon, *Az elveszett és megkerült mű*, Budapest, 1983. (Kísérő tanulmány az énekeskönyv hasonló kiadásához, BHA XII.)
- BORSA Gedeon, *Andreas Hess*, Budapest, 2013.
- BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások*, 1–4., Budapest, 1996–2000.
- BOTTA István, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512–1575)*, Budapest, 1991. *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely*, kiáll. kat., szerk. MUCKENHAUPT Erzsébet, Csíkszereda, 2007.
- DÖRNYEI Sándor, A 16. századi simándi nyomda, *Magyar Könyvszemle*, 172–174.
- FARKAS Ágnes – V. ECSÉDY Judit, A kassai nyomda 1610–1622 közötti munkássága, *OSZK Évkönyve* 1986–1990, Budapest, 1992, 351–360.
- FAZAKAS József, *A sárvár-újszigei nyomda papírosai*, Budapest, 1957 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 39.)
- FITZ József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem történet. II. A reformáció korában*, Budapest, 1967.
- GALLI Katalin – PAVERCSIK Ilona, Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből, *OSZK Évkönyve*, 1981, 309–377.
- GROSS, Julius, *Kronstädter Drucke 1535–1886*, Kronstadt, 1886.
- GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj-Kolozsvár, 1930.
- GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Budapest, 1931.
- GULYÁS Pál, A trencsén-zsolnai könyvnyomda, *Magyar Könyvszemle*, 1943, 118–123.
- HAIMAN György, *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*, Budapest, 1972.
- HOLL Béla, Forrásszövegek a pozsonyi nyomdászat történetéhez a 17. század első feléből, *Magyar Könyvszemle*, 1973, 377–385.
- HUNGARLA TYPOGRAPHICA 1.
- HUNGARLA TYPOGRAPHICA 2./1. V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei*, Budapest, 2004.
- V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század. 1. Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*, Budapest, 2010.
- HUNGARLA TYPOGRAPHICA 2/2.
- BÁNFI Szilvia – PAVERCSIK Ilona – PERGER Péter – V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század 1. Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák*, Kassa, Lőse, Budapest, 2014.
- IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert – CZAKÓ Elemér, *A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*, Budapest, 1927.
- JAKÓ Zsigmond, Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században, in *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1976, 180–192.
- KATONA Géza, Karádi Pál abrudbányai könyvnyomdája és annak végsora, Református Egyház, 1962, 180–181.
- KÁFER István, *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977)*, Budapest, 1977.
- KEMÉNY Lajos, Kassai könyvnyomtatók életrajzához, *Magyar Könyvszemle*, 1902, 535–536.
- KERTBENY Károly, *A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete*, I., Budapest, 1880.
- KNAPP Éva, Barokk kori mirákulumos könyvek illusztráció sorozatai, *Magyar Könyvszemle*, 1996, 23–40.
- KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor, *Populáris grafika a 17–18. században*, Budapest, 2004.
- KOVÁCS József László, Farkas Imre sopronkeresztúri és csepregi nyomdája (1608–1643), *Magyar Könyvszemle*, 1973, 359–364.
- KOVÁCS Sándor Iván, A Bedegi Nyáry família nyomtatómestere: ifjú Klósz Jakab, *Magyar Könyvszemle*, 1966, 331–338.
- KURTA József, Adalékok az erdélyi legyeződiszes könyvkötések egy csoportjához, in *Könyvek által*

- a világ... Tanulmányok Déé Nagy Anikó tiszteletére, szerk. Bányai Réka – Spielmann-Sebestyén Mihály, Marosvásárhely, 2009. 177–198.
- KURTA József, *Az Öreg Gradnál századai Erdélyben*, Kolozsvár 2002 (Erdélyi Református Egyháztörténeti füzetek, 8.)
- MAJLÁTH Béla, A sorsvető könyvek és egy ismeretlen XVI. sz. magyar Fortuna, *Magyar Könyvszemle*, 1887, 1–36.
- MONOK István, Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor, in *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó – SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály – VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, 2002, 360–379.
- MONOK István – BUDA Attila, *A magyar bibliofília képeskönyve*, Budapest, 2006.
- Nyomdászati lexikon*, szerk. BIRÓ Miklós – KERTÉSZ Árpád – NOVÁK László, Budapest, 1936.
- PAP Leonard, *Erdélyi ferences nyomdák és kiadók*, Csíkszereda, 2009.
- PAVERCSIK Ilona, A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században, *OSZK Évkönyve*, 1979, 353–408, 1980, 349–473.
- PERGER Péter, A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés, in *Fata Libelli. A nyolcvan éves Borsa Gedeon tiszteletére*, Budapest, 2003, 289–304.
- PERGER Péter, Egy 17. századi nyomdafelszerelés útja Béctől Kolozsvárig, *Magyar Grafika* 50, 2009, jubileumi szám, 71–75.
- POPA, Klaus, Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner, *Magyar Könyvszemle*, 1996, 358–361.
- REPČÁK, Jozef, *Prehľad dejín knižničtva na Slovensku*, Bratislava, 1948.
- RMNy 1–4 – *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, 1. 1473–1600, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos munkája, Budapest, 1971; 2. 1601–1635, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla munkája, Budapest, 1983; 3. 1636–1655, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, Budapest, 2000; 4. HELTAI János, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, Budapest, 2012.
- SAKTOROVÁ, Helena, Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhez (1615), *Magyar Könyvszemle*, 2011, 232–233.
- SEMMELEWEISS, Karl, Ismeretlen 16. századi nyomda a mai Burgenland területén (Vimpác), *Magyar Könyvszemle*, 1966, 338–344.
- SIMON Zsolt, Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből, *Magyar Könyvszemle*, 2009, 1–29.
- SOLTÉSZ Zoltánné, A XVI. századi bártfai könyvdíszek, *Magyar Könyvszemle*, 1956, 233–243.
- SOLTÉSZ Zoltánné, *A sárvár-újszigeti nyomda könyvdíszei*, Budapest, 1955 (Az OSZK kiadványai, 33.)
- SYLVESTER János, *Új Testamentum*, Újsziget, 1541; hasonmás kiadás, a kísérő tanulmányt írta VARJAS Béla, Budapest, 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua 1.)
- SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár I. Az 1531–1711. között megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. II. *Az 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, 1879–1885. (Rövidítve: RMK)
- TELGÁRSKY, Jozef, *350 rokov typografie v Trenčine*, Trenčín, 1987.
- TELGÁRSKY, Jozef, *Produkcia trenčianskej exulantskej tlačiarne*, in *Trenčín. Remeslá, tlačiarne, architektúra*, red. Pavel Moška, Bratislava, 1985, 189–219.
- TEVAN Andor, *A könyv évezredes útja*, Budapest
- TONTSCH, Hermann, *Die Honterus-Presse in 400 Jahren*, Kronstadt, 1933.
- V. ECSÉDY Judit, *A Bornemisza-Mantskovit nyomda története*, Budapest, 1990.
- V. ECSÉDY Judit, Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben. In: *Magyar Könyvszemle* 1994. 155–176.
- V. ECSÉDY Judit, *Egy dunántúli református nyomda sorsa*. In: *OSZK Évkönyve* 1979. 303–352.
- V. ECSÉDY Judit, *Az eperjesi nyomdászat kezdetei*, *Magyar Könyvszemle*, 2002, 10–23.
- V. ECSÉDY Judit, Egy erdélyi könyvnyomtató műhely 1667-ben. Szenci Kertész Ábrahám tipográfiája hagyatékai leltára tükrében, in *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó – SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály – VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, 2002, 380–400.
- V. ECSÉDY Judit, A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete, *Magyar Könyvszemle*, 1975, 9–24.
- V. ECSÉDY Judit, Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában (1661–1690), *Magyar Könyvszemle*, 2005, 289–308, 385–408.
- V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában*, Budapest, 1999.
- V. ECSÉDY Judit, A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652), *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1994, 1998, 371–403.
- V. ECSÉDY Judit–SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800 / Hungarian Printers' and Publishers' Devices 1488–1800*, Budapest, 2009.
- VALACH, Július, *Staré tlačiarne a tlačiarne na Slovensku*, Martin, 1987.
- VARJAS Béla, A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai, *ItK*, 1958, 140–151
- VÁRKONYI Nándor, *Az írás és a könyv története*, Budapest, 2001
- ZVARA Edina, Johannes Korzenski németújvári nyomdász ismeretlen nyomtatványa 1617-ből. Pótlás az RMNy-hez, *Magyar Könyvszemle*, 2011, 99–103.
- ZSIGMONDY Árpádné, Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605), *OSZK Évkönyve*, 1982–1983, 297–410.

OSZK Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

RMK SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár; I. Az 1533–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, 1879; II. *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, 1885.

RMNy *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1.*
BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla –
KÄFER István – KELECSÉNYI Ákos, 1473–1600,
Budapest, 1971; 2. BORSA Gedeon – HERVAY

Ferenc – HOLL Béla, 1601–1635, Budapest, 1982; 3.
HELTAI János – HOLL Béla – PAVERCSEK Ilona – P.
VÁSÁRHELYI Judit, 1636–1655, Budapest, 2000; 4.
HELTAI János – PAVERCSEK Ilona – PERGER Péter –
P. VÁSÁRHELYI Judit, 1656–1670, Budapest, 2012.

Sztr SZTRIPSKY Hiador, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez*, Budapest, 1912, utánnomás: Budapest, 1967.

BIBLIOGRÁFIAI ADATOK ÉS MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKHEZ

1. fejezet

1. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, engedélyével közöve.
2. A 42 soros Gutenberg *Biblia* pergamenre nyomtatott töredéke = OSZK Inc 198.
14. FRANKOVICS G.: *Hasznos és fölötte szükséges* (Monyorókerék 1588) = RMNy 617, Jónást ábrázoló rézmetszet

2. fejezet

1. *Chronica Hungarorum* (Buda, 1473) = RMNy 2
- 2, 3. Budai vár, Hess András tér utcatábla és a 4. sz. ház kapualja (a szerzők felvétele)
- 5, 6. *Chronica Hungarorum* (Buda, 1473) = RMNy 2
- 7, 8. A *Chronica Hungarorum* eredeti, budai műhelyben készült kötése: az első és hátsó kötetábla. A Národní knihovna České republiky, Praha engedélyével, Inc. 39. D. 14 jelzetű példányokról.
- 10, 17, 20. SCHEDEL, H.: *Weltchronik* (Nürnberg, 1493) Velence, Buda, Nápoly
14. LAUDIVIUS: *De vita beati Hyeronimi* (Buda? Pozsony?, 1478–1479) = RMNy 5. Az ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest engedélyével, a Könyvtár Inc. 862 jelzetű példányáról.
15. ANTONIUS Florentinus: *Confessionale* (Buda? Pozsony?, 1477) = RMNy 3. Az ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest engedélyével, a Könyvtár Inc. 46 jelzetű példányáról.
16. HAN, Johannes: *Litterae indulgentiarum* (Buda? Pozsony?, 1480) = RMNy 6. Archiv hlavného mesta SR Bratislavy, Oddelenie knižničných fondov, Bratislava engedélyével.
18. BRAUN, Georg: *Urbium praecipuarum mundi theatrum quintum* (Köln, 1598?), Frans Hogenberg metszeteivel. Pozsony látképe, részlet
19. Az Academia Istropolitana egykori épülete Pozsonyban, Ventur utca 3. (a szerzők felvétele)

3. fejezet

2. A zsolnai, bártfai és pozsonyi nyomdák díszreiből 4–6 és 8, 9. *Calendarium Tyrnaviense ad 1687* (Nagyszombat, 1686) = RMK II 1619, apró városképek

4. fejezet

2. *Szent Biblia, az az Istennel O és Új Testamentomanak... szent könyvei*. Magyar nyelvre fordított KÁROLI Gáspár és mások által (Vizsoly, 1590) = RMNy 652
4. BULLINGER, H.: *Brevis ac pia institutio* (Óvár, 1559) = RMNy 157
8. GÖNCI I.: *Panharmonia sive universalis consensus* (Vizsoly, 1599) = RMNy 863
9. LUTHER, M. – MELANCHTHON, Ph. – BUGENHAGEN, J.: *Approbatio reformationis ecclesiae Coronensis* (Brassó, 1563) = RMNy 190

Nyugat-Magyarország – Sárvár-újszigeti nyomda

- 5, 6, 8, 10. SYLVESTER J. ford.: *Újtestamentum* (Újsziget, 1541) = RMNy 49
7. SYLVESTER J.: *Grammatica Hungarolatina* (Sárvár, 1539) = RMNy 39

Nyugat-Magyarország – Huszár-nyomda

- 5, 6. *Énekeskönyv* és KÁLMÁNCSEHI SÁNTA M.: *Reggeli éneklések* (Óvár–Kassa–Debrecen, 1560) = RMNy S 169A
- 7, 8. BRAUN, G.: *Urbium praecipuarum mundi theatrum quintum*, Frans Hogenberg metszeteivel (Köln, 1598?), Komárom és Pápa korabeli metszeten

Nyugat-Magyarország – Bornemisza–Mantskovit-nyomda

3. BORNEMISZA P.: *Ördögi kísértetek* (Sempte, 1578) = RMNy 433

Nyugat-Magyarország – Manlius-nyomda

1. *Judicium astrologicum ad 1562* (Wien, 1561)
4. FRANKOVICS G.: *Hasznos és fölötte szükséges* (Monyorókerék, 1588) = RMNy 617, betegszobát ábrázoló rézmetszet
5. BEYTHE I.: *Esztendő által* (Németújvár, 1584) = RMNy 553
11. LACKNER, Chr.: *Florilegus* (Keresztúr, 1617) = RMNy 1135, Lackner címere
12. LACKNER, Chr.: *Maiestatis Hungariae aquila* (Keresztúr, 1617) = RMNy 1136, Sopron címere
13. *Salamon királynak, az David király fiának* (Monyorókerék, 1591) = RMNy 668

Nyugat-Magyarország – A dunántúli reformátusok nyomdája

2. *Typographo artes, Literae gratia* (Németújvár, 1617) = RMNy S 1143C
4. *Abecedarium Latino-Hungaricum* (Pápa, 1630) = RMNy 1484
- 5, 6. *Agenda az az Szent egyházi* (Somorja, 1650) = RMNy 234, címlap és első lap
- 7, 8. *Canones* (Somorja, 1650) = RMNy 234, címlap és első lap
9. FRÖLICH, D.: *Urunk Christus születése után 1659. esztendőre kalendárium* (Kőszeg, 1658) = RMNy 2771, RMNy 234, címlap és első lap

Felső-Magyarország – Nagyszombati katolikus nyomdák, Telegdi-nyomda

2. MAGIO, L.: *Canones seu leges* (Nagyszombat, 1578) = RMNy 417
- 4, 6. PÉCSI L. ford.: *Az keresztyén szűzeknek...koszoruja* (Nagyszombat, 1591) = RMNy 670, a Pécsi családot ábrázoló fametszet és kerti virágok
- 10, 11. PÁZMÁNY P.: *Felelet az Magyarai István* (Nagyszombat, 1603) = RMNy 905

Felső-Magyarország – Nagyszombat, érseki nyomda

1. Forgách Ferenc portréja, J. G. Rugendas rézmetszete
- 2, 3. *Articuli...Nos Ferdinandus* (Nagyszombat, 1619) = RMNy 1192, címlap és II. Ferdinánd király aláírása és pecsétje
4. KITIONICH, J.: *Directio methodica* (Nagyszombat, 1619) = RMNy 1193, Kitionich János portréja, H. Ullrich rézmetszete

Felső-Magyarország – Nagyszombat, jezsuita akadémiai nyomda

5. *Kalendarium Kristus Urunk születése után 1669. esztendőre* (Nagyszombat, 1668) = RMNy 3472
6. *Kalendarium e' Christus Urunk...1671. esztendőre* (Nagyszombat, 1670) = RMNy 3670
7. *Manuale sodalitatis* (Nagyszombat, 1662) = RMNy 3055

Felső-Magyarország – Pozsony, jezsuita akadémiai nyomda

1. BRAUN, Georg: *Urbium praecipuarum mundi theatrum quintum* (Köln, 1598?), Frans Hogenberg metszeteivel. Pozsony látképe

2. PÁZMÁNY P.: *Igazságra vezető Kalauz*, 2. kiad. (Pozsony, 1623) = RMNy 1293
6. A jezsuita kollégium épülete Pozsonyban, Káptalan utca 26. (a szerzők felvétele)

Felső-Magyarország – Pozsony, Gründer-nyomda

1. THOMAE, E.: *Oratiuncularum* (Pozsony, 1669) = RMNy 3605

Felső-Magyarország – Bártfa, Gutgesell-nyomda

1. Bártfa főtere napjainkban. (a szerzők felvétele)
2. SLOVACIUS, P.: *Judicium magyar nyelven 1581. esztendőre* (Bártfa, 1580) = RMNy 449
3. SLOVACIUS, P.: *Judicium magyar nyelven 1589. esztendőre* (Bártfa, 1588) = RMNy 604
4. *Liber Bibliothecae Bartphanae* (Bártfa, 1596) = RMNy 772
5. STÖCKEL, L.: *Formulae tractandarum* (Bártfa, 1578) = RMNy 406

Felső-Magyarország – Bártfa, Klöss-nyomda

1. BARANYAI DECSI J.: *Adagiorum* (Bártfa, 1598) = RMNy 815
2. *Nosce te ipsum* (Bártfa, 1689) = RMK I 1381b
4. FRÖLICH, D.: *Fasti vulgo calendarium... 1640* (Bártfa, 1639) = RMNy 1757
6. EISENBERG, P.: *Ein zwiefacher* (Bártfa, 1652) = RMNy 2411

Felső-Magyarország – Bártfa város nyomdája

1. *Reise der morgenländischen* (Bártfa, 1669) = RMNy 3505

Felső-Magyarország – Kassa, Fischer-Fest-nyomda

3. *Kalendarium az időnek...1614. esztendőre* (Kassa, 1613) = RMNy 1051
4. SZEPSI CSOMBOR M.: *Europica varietas* (Kassa, 1620) = RMNy 1219

Felső-Magyarország – Kassa, Schultz-nyomda

2. ALVINCI P.: *Következnek az postillának* (Kassa, 1634) = RMNy 1583
3. *Tyukodi tartományban támadot* (Kassa, 1624) = RMNy 1310, plakát alakú röplap, mérete 335 x 235 mm

Felső-Magyarország – Kassa, városi nyomda

1. BAYER, J.: *Filum labyrinthi* (Kassa, 1663) = RMNy 3078
2. ILLYEFALVI I.: *A három idvösséges kérdés* (Kassa, 1669) = RMNy 3515

Felső-Magyarország – Lőcse, Brewer-nyomda

1. *Kalendarium 1627. esztendőre* (Lőcse, 1626) = RMNy 1369
2. WERBÖCZY I.: *Decretum Latino-Hungaricum* (Lőcse 1660) = RMNy 2928
5. *Az Nagy Sándornak* (Lőcse, 1627) = RMNy 1395
6. *Epistolisches Gebethbüchlein* (Lőcse, 1663) = RMNy 3069
7. *Aran gyapjúból ékesített ruha* (Lőcse, 1665) = RMNy 3213
8. WEBER, J.: *Lectio principium* (Lőcse, 1665) = RMNy 3228
9. Lőcse városának kőbe faragott címere (a szerzők felvétele)

Felső-Magyarország – A cseh menekültek nyomdája

2. SINAPIUS, J.: *Parva schola* (Zsolna, 1658) = RMNy 2808
3. MAIOR, P.: *Dissertatio theologiae* (Zsolna, 1669) = RMNy 3623
4. *Vale Transcianum aneb kázánj* (Trencsén, 1637) = RMNy 1705

Kelet-Magyarország – Debrecen, városi nyomda

2. *Az két Samuel könyveinek* (Debrecen, 1560) = RMNy 205
3. Báthory István fejedelem kolozsvári mellszobra (a szerzők felvétele)
4. MELIUS JUHÁSZ P.: *Institutio vera* (Debrecen, 1571) = RMNy 300
7. PÉCSVÁRADI P.: *Feleleti Pázmány Péternek* (Debrecen, 1629) = RMNy 1427
10. DERECSEI A. ford.: *Az Szent Pál levele* (Debrecen, 1603) = RMNy 895
11. DIÓSZEGI I.: *Disputatio theologica* (Debrecen, 1684) = RMK II 1535
14. SZENCI MOLNÁR A ford.: *Szent Dávid királynak saltári* (Debrecen, 1703) = RMK I 1667a
15. RÁKÓCZI F., II. fejedelem *Imádsága* (Debrecen, 1703)

Kelet-Magyarország – Várad, Szenci Kertész Ábrahám

2. MEDGYESI P. ford.: *Praxis pietatis az az keresztyén* (Várad, 1643) = RMNy 2042
3. Szenci Kertész Ábrahám címere (Szeben, Állami Levéltár)
4. *Szent Biblia* (Várad–Kolozsvár, 1660–1661) = RMNy 2982
5. SELYEI BALOG I.: *Úti társ* (Várad, 1657) = RMNy 2749

Kelet-Magyarország – Sárospatak, fejedelmi nyomda

3. Lorántffy Zsuzsanna címere, Királyhelmec (a szerzők felvétele)
4. MEDGYESI P.: *Kétség torkából* (Sárospatak, 1660) = RMNy 2939
5. AGRICOLA ARBUTEUS (álnév): *Való dolgok közül* („Mesopotámiában”, Sárospatak, 1666) = RMNy 3385
6. PÓSAHÁZI J.: *Igazság istájpja* (Sárospatak, 1669) = RMNy 3591

Erdély – Szeben, városi nyomda

- 1, 2. *Novus annus* és *Credo* (Szeben, 1525) = RMNy S 6A, B, C
3. Szeben/Hermanstadt. H. I. Schellenberg metszete (Nürnberg, 1666) = OSZK App. H. 949
4. FRONIUS, M.: *Der Sachsen in Siebenbürgen* (Szeben, 1684) = RMK II 1555
6. CATO: *Disticha de moribus* (Szeben, 1659) = RMNy 2878
7. MILES, M.: *Siebenbürgischer Würgengel* (Szeben, 1670) = RMNy 3688

Erdély – Brassó, Honterus- és városi nyomda

- 2–4. *Sententiae ex omnibus* (Brassó, 1539) = RMNy 30
5. *Novum Testamentum Graecae et Latinae* (Brassó, 1557) = RMNy 138, utolsó lap

8. FRONIUS, M.: *Der Sachsen in Siebenbürgen* (Brassó, 1583) = RMNy 523
9. COMENIUS, A. J.: *Auffgeschlossenes güldene* (Brassó, 1638) = RMNy 1717
10. ALBRICH, M.: *Disputatio nona* (Brassó, 1657) = RMNy 2698

Erdély – Hoffhalter-nyomda

- 1, 2. *De utraque copia* (Viennae Austriae, 1561)
4. MELIUS JUHÁSZ P.: *Magyar praedikatiok* (Debrecen, 1563) = RMNy 194
7. KULCSÁR GY.: *Postilla* (Alsólintva, 1574) = RMNy 334

Erdély – Erdélyi fejedelmi nyomda

4. PISCATOR, L. Ph.: *Rudimenta oratoriae* (Gyulafehérvár, 1645) = RMNy 2105
5. ALSTED, J. H.: *Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae* (Gyulafehérvár, 1635) = RMNy 1609
6. Bethlen Gábor lovasképe: GRANTHOME, J.: *Gabriel Bethlen* (1619)

Erdély – Heltai–Hoffgreff-nyomda Kolozsvárott

1. BRAUN, Georg: *Urbium praecipuarum mundi theatrum quintum* (Köln, 1598?), Frans Hogenberg metszeteivel, Kolozsvár látképe
2. *Ritus explorandae* (Kolozsvár, 1550) = RMNy 87
- 3, 4. TINÓDI S.: *Cronica* (Kolozsvár, 1554) = RMNy 109, címlap és belső lap
5. MELIUS JUHÁSZ P.: *Herbarium* (Kolozsvár, 1578) = RMNy 413
6. (PETKI J.): *Az virtusnak* (Kolozsvár, 1610) = RMNy 1000
7. ENYEDI GY.: *Az Ó és Új testamentombeli* (Kolozsvár, 1619) = RMNy 1187

Erdély – A református egyház nyomdája Kolozsvárott

1. Kolozsvár, Farkas utcai református templom (a szerzők felvétele)
2. *Compilatae constitutiones* (Kolozsvár, 1669) = RMNy 3539
3. A Farkas utcai templom szószékének részlete (a szerzők felvétele)
5. Apafi Mihály I. fejedelem lovasképe: *Michael Apafi D. G. Princeps Transylvaniae* (Nürnberg, 1662, Jacob Sandrart) = OSZK App. M 452
7. PERNYESZI ZS.: *Az Isten anyaszentegyházában* (Kolozsvár, 1678) = RMK I 1222
8. SZATMÁRNÉMETHI M.: *Mennyei tárbáz kulcsa* (Kolozsvár, 1673) = RMK I 1194

Erdély – A nyomda Keresden

1. Bethleni Bethlen Elek kőbe faragott címere a keresdi kastély falán (Zubovics Zoltán felvétele)
2. A keresdi vákastély udvara (2008, Burkus Alexandra felvétele)
3. MEDGYESI P.: *Lelki abece* (Keresd, 1684) = RMK I 1319
4. BETHLEN: *Historia* (Keresd, 1690?) = RMK II 2036

Erdély – Tótfalusi Kis Miklós a kolozsvári református egyház nyomdájának élén

3. Tótfalusi matricáiról újraöntött betűk (a szerzők felvétele)
5. *Disciplina ecclesiastica* (Kolozsvár, 1694) = RMK II 1777
6. HALLER J.: *Hármas historia* (Kolozsvár, 1695) = RMK I 1470
7. TÓTFALUSI KIS M.: *Maga személyének ...mentsége* (Kolozsvár, 1698) = RMK I 1528
8. *Szakács mesterségnek könyvetskéje* (Kolozsvár, 1698) = RMK I 1474a
- 4, 9. BARANYI: *A Szent Írás summája* (Kolozsvár, 1695) = RMK I 1475

Erdély – Az unitáriusok kolozsvári nyomdája

1. Unitárius címer a homoródjánosfalvi unitárius templomból (a szerzők felvétele)
3. SCALA, E.: *L'Ungheria compendiata* (Venetia, 1687), Vác korabeli metszeten
4. *Catechesis az az keresztényi vallásra* (Kolozsvár, 1698) = RMK I 1522
5. BENICZKY P.: *Magyar ritbmusok* (Kolozsvár, 1700) = RMK I 1554

Erdély – Csíksomlyó, ferences nyomda

1. Kájoni János portréja korabeli festményen (a Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda engedélyével)
3. KAJONI J.: *Rendtörténeti feljegyzéseinek redeti kézírata* (a Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda engedélyével)
4. KAJONI J.: *Cantionale catholicum* (Csíksomlyó, 1676) = RMK I 1188 (a Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda engedélyével)
5. *Modus benedicamus* = RMK II 1517a
8. *[Consecratio] solemnis* (Csíksomlyó, 1692) = RMK II 1708a (A Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda engedélyével)

Erdély – Cirill betűs nyomdák Erdélyben

5. *Evangelie cu invatatura* (Brassó, 1581) = RMNy 482

Rövid életű nyomdák

Abrudbánya

3. *Comoedia Balassi Menyhart árultatásáról* (Abrudbánya, 1569) = RMNy 260

Besztercebánya

2. SCALA, E.: *L'Ungheria compendiata* (Venetia, 1687) Besztercebánya/Neusohl korabeli metszeten

Walo-nyomda

Zwo wahrhaffige (Pozsony?, 1594) = RMNy 750

Soproni nyomda?

Außführlicher Bericht (Sopron?, 1622) = RMNy 1281

Eperjesi nyomda

1. WEBER, J.: *Wappen der königl. feyen Stadt Eperjes* (Lőcse, 1668) = RMNy 3469, Eperjest ábrázoló metszet
2. HORVÁTH, A.: *Disputatio adversus...* (Eperjes, 1656) = RMNy 2635

Loretomi nyomda

ROMER, Augustinus Maria: *Servitus Mariana auspiciis Austriacis in Germaniae, Hungariae et Boemiae*. Viennae Austriae 1667, apud Hieronymum Verdussen et Joa. Baptist. Hacque, Nádasdy Pál és Esterházy Anna Júlia kettős portréja *Perfetta everidicia relatione dell'i processi criminali...* Francesco Nadasd (Vienna, 1671)

STANKOVICS J.: *Rövid és summa-szerént* (Loretom, 1670) = RMNy 3650

Kassai jezsuita nyomda

SZEGEDY F.: *Cantus catholici* (Kassa, 1674) = RMK I 1159
Libellus alphabeticus (Kassa, 1674) = RMK I 1335

5. Különleges nyomtatványok

1. THURANSKY, Th. A.: *Encomium Posonii* (Pozsony, 1670) = RMNy 3684
2. PÁZMÁNY P.: *Isteni igazságra vezérő kalauz* (Pozsony, 1613) = RMNy 1059
5. Festett fakazetta a rimabányai (Gömör m.) evangélikus templomból (Burkus Alexandra felvétele)
6. Festett fakazetta a felsővályi (Gömör m.) református templomban (a szerzők felvétele)
7. *Kalendárium 1659. esztendőre* (Nagyszombat, 1658) = RMNy 2788
10. *Az Istennek kezében fel-nőtt almafa* (Kolozsvár, 1676) = Sztr I. 295

Ahol nincs külön jelölve, ott a reprodukció az Országos Széchényi Könyvtár példányáról, vagy az OSZK-nak átengedett másolatról készült

HELY- ÉS NÉVMUTATÓ

- Abádi Benedek 49, 53
 Abrudbánya, Alsó-Fehér vm.
 (Abrud, Románia) 174, 185
 Abrugyi György 162
 Ágoston Péter 180
 Aksamitek, Zacharias Dominik 90
 Aldus Manutius 141
 Alsólehota, Árva vm. (Dolná
 Lehota, Szlovákia) 186
 Alsólendva, Zala vm. (Alsólindva,
 Lendava, Szlovénia) 63, 151, 152
 Alsted, Johann Heinrich 154, 156
 Alvinczi Péter 104, 105
 Ambrus Kapisztrán 178
 Amman, Jost 11, 14, 17
 Amszterdam (Hollandia) 125, 170
 Andreas (Andreas maler oder
 aufdruckher von Wienn) 25, 27
 Anghel, Athanasie – erdélyi metropolita
 184
 Antoninus – archiepiscopus Florentinus
 25–27
 Antwerpen (Belgium) 194
 Apafi Mihály, I. – erdélyi fejedelem 121,
 131, 134, 140, 156, 162–165, 169,
 174, 177, 183, 184
 Arndt, Johann 173
 Augsburg (Németország) 91, 109

 Bakócz Tamás 68
 Balásfi Tamás 88
 Balassa István 61
 Balassa János 60, 61
 Balassi Bálint 60–62, 95, 131, 173
 Balassi Menyhárt 185
 Balázs János 209
 Balázs Mihály 209
 Bálint pap 115
 Balogh Leó 180
 Bánffy család 64, 151
 Bánffy (VI.) István 151
 Bánffy (VI.) János 151
 Bánffy László 151
 Bánffy (IV.) Miklós 151, 152
 Bánfi Szilvia 209
 Bányai Réka 210
 Baranyai Decsi János 99, 161
 Barbier, Frédéric 209
 Bártfa, Sáros vm. (Bardejov, Szlovákia)
 36, 37, 40, 45, 56, 62, 80, 94–102,
 187, 192, 210

 Barth, Johann 140
 Basilius Magnus, Sanctus (Basileios)
 23–25
 Báthori István – erdélyi fejedelem 117,
 120, 137, 151, 161
 Báthori Kristóf – erdélyi fejedelem 182
 Báthori Zsófia 133, 134, 164
 Batthyány család 64, 69, 72, 75
 Batthyány Ádám 75
 Batthyány Boldizsár 63, 64, 75
 Batthyány Ferenc 64, 70–72
 Bauman-nyomda 91
 Bayly, Lewis 123, 128, 131
 Bazel (Basel, Svájc) 141, 144
 Beatrix, Aragóniai – Mátyás, I. magyar
 király felesége 27, 31
 Bécs (Wien, Ausztria) 27, 36, 38, 41, 42,
 49, 52–54, 57–61, 63, 68, 71, 75–80,
 85, 87, 91, 94, 95, 100, 117–120,
 124, 137, 140, 148–151, 175, 179,
 186, 188, 210
 Béla, III. – magyar király 64
 Béla, IV. – magyar király 141
 Benedek Fidél 209
 Beniczky Péter 86, 176
 Beretzki György 90
 Berg, Johann von 158
 Besztercebánya, Zólyom vm.
 (Banská Bystrica, Szlovákia) 186,
 187
 Bethlen család, iktári 131, 156, 167
 Bethlen Elek 131, 167–169
 Bethlen Farkas 169
 Bethlen Gábor – erdélyi fejedelem 41,
 71, 72, 81, 82, 88, 102, 104, 127,
 153, 155
 Bethlen Gergely 185
 Bethlen István 127, 128
 Bethlen János 130
 Beythe András 69
 Beythe Imre 72
 Beythe István 64, 65, 68, 69
 Bidenharter, Tobias 90
 Bíró Miklós 210
 Bisterfeld, Heinrich 154
 Blaeu, Johannes 170
 Bocatius, Joannes 99, 102, 104
 Bornemisza András 86
 Bornemisza Anna – Apafi Mihály, I.
 – erdélyi fejedelem felesége 131, 163

 Bornemisza Péter 53, 54, 57–62, 77,
 148, 151, 187, 210
 Boroszló (Wrocław, Lengyelország) 91,
 94, 95
 Borsa Gedeon 209, 210
 Bosytz, Stephan 106
 Botta István 209
 Brâncoveanu, Constantin – havasalföldi
 fejedelem 184
 Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor
 erdélyi fejedelem felesége 104, 153
 Brassai Major Márton 146, 156
 Brassó, Brassó vm. (Braşov, Románia)
 36, 37, 40, 45, 48, 112, 133,
 137–147, 157, 181, 182, 209, 210
 Brewer-nyomda 97, 105, 108–112, 194,
 200
 Brewer, Bruno 108
 Brewer, Johann 107, 111
 Brewer, Lorenz 98, 103, 104, 107–109
 Brewer, Samuel 107–110
 Brewer, Sophia 107
 Brexel, Johann 109
 Bubenka, Jonas 112
 Buda 20, 21, 25–28, 36, 45, 46, 53, 94,
 149, 205
 Buda Attila 210
 Bugenhagen, Johannes 48
 Bukarest (Bucureşti, Románia) 184
 Bullinger, Heinrich 45, 56, 150
 Byller, Matthias 86

 C. Z. monogram 122, 125
 Canisius, Petrus 161
 Cigányi, Szilágy vm. (Crişeni, Románia)
 175
 Čížek, Nikodém 113
 Clusius, Carolus 64
 Comenius, Johann Amos 17, 112,
 132, 133, 146, 147
 Confessionale nyomdája 25–27, 31
 Corenus [Coren], Jacobus 180, 182
 Coresi diakónus 181
 Corvinus [Rabe], Valentin 136, 137
 Cosmerovius bécsi nyomdász 194
 Cowper, William 123
 Crato, Johann Heinrich 138
 Czakó Elemér 209
 Czeplédi György 149
 Czeplédi István 134, 164, 166

- Csáktornya, Zala vm. (Čakovec, Horvátország) 152
Csáktornyai János 121–125
Csepreg 63, 70, 71
Csíksomlyó, Csík vm. (Șumuleu Ciuc, Románia) 9, 14, 177–180, 209, 210
Csíkszereda, Csík vm. (Miercurea-Ciuc, Románia) 14
Csúzi Cseh Jakab 124
- Dadan, Johannes 113, 114
Dávid Ferenc 118, 150, 158, 159, 185, 186
Debrecen 12, 16, 17, 37, 40, 45, 51, 53, 55, 57, 58, 61, 62, 69, 115, 118–127, 134, 149–152, 166, 173, 175
Deé Nagy Anikó 210
Detrekő, Pozsony vm. (Plavecký hrad, Szlovákia) 60, 61
Dévai Bíró Mátyás 49, 115
Dévén, Pozsony vm. (Devín, Szlovákia) 175
Dobre pap 182, 183
Dörnyei Sándor 209
Draskovith György 148
- Effmurd [Lignice], Jakob 153, 154
Eger 175, 205
Elenóra, Gonzaga – Ferdinánd, II. – magyar király és német római császár, I., felesége 190
Ellerbach család 68
Elzevier-nyomda 128, 134
Engel-nyomda 204
Enyedi György 161
Eperjes, Sáros vm. (Prešov, Szlovákia) 38, 56, 94, 101, 109, 191, 192, 210
Erasmus, Desiderius (Roterodamus) 49, 122, 142, 143
Erdődy család 68
Ericson, Eric 105, 194
Érsekújvár, Nyitra vm. (Nové Zámky, Szlovákia) 58, 72
Esterházy család 71
Esterházy Anna Júlia – Nádasdy Ferenc, III., felesége 193, 194
Esterházy Miklós 46
Estienne család 124
Esztergom 175
- Fabricius, Johann 138
Farkas Ágnes 209
Farkas Imre 67, 70, 71, 210
Fazakas József 209
Félegyházi Tamás 121
- Felsővály, Gömör vm. (Valice, Szlovákia) 200
Ferdinánd, I. – magyar király és német-római császár, I. 55–57, 79, 152, 188
Ferdinánd, II. – magyar király és német-római császár, II. 82, 104, 190
Ferdinánd, III. – magyar király és német-római császár, III. 194
Ferenczffy Lőrinc 85, 91
Fest, Johann 97, 102–104, 107, 108, 111, 153
Fidler, Johann 71, 75
Fiebig, Benjamin 139
Fischer, Johann 97, 98, 102, 104, 111
Fitz József 209
Fodorik Menyhért 115, 123, 124
Forgách család 58
Forgách Ferenc 41, 79, 81, 87, 88
Forgách Imre 53, 58
Formica-nyomda 87
Frankfurt (Németország) 75
Frankovics Gergely 64, 69
Fráter [Martinuzzi] György 158
Frautiger, Georg 138
Frigyes, III. – német-római császár 26
Fronius, Matthias 138, 140, 143
Frölich, David 99, 139
- Galgóc, Nyitra vm. (Hlohovec, Szlovákia) 60, 61
Galli Katalin 209
Gárdonyi Albert 209
Gemmarius, Thomas 137
Gevers, Valentin 105
Géza, II. – magyar király 64, 135
Göldli, Kathrin 148
Görgey család 107
Grawer, Albert 99
Graz (Ausztria) 79
Greus, Georg 138, 143
Gross, Julius 209
Grosse, Henning 122
Gründer, Gottfried 91, 92
Grüngras [„Zöldfü”], Simon 139
Gulyás Pál 209
Gutenberg, Johannes [Johannes Gensfleisch zur Laden zum Gutenberg] 10–16, 21, 135
Gutgesell, David 62, 94–99, 103, 187
- Gyöngyösi István 111
Győr 205
György József 209
- Gyulafehérvár, Alsó-Fehér vm. (Alba Iulia, Románia) 42, 81, 82, 87, 102, 117, 118, 131, 137, 150, 153–156, 162, 164, 169, 177, 182, 183, 185
- Haiman György 209
Hainburg (Ausztria) 175
Hajnal Mátyás 90, 171, 173, 180
Haller János 171, 173, 180
Han, Johannes 26, 27
Hanau (Németország) 75
Hatvan 175
Heltai-nyomda 99, 100, 163, 167, 172–174
Heltai [Helth] Gáspár, id. 38, 40, 120, 137, 138, 157–162, 185
Heltai Gáspár, ifj. 161, 162
Heltai Gáspárné 119, 160, 161
Heltai János 210
Herbeville, Ludwig 127
Hercegszöllős, Baranya vm. (Kneževi Vinogradi, Horvátország) 59
Hermeliust, Johann 140
Herrmann, Michael 146, 147
Hervay Ferenc 210
Hess, Andreas 20–27, 31, 209
Heusler, Martin 137, 138
Heyden, Sebald 122
Hildebrand, Christoph 139
Hintz, Fridericus 166
Hirscher, Lucas 181
Hoffgreff, Georg 157–161
Hoffhalter, Maria 148
Hoffhalter [Skrzetusky], Raphael 36, 40, 54, 63, 116–124, 137–139, 148–153
Hoffhalter Rudolf 63, 68, 119–122, 127, 137, 148, 150–152
Holbein, Hans 143
Holl Béla 209, 210
Homoródjánosfalva, Udvarhely vm. (Ionești, Románia) 174
Honterus, Johannes 14, 138, 141–146, 157, 158, 210
HS monogram 104, 107
Huszár Dávid 53, 58, 59, 117
Huszár Gál 36, 45, 53–62, 102, 115, 117, 119, 120, 148, 149, 162, 209
Hübschmann, Donat 149
- I. H. C. lásd Honterus, Johannes
I. S. lásd Strutius, Johannes
Illésházy család 112, 113
Illyési István 109, 110
Ilosvai Selymes Péter 120

- István, V. – magyar király 157
 Istvanovici, Mihai 184
 Iványi Béla 209
 Ivul, Gabriel 86
 Izabella – magyar királyné – János, I.
     – magyar király felesége 149, 150
- Jakó Zsigmond 209
 János, I. – magyar király 55
 János Zsigmond – erdélyi fejedelem
     [János, II. – választott magyar király]
     56, 118, 119, 142, 149–153
 Janson, Anton 172
 Jena (Németország) 105
 Jüngling, Agnes 140
 Jüngling, Stephanus 140
- Kacorlak 152
 Kájoni János 14, 177–180, 209
 Káldos János 209
 Kálmáncsehi Sánta Márton 55, 115,
 157–158
 Kálvin [Calvin, Jean] 46, 47, 173
 Kanizsai Pálfi János 71
 Kanizsay Orsolya 51, 53
 Karádi [Káradi] Pál 185, 186, 209
 Kárai László 21
 Karancsi György 124
 Károlyi Gáspár 60, 61, 96, 117, 128
 Károlyi Péter 119
 Károlyi Zsuzsanna – Bethlen Gábor –
     erdélyi fejedelem felesége 153
 Kassa, Abaúj vm. (Košice, Szlovákia)
     36, 37, 42, 53–57, 61, 62, 81, 82, 88,
     94, 97, 101–107, 110, 111, 122, 153,
     186, 192–196, 203, 209, 210
 Kassai András 179, 180
 Kassai Pál 124, 126, 127
 Katona Géza 209
 Käfer István 209, 210
 Kelecsényi Ákos 210
 Kelemen, V. – pápa 180
 Kemény Lajos 209
 Keresd, Nagy-Küküllő vm.
     (Criș, Románia) 167–169
 Kertbeny Károly 210
 Kertész Árpád 210
 Kéry János 92
 Késmárk, Szepes vm. (Kežmarok,
     Szlovákia) 110
 Kiriak [Moldvai] 184
 Kisdý Benedek 194
 Kismarton, Sopron vm.
     (Eisenstadt, Ausztria) 206
 Kisseben (Sabinov, Szlovákia) 56, 94
- Kitonich János 81, 82
 Klagenfurt (Ausztria) 188
 Klein, Johann 106
 Klöss, Jakob, id. 62, 80, 96–100,
     102–104, 107, 144
 Klöss, Jakob, ifj. 100, 101
 Kmita [Lengyel] Andrásné,
     Wilhelm Krisztina 174, 175
 Knapp Éva 210
 Kolozsvár, Kolozs vm. (Cluj-Napoca,
     Románia) 37, 38, 40, 45, 69, 100,
     124, 127, 130, 131, 137, 138,
     157–170, 172, 174–176, 200,
     205, 206, 210
 Komárom, Komárom vm.
     (Komárno, Szlovákia) 53, 56, 57,
     125, 175
 Komáromi Csipkés György 133
 Komáromi István 125
 Komjáti, Nyitra vm. (Komjatice,
     Szlovákia), 53, 58, 61
 Komlós [Lupulus] András 118–122
 Komlós Andrásné 120, 121
 Kornis Kata 173
 Korzenski, Johann 71, 72, 211
 Kovács József László 210
 Kovács Sándor Iván 210
 Kőszeg 71, 74, 95
 Krafft–Crato-nyomda 138
 Krakó (Kraków, Lengyelország)
     38, 49, 50, 53, 77, 79, 94, 95, 104,
     107, 108
 Kramer, Konrad 109
 Kraus, David 194
 Kulcsár György 95, 151, 152
 Kurta József 210
 Kussmann, Jakob 110
- Lackner Kristóf 67, 71
 Laibach (Ljubljana, Szlovénia) 63, 152
 Lajos, I., Nagy – magyar király 94
 Lajos, II. – magyar király 64
 Landerer-nyomda 205
 Lauer, Georg 21
 Laudivius 26
 Lautensack, Hans Sebald 149
 Lavater, Margaretha 150
 Letenyei István 71
 Linz (Ausztria) 71, 139
 Lipcse (Leipzig, Németország) 122,
     149, 186
 Lipót, I. – magyar király és német-római
     császár, I. 84, 194
 Lippai György 86
 Lippai János 86
- Liszkai Mihály 175
 Lisznyai Kovács [K.] Pál 124, 126
 Lobinger, Pancz 175
 Lobkowitz-Poppel Éva 72
 Lorántffy Zsuzsanna 46, 128, 132, 133
 Lorettom, Sopron vm. (Loretto,
     Ausztria) 192, 194
 Lorint diakónus 153, 181, 182
 Lőcse, Szepes vm. (Levoča, Szlovákia)
     16, 17, 38–42, 45, 56, 94–98, 100,
     103–112, 133, 146, 153, 192, 194,
     196, 200, 209, 210
 Lőcsei Pál 194
 Lubovienski Ferenc 194
 Lucius, Jacobus 160
 Luther, Martin 48, 53 135, 141, 157
 Lüneburg (Németország) 127
- M. Z. monogram 182
 Magio, Lorenzo 77
 Magyar Ágh Jakab 11
 Mainz (Németország) 11
 Majláth Béla 210
 Makai Nyíró János 161
 Mando, Andreas 194
 Manlius (Mandelz, Mannel), Johannes
     36, 53, 63–71, 80, 152, 189, 211
 Mantskovit Bálint (Farinola, Valentinus)
     47, 60–62, 96–98, 187, 210
 Margita, Bihar vm. (Marghita, Románia)
     175
 Mária, Habsburg – magyar királyné –
     Lajos, II. magyar király felesége 54
 Martini, Lukas 79
 Marussy András 104
 Matthias, Moravus 31
 Mátyás, I. – magyar király 26, 27, 31
 Mayr, Philipp Jakob 86
 Medgyesi Pál 123, 131, 133, 168
 Melanchthon, Philipp 48, 52, 63,
     94, 159
 Melius Juhász Péter 57, 115–120,
     149, 150, 160, 161, 185
 Meltzer, Gregor 186
 Meszléni Márton 153
 Mikháza, Maros-Torda vm. (Călugăreni,
     Románia) 180
 Miklós, III. – pápa 180
 Miksa főherceg 102
 Miksa főherceg lásd Miksa I. – magyar
     király és német-római császár II.
     53, 55, 57, 118, 149, 151, 152
 Miksa, I. – német-római császár 148
 Miles, Matthias 140
 Miskolci Csulyak Ferenc 12, 127

- Mohács 35, 55
 Mohr nyomdász 190
 Mollerus (Müller), Nicolaus 82, 104, 153
 Molnár Mihály 86
 Monok István 210
 Monoszlóy András 79
 Monyorókerék, Vas vm. (Eberau, Ausztria) 63, 68, 69
 Mossóczi Zakariás 79
 Muckenhaupt Erzsébet 209
 Musculus, Wolfgangus 107
 Müller [Molitor], Nicolaus 102, 146, 147

 Nádasdy család 69–72
 Nádasdy Ferenc, II. 69, 70
 Nádasdy Ferenc, III. 71, 192–194
 Nádasdy Pál 70, 71
 Nádasdy Tamás 46, 49, 54, 158
 Nagydisznódon, Szeben vm. (Cisnădie, Románia) 158
 Nagyenyed, Kis-Küküllő vm. (Aiud, Románia) 164
 Nagyszombat, Pozsony vm. (Trnava, Szlovákia) 37, 41, 45, 48, 53, 57, 76–94, 100, 153, 156, 177, 178, 187, 188, 201
 Nápoly (Napoli, Olaszország) 30
 Nedelic, Zala vm. (Drávavásárhely, Nedelišće, Horvátország) 63, 68, 137, 152
 Némethi Jakab 86, 90, 91
 Némethi Mihály 164, 166, 167
 Németlövő, Vas vm. (Sitz, Deutsch-Schützen, Ausztria) 63, 69, 189
 Németújvár, Vas vm. (Güssing, Ausztria) 48, 63–65, 69–72, 75
 Neuber, Ulrich 158
 Novák László 210
 Nürnberg (Németország) 158

 Nyáry család 100, 210
 Nyíró [Szebeni] János 138, 142

 Ocherlan, Leonhard 101
 Oláh Miklós 55, 57, 76, 148
 Otmar Bálint 79, 80
 Ónod 175
 Óvár 45, 53–56, 60–62

 P. Vásárhelyi Judit 209, 210
 Pach, Christoph 110
 Pálfi Ferdinánd 86
 Palkovich Márton 86

 Pap Leonard 210
 Pápa 53, 57, 58, 72, 75
 Pápai Páriz Ferenc 111, 127, 173
 Pathai István 69
 Pauschner, Sebastian 137
 Pavercsik Ilona 209, 210
 Pázmány Péter 79–82, 88–91, 112, 198
 Pécs 204, 205
 Pécsi Imre 79
 Pécsi László 79
 Pécsi Lukács 77, 79, 80
 Pécsi Lukács felesége, Márta 79
 Perényi Katalin 166
 Perger Péter 209, 210
 Pergošić, Ivanuš 68, 152
 Pest-Buda 203, 205
 Pesti Gábor 141
 Petri, Heinrich 141
 Petricovius, Andreas 95
 Pfannenschmied [Kathner], Martha 147
 Pfannenschmied, Peter 147
 Philip [„Pictor”] diakónus 137, 181
 Pichler von Weittenneck, Leonhard 187–189
 Pichler von Weittenneck, Magdalena 188
 Pilgram, Georg 194
 Piscator, Ludovicus Philippus 154
 Pistorius, Marcus 138, 139
 Polumsky [Polumski], Kaspar 111, 140
 Popa, Klaus 210
 Posaházi János 134, 166
 Pottendorf (Ausztria) 192, 194
 Poznań (Lengyelország) 148
 Pozsony, Pozsony vm. (Bratislava, Szlovákia) 25–29, 41, 76, 79–82, 86–93, 153, 175, 180, 190, 197, 198, 205, 209
 Pöckhl, Erhard 68
 Prága (Praha, Csehország) 79, 112, 113
 Preszáka, Bihar vm. (Prisaca, Románia) 182
 Pribicerus, Jacobus 186
 Prössl, Blasius 139
 Puhó, Trencsén vm. (Púchov, Szlovákia) 114

 Radán Balázs 115
 Rákóczi Ferenc, I. – erdélyi fejedelem 85
 Rákóczi Ferenc, II. – erdélyi fejedelem 126, 127, 196
 Rákóczi György, I. – erdélyi fejedelem 46, 127, 128, 132, 153, 154, 156, 183
 Rákóczi György, II. – erdélyi fejedelem 128, 133, 146, 156, 184

 Rákóczi Zsigmond 102
 Reichard, Marcus 140
 Reis, Friedrich 107
 Renius György 132, 175
 Repčák, Jozef 210
 Rheda [Lipsiai] Pál 122
 Rheda Péter 119, 122, 123
 Rhédey Ferenc 146
 Rimabánya, Gömör vm. (Rimavská Bana, Szlovákia) 200
 Rimay János 131, 173
 Róma (Roma, Olaszország) 21, 177
 Rosnyai János 124, 126, 127, 132, 134, 164, 166
 Rosnyai János özvegye 125
 Rudolf, I. – magyar király és német-római császár, II. 77, 79, 95
 Rugendas, Jeremias Gottlob 81

 S. C. monogram 104, 107
 Sagittarius, Johann 110, 194
 Saktorová, Helena 210
 Salm, Julius 58, 60, 61
 Sambuch, Georgius 101
 Sárkányziget 152
 Sárospatak 132–134, 162, 164, 166, 175
 Sárvár 37, 49, 52, 53, 63, 66, 69, 80, 142, 158, 209, 210
 Scharffenberg, Crispin 95
 Schespurgensis, Casparus 161
 Schneckenhaus, Wenceslaus Melchior 86
 Scholtz, Christoph 186, 187
 Scholtz, Thomas 101, 191
 Scholtz, Thomas, ifj. 101
 Schultz, Daniel 103–107, 153, 210
 Sebestyén-Spielmann Mihály 209
 Seel, Paul 139
 Semmelweiss, Karl 210
 Sempste, Pozsony vm. (Šintava, Szlovákia) 51, 58, 60, 61
 Seuler, Lucas 147
 Severini, Marcus 105
 Simánd Arad vm. (Șimand, Románia) 185, 209
 Simon Melinda 211
 Simon Zsolt 210
 Sinapius, Joannes 113
 Singriener-nyomda 41, 42, 57, 66, 69, 78, 80, 87, 100, 209
 Snagov (Románia) 184
 Soltész Zoltánné 210
 Somi Borbála 151

- Somorja, Pozsony vm. (Šamorín, Szlovákia) 71, 73, 75
 Soós Kristóf 99, 100
 Sopron 71, 190
 Sopronkeresztúr, Sopron vm. (Keresztúr, Németkeresztúr, Deutschkreuz, Ausztria) 63, 66, 69–72
 Springer, Georg 109
 Stainhofer, Kaspar 58, 61
 Stankovics János 194
 Stefan [Ohridski] 156, 183,
 Stotzingen, Ruprecht von 188
 Stöckel, Leonhard 94
 Strohmayr, Ignaz Anton 203
 Strutius, Johannes 52, 53
 Stuttgart (Németország) 56
 Sultzer, Salomon 95, 107, 121
 Sylvester János 49, 52, 53, 210
- Szabó Károly 210
 Szalárdi János 127
 Szarvaskő (Hornstein, Ausztria) 187
 Szászsebes, Szeben vm. (Sebeș, Románia) 177, 181, 183
 Szeben, Szeben vm. (Hermannstadt, Sibiu, Románia) 37, 40, 45, 111, 120, 127, 130–133, 135–140, 152, 153, 156–158, 164, 169, 177, 181, 199, 209, 210
 Szegedi Ferenc Lénárd 196
 Szegedi Gergely 122
 Székési Mihály 169
 Szenci Kertész Ábrahám 109, 124, 127–131, 140, 156, 162–164, 167, 169, 172, 173, 210
 Szenci Molnár Albert 75
 Szenice, Nyitra vm. (Senica, Szlovákia) 112
 Szentiványi Márton 86
 Szepestapolca (Spišská Teplica, Szlovákia) 108
 Szepesváraljai Bernhard Máté 72, 75
 Szepsi Csombor Márton 102
 Szikszai Fabricius Balázs 122, 139
 Szöllősy Benedek 109
 Sztárai Mihály 54, 55
- Tattay András 86
 Tejfalu, Pozsony vm. (Mliečno, Somorja részeként Szlovákia) 71, 75
 Telegdi János 77
 Telegdi Miklós 41, 69, 76–80, 87, 94, 100, 148, 156, 187
 Telegdy család 100
- Telgársky, Jozef 210
 Temesvár, Temes vm. (Timișoara, Románia) 185, 186
 Teutsch, Tobias 140
 Tevan Andor 210
 Thilo, Jakob 139
 Thomae, Elias 91
 Thököly Imre 125, 196
 Thurzó Anna 54
 Thurzó Elek 54
 Thurzó Erzsébet 54, 58, 60
 Thurzó György 107
 Tinódi Sebestyén 49, 158, 159
 Tontsch, Hermann 210
 Tótfalusi Kis Miklós 12, 124–128, 131, 140, 162, 164, 166–176, 200, 209
 Töltési István 123–126
 Török Mihály 117–119, 149
 Tranoscus, Georgius (Tranovský) 108, 114
 Trapoldner család 136
 Trapoldner, Lucas 136, 137, 210
 Trencsén, Trencsén vm. (Trenčín, Szlovákia) 112–114, 209, 210
 Türsch, Johann Daniel 105
 Tüskés Gábor 210
- Udvarhelyi Mihály 131
 Újlaki Ferenc 59
 Ullrich, Heinrich 82
- V. Ecsedy Judit 209–211
 Vác 175
 Vakarcz Szilárd 210
 Válaszúti [Szilvási] András 153
 Várad, Bihar vm. (Oradea, Románia) 37, 117, 118, 121, 127, 128, 130, 131, 140, 149, 156, 158, 162, 163, 169
 Várday család 100
 Varasd, Varasd vm. (Varaždin, Horvátország) 63, 68, 69, 152
 Varjas Béla 210, 211
 Varkocs Tamás 149
 Várkonyi Nándor 211
 Vásárhelyi Gergely 161
 Velence (Venezia, Olaszország) 24, 25, 141, 181
 Veracius, Constantinus (pseud.) 167
 Verancsics Antal 54, 57, 58, 148
 Verdussen, Hieronymus 192, 194
 Veresegyházi István 164, 166, 172
 Veresegyházi Szentyel Mihály 124, 127, 164, 166
 Veresmarti Mihály 88
- Vietor-nyomda 53
 Vilna (Vilnius, Litvánia) 95
 Vimpác, Sopron vm. (Wimpassing an der Leitha, Ausztria) 187–189, 210
 Vincze Görgy 127, 134
 Vitéz János 21, 22, 25, 27, 29
 Vitnyédi István 75
 Vízkelet, Pozsony vm. (Čierny Brod, Szlovákia) 53
 Vizsoly 38, 44, 47, 60–62, 96–98
 Vokál, Václav 112–114
 Voskens, Dirk 170
 Vramec, Anton 68
- Wagner, Gregorius 150
 Wagner, Valentin 137, 138, 142, 145, 158
 Walo, Johann 189, 190
 Weber, Johann 109, 111
 Wechel, Andreas (Bécs) 75
 Wechel, Andreas (Kőszeg) 75
 Wechel, Johann Sigismund 72, 75
 Werbőczy István 108, 111, 112, 118, 152, 173
 Wesselényi Ferencné Széchy Mária 110
 Wilhelm Krisztina lásd Kmita Andrásné
 Willmann, Mathias 86
 Wintzler, Martin 138
 Wittrarius, Matthias 110, 205
 Wittenberg (Németország) 53, 94, 147, 157
 Wochniczky, Zacharias 54
 Wolff, Paul 139
 Wolfgang, Martin 100, 144, 145
- Xenophón 23–25
- Zavari György 90
 Zerweg, Johann Georg 92, 93
 Zrínyi család 64, 66, 152
 Zrínyi (IV.) György 63, 68, 69, 152
 Zrínyi (III.) Miklós 75, 152
 Zürich (Svájc) 144, 150
 Zvara Edina 211
 Zvonarics Mihály 71
- Zsigmond, Luxemburgi – magyar király és német-római császár 157
 Zsigmondy Árpádné 211
 Zsolna, Trencsén vm. (Žilina, Szlovákia) 112–114, 199, 209

A kiadásért felel az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója
és a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Borus Judit
A nyomdai munkálatokat a Nalors Kft. végezte
Felelős vezető Szabó Gábor ügyvezető igazgató

4709/15

A könyvek barátai közül kevesen ismerik a könyvnyomtatás múltját, hagyományait, e témákról többnyire csak nehéz szakkönyvek állnak rendelkezésre.

Kötetünket most nem a szakemberek, hanem az olvasók figyelmébe ajánljuk, sok képpel illusztrálva a magyarországi könyvnyomtatás legkorábbi szakaszát mutatjuk be.

Megtudhatják, hol működtek akkor nyomdáink, kik voltak a régi nyomdászok, milyen környezetben, milyen történelmi körülmények közepette gyakorolták a könyvnyomtatás művészetnek is beillő mesterségét, mely könyvnyomtató műhelyekben jelent meg az egykori magyarországi tudományos és szépirodalom, hol nyomtatták ki a katolikus és protestáns vallás alapvető műveit.

E nyomdáknak néha szegényes, néha rendkívül gazdag felszerelésével készültek a hazai sokszorosított grafika első fennmaradt emlékei is, ezért a könyv a képzőművészet iránt érdeklődők számára szintén sok érdekességet tartogat.

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
BALASSI KIADÓ

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

3480 Ft

9 789632 006345

Bánfi Szilvia—V. Ecseedy Judit · A magyarországi nyomdászat képes krónikája 1473—1700

M
1